

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XVIII.

Fasciculus 3.

PAPP IGNÁC

**Az állampolgár és az államszervezet
viszonyának szociológiai megközelítéséhez**

**SZEGED
HUNGARIA
1971**

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

BEVEZETÉS

Az állam, különösen a szocialista állam tanulmányozása számos szempontból szükséges. Az állammal foglalkozó tudományok eddig az állam tanulmányozását főként filozófiai-, logikai-, jogi-, történeti-, gazdasági aspektusokból közelítették meg. Ezek a megközelítések igen fontosak, mert hozzásegítenek az állam, a szocialista állam valóságának egyre teljesebb megismeréséhez, azonban nem elégségesek.¹

Az államot, s ezen belül a szocialista államot is indokolt vizsgálni szociológiai szempontok figyelembevételével is, támaszkodva az általános marxista szociológia eredményeire, kutatásaira. Az állam szociológiai aspektusokból, azaz strukturális és funkcionális nézőpontból történő vizsgálata jelentősen segíti az állam mint társadalmi jelenség egyre mélyebb, többoldalú megismerését. Ezeknek az aspektusoknak az ismerete ugyanis hozzásegít az e területen jelentkező továbbfejlesztési törekvésekhez, illetve az ezekhez szükséges helyes döntésekhez.

A tanulmányban az állam szociológiai problémaköréből az állampolgár és az államszervezet viszonyát kíséreljük meg szociológiai szempontból elemezni. A megközelítés során elsősorban szakszociológiai szempontokra vagyunk figyelemmel. Mielőtt azonban ehhez hozzákezdénénk áttekintjük a szociológiai, valamint az állam és jogtudományi irodalomban jelentkező, e kérdéskör kapcsán felvetődő főbb gondolatokat, illetve megközelítéseket.

1. A polgári állam és jogtudomány, valamint az általános és a szakszociológiák is vizsgálták, illetve vizsgálják az állam és az állampolgár viszonyának problémaköreit. *Hobbes* úgy vélte, hogy az állam és az állampolgár viszonyában az állam áll az első helyen, vagyis az államalapító szerződéssel az emberek lemondtak szabadságukról és engedelmeskedési kötelezettséget vállaltak az állammal szemben. Ehhez hozzáfűzte: „egy alattvaló szabadsága csak azokra a dolgokra érvényes, amelyeket az alattvalók tetteinek szabályozása során az uralkodó figyelmen kívül hagyott”. Kifejtette továbbá: „Az alattvalónak az uralkodóval szembeni kötelezettsége... csak addig terjed, ameddig a hatalom én nem tovább”, „Az engedelmisség célja pedig a védelem.”² *Hegel* is ezt a koncepciót tette magáévá — bár eltúlozva, ugyanis nézete szerint az egyén csupán az államon keresztül létezik, hiszen egyéni akaratát is az állami akarat — mint általános — határozza meg.³ *Rousseau* — akit *Hegel* bírált — viszont elismerte

¹ *Antalfy György*: Állam és demokrácia. Budapest, 1967. 501. p. *Kazimircsuk V. P.*: Pravo i metodü ego izucsenyija. Moszkva. 1965. 123. p. *Zavadszkij Sz.—Podgoreckij A.*: Konkretno—szociologicseszkie isszledovanija funkcionirovanija prava. SzGP 1969. 11. 107. p.

² *Hobbes Th.*: *Leviathan, or the Matter, form and power of a Commonwealth ecclesiastical and Civil.* Oxford. 1947. 21. fej.

³ *Hegel G. W. F.*: *Grundlinien der Philosophie des Rechts.* Berlin. 1956. 258. §. *Vö.* Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletéről. Bp. 1963. 401. p.

azt, hogy az államban az állampolgári akaratnak, amely közakarattá olvad össze, szerepe van, s az állampolgár szabad, vagyis csak annyiban van alávetve az államnak, amennyiben államtág. Elemezte továbbá az egyénnek mint állampolgárnak a hatását az államra, s megállapításának lényege a polgári liberális-demokratikus uralom eszméje, mely szerint az állampolgár, amikor képviselőket választ, a választást annak jegyében teszi, hogy a választott képviselő a választó álláspontját fogja képviselni, annak megfelelően tevékenykedik.⁴

Jellinek az állam és állampolgár viszonyában azt a hatást vizsgálta, melyet az állam szervei cselekvéseikkel — amelynek jogszerűsége mindig vélelmezett — az állampolgárakra mint egyénre gyakorolnak a szabályozás során. Nézete szerint ez a problémakör az általános államtan keretébe tartozik, s konkrétan az állam általános társadalomtanába, de az általános államjogtanban is helyet foglal. Így írt: „A társadalmi államtan tárgya: az állam tárgyilagossági történeti, vagy mint nem egészen találóan nevezni szokták, természetes léte.” Következésképpen az állam társadalomtanában az állammal mint társadalmi jelenséggel foglalkozik, eltérően az általános államjogtántól, amely e társadalmi jelenségre vonatkozó normákat vizsgálja, amelyeket azonban emberi cselekvések valósítanak meg. Hangsúlyozta továbbá, hogy „az egész államtant magában foglaló diszciplína belső összefüggéseinek felismerése megelőzhet egy kettős, következményeiben súlyos tévedést; nevezetesen, hogy az állam egyedüli helyes magyarázási módja a szociológia, történeti, politikai, röviden: a nem jogi és másrészt azt az ellentétet meggyőződést, hogy egyedül a jogász hivatott arra, hogy kutatási eszközeivel minden talányt megoldjon, ami az állami jelenségekkel kapcsolatos.”⁵ Jellinek továbbá az emberre mint állampolgárra való állami hatással kapcsolatosan, illetve annak vizsgálatára a politikát mint alkalmazott államtudományt vélte kialakíthatónak, amely nézete szerint célszerűségi, vagyis együttesen a Sein és a Sollen tudománya.

Kelsen az állam és az állampolgár, illetve egyén viszonyának vizsgálatánál abból indult ki, hogy államnak számítanak „bizonyos emberek aktusai”, s így „bizonyos embereket államszervezetnek tekintünk... mikor bizonyos cselekményeket végeznek.” Munkájában több helyen kifejtette, hogy az államszervezet állampolgárokból áll, s benne az egyén mint államszerv jelenik meg, illetve e minőségben lép fel, azaz az állam emberi lények által végzett aktusokban létezik, s az állam emberi magatartásrend. Kiemelte azt is, hogy „valójában sose az állam az, amelyik cselekszik, vagy funkciót tölt be: mindig az egyén és csakis az egyének azok.” Általában az államot fikciónak, azaz beszámítási pontnak tartja, s ily módon az a lényeges szemléletében, hogy egy funkció, amit bizonyos egyén végez, betudható-e az államnak, s milyen feltételekkel. E feltétel pedig nem más, mint az „ha a jogrend előre látta és szabályozta” betudható az államnak az adott egyén cselekvése. Más oldalról vizsgálva a kérdést kifejti, hogy „egy egyént, csak akkor tekinthetünk állami szervnek, mikor a jogrendben szabályozott eljárás által hivatott e funkciók teljesítésére”. A problémát még egyéb vonatkozásokban is elemezte, s megállapította, hogy a parlament egyének összessége, de nem rendelkeznek ezek az egyének állami funkcionáriusi minőséggel. Ugyanígy nem rendelkeznek állami funkcionáriusi minőséggel azok sem, sőt államszervezetnek sem minősülnek, akik őket választják. Az állam-

⁴ Rousseau J. J.: A társadalmi szerződés. Bp. é. n. 99—101. p. Vö. Marx—Engels Művei 3. köt. 323. p.

⁵ Kelsen H.: Theorie pure du droit. Párizs, 1962. 378—419. Vö.: Barnes H. E.: Sociology and political theory. New York. 1925.

igazgatási szervek is egyénekből állnak, de e szervek funkcionárius jellegű specializált szervek, ami azt jelenti, hogy az egyének funkciójukat nem csupán alkalmilag és ideiglenesen gyakorolják, hanem tartósan, egy bizonyos korhatár el nem éréséig, azaz hivatásszerűen, más díjazott jövedelemforrásul szolgáló tevékenység kizárásával. Más szóval az egyének „funkciójuk gyakorlását egy specifikus kötelezettség, a szolgálati kötelezettség tartalmazza, minek végrehajtását a fegyelmi előírások biztosítják.”⁶ Mint a fentiekből kitűnik Kelsenre hatott Max Weber társadalmi cselekvéstana, s ebből a szempontból elemezte, hogy az állam mögött különleges módon végbemenő emberi cselekedetek vannak, vagyis az állam mint társadalmi jelenség emberi magatartásokból tevődik össze. Más kérdés az, hogy Kelsen nem vizsgálta az állam objektív törvényszerűségeit, így különösen osztálytartalmát.

A imperializmus kialakulása az állam és az állampolgár viszonyában új jelenségeket hozott felszínre, amelyek a liberális-parlamentáris-demokratikus uralom ellen hatottak. Világossá vált ugyanis, hogy az állam és az állampolgár viszonyában sem elég a formális normatív szemlélet, hiszen bármennyire is biztosított az állampolgárok részére jogilag a részvétel — olyan nem jogi tényezők is hatottak, amelyek az állampolgárok egyéni részvételét az állami döntésekben háttérbe szorították, az osztálykorlátokon túl is — noha e vonatkozást nem elemezték. Az állam tevékenysége és az állampolgárok közötti viszony ugyanis közvetítéseken keresztül, vagyis különböző társadalmi csoportokon (pl. érdekcsoportokon) keresztül érvényesült. Ez pedig összefüggött azzal, hogy az állami ügyek intézésében való részvétel szakismeretet követelt. Max Weber az állam és az állampolgár viszonyát az államszervezet oldaláról közelítette meg. Kifejtette, hogy az igazgatási „törzskar” vagyis az államigazgatási szervezet meghatározott vonásokkal rendelkező állampolgárokból áll, akik hivatali kötelezettségeiknek engedelmeskednek, hierarchikus rendben végzik tevékenységüket, s meghatározott szakképzettséggel rendelkeznek. Ebből adódik, a szakképzettség és a demokrácia közötti ellentmondás lehetsége.⁷ R. Michel a párt és a parlament közötti kapcsolatokat vizsgálta. Felvetette, hogy képes-e a párt hatást gyakorolni az államra, s ebből a szempontból mit jelent az oligarchia és a demokrácia viszonya a pártban.⁸ A fenti szerzők munkájukkal hozzájárultak az állami jelenségek reális társadalmi megragadásához, s ezzel meghaladták a hagyományos politikatudomány formális-normatív szemléletét.

⁶ Jellinek G.: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin. 1922. 5—6. p. Brecht A.: *Politische Theorie*. Tübingen. 1961. 1—22. p. Itt jegyezzük meg, hogy számos munka foglalkozik a polgári irodalomban az állam és egyén viszonyának kérdéseivel. Így pl. Krüger H.: *Allgemeine Staatslehre*. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz. 1966. című munkája, Akzin B.: *Analysis of State and Law Structure* (Law, State, and International Legal Order. Essays in Honor of Hans Kelsen. Ed. Engel S. and Métail R. A. 1964. 1—20. The University of Tennessee Press.), Connolly W. E.: *Political Science — Ideology*. New York. 1967. 21., 118. p., Spitz D.: *Political Theory — Social Change*. New York. 1967. 59. p., Hittcher G.—Harbold W. H.: *Modern Government*. New York —Toronto. 1961. 199., 268. p. stb.

⁷ Weber M.: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 1967. 257. s köv. p.; Vö. Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, 1966. 377. s köv. p.; Kon I. Sz.: *A szociológiai pozitívizmus*. Budapest, 1967. 130. s köv. p. Avdejev Ju. I.: *Krizisz burzsuazno-demokratsieszkhih insztitutov*. SzGP. 1969. 9. 128. p. Munkájában igen érdekesen elemzi a rendkívüli törvényhozást, mint a burzsoá demokrácia félretételének eszközt.

⁸ Michel R.: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen demokratie*. Leipzig. 1925. 502—511. p.

Napjainkban nem csupán a polgári politika-szociológia, hanem az általános szociológia is foglalkozik az állam és az állampolgár viszonyával. T. Parsons koncepciójában az állam az ún. „társadalmi szintben” helyezkedik el. Álláspontja szerint e szint eleme „a fizikai környezetben cselekvő konkrét egyén”, aki „mint személyiség a társadalmi interakció folyamataiban különböző szerepei által vesz részt”. Parsons tehát világosan utal az állam mint társadalmi jelenség és az egyéni magatartás közötti összefüggésre, arra, hogy az államot az embernek meghatározott magatartásai, szerepei valósítják meg. Munkájában az állampolgár egyrészt mint az államszervezet tagja jelenik meg, másrészt mint az állami tevékenység alanya. Az állampolgár mint az állami tevékenység alanya a politikai pártokon keresztül kerül sajátos kapcsolatba az állam tevékenységével. A politikai párt tehát mint közvetítő jelenik meg gondolkodókörében és úgy véli, hogy a párt csupán „általánosított politikai támogatást” kér az állampolgároktól, s ezért az állampolgár mint a párt jelöltjei közül választó, cserébe „kötelező határozatokat” kap vissza. A párt jelöltjeire adott állampolgári támogatás — mint „általánosított támogatás”: a) annak ismerete nélkül adott támogatás, hogy az illető mit fog tenni, ha megválasztják; b) anélkül adott támogatás, hogy az illető állampolgár, aki egy párt bizonyos jelöltjét támogatta, — ha a jelölt mint vezető hivatalba került — élvezi-e vagy sem a megválasztott jelölt állami döntéseinek eredményét; c) anélkül adott támogatás, hogy a szavazatok és az állami (kormányzati) döntések „szembesítésére” valaha sor kerülne, s így tulajdonképpen a megválasztott vezetők értékelésének alapját azzal összefüggésben, hogy egy új ciklusban marad-e vagy sem az államszervezetben — döntései képezik.⁹

S. M. Lipset kiemeli, hogy a szociológusok és ezek között Parsons is azal érvelnek, „hogy az állam és más politikai intézmények külön tanulmányozása értelmetlen dolog,” vagyis — miként Parsons mondja, a politika tanulmányozása „nem folytatható le egy különlegesen specializált felfogásbeli séma tekintetében — éppen azon oknál fogva, hogy a társadalmi rend politikai problémája az ő összes analitikailag differenciált összetevőinek (componentseinek) „fókusz” (gyűjtőpontja, középpontja), és nem ezeknek a komponenseknek egy különlegesen differenciált osztálya.”¹⁰ A politika-szociológusok azonban az államot és más politikai intézményeket külön is tanulmányozzák. Nézetünk szerint indokolt ez, hiszen az állami szervezeteknek egyéb szervezetekhez képest speciális szociológiai jellegzetességei is vannak.

M. Duverger az állampolgár és az államszervezet viszonyát elsősorban a jogi szabályozás, és a jogi szabályozás által nem érintett társadalmi jelenségek, pártok és befolyásoló csoportok oldaláról közelítette meg. Kiemelte, hogy az állami szerveket nem elemezhetjük csupán jogilag, hanem annak elemzése szociológiaiilag is szükséges, s ebből a szempontból ki kell szélesíteni a hagyományos politika-tudomány elemzési területeit. Szükséges ugyanis azokat a társadalmi jelenségeket is tanulmányozni, „amelyeket a jog többé- vagy kevésbé teljesen figyelmen kívül hagy, s ezek közé tartoznak a politikai pártok, valamint a „befolyásoló csoportok” stb.”¹¹ Az egyes állami szerveket vizs-

⁹ Parsons T.: General Theory in Sociology. (Sociology Today New York. 1959. 39. p.)

¹⁰ Lipset S. M.: Political Sociology. (Sociology Today. Id. mű 81—82. p.)

¹¹ Duverger M.: Institution politiques et droit constitutionnel. Paris. 1965. 130—165, 714 és köv. p.; Political Parties. New York. 1967. Érdekes ebből a szempontból Merle M.: Sociologie politique et droit constitutionnel. (Archives de Philosophie du Droit. Tome XIV. 1969. 227. p.) c. műve.

gálva kiemelte, hogy azokon keresztül a hatalmat, a politikai hatalmat „egyetlen ember, emberek kisebb csoportja, emberek nagyobb együttese gyakorolja” egymással együttműködve. Az állami szervezeten belül megvalósuló emberek közötti együttműködés során a hierarchia elve érvényesül, vagyis benne az emberek egyrészt főlé- és alárendeltségi helyzetben vannak, másrészt elsődleges és másodlagos tevékenységet (funkciót) végeznek. Rámutatott arra is, hogy a szervezeti hierarchia és a tevékenységi hierarchia a gyakorlatban azonban eltérhet az elméleti, de a jogi felfogástól is. Az állami szervek továbbá egymás vonatkozásában különböző eszközökkel is rendelkeznek, melyek közül kiemelte a kölcsönös kinevezési jogot, a kölcsönös részvételt egymás ülésein, s egyéb kölcsönös jogosultságokat egymás irányában (pl. kezdeményezési jog). Megállapította továbbá, hogy az állami tevékenységet (funkciókat: törvényhozó, végrehajtó és bírói funkciókat) egy szerv vagy több állami szerv is végezhet, így azok teljesen vagy viszonylagosan összekeveredhetnek, elkülönülhetnek egymástól, vagy együttműködés alakul ki azok végzése során. Az állam tevékenysége, illetve funkciói — mutatott rá — szoros kapcsolatban vannak a politikai pártokkal és a „befolyásoló csoportok” működésével. A politikai pártokkal kapcsolatban foglalkozott az egypárt és a többpárt rendszerű államokkal. Kifejtette, hogy egypártrendszer esetén „az állami szervek — miniszterek, államfő, parlament, funkcionáriusok — csak olyan tevékenységi eszközöket jelentenek, amelyeken keresztül a pártnak az akarata jut kifejezésre. A miniszterek tekintélye, pl. nem annyira miniszteri funkciójukból következik mint inkább párttagságukból”. Úgy vélte továbbá, hogy az egypártrendszer centralista rendszer, de ilyen rendszer párt nélkül is lehet, sőt vannak hajlékonyabb természetű pártok, valamint uralkodó, azaz félig centralista pártok is. Kiemelte továbbá, hogy kétpártrendszer esetén a pártok „képviselőinek szavazási fegyelme a probléma alapeleme”. Érdekes összefüggést lát a különböző pártrendszerek és a kormányforma fajai között. A befolyásoló csoportok működésével összefüggésben megállapította, hogy azok vagy a pártok mellett, vagy azokon keresztül, illetve belül tevékenykednek („egyes pártokba ők visznek életet”) és rajtuk keresztül megvalósul az állampolgár részvétele az állam tevékenységében. A befolyásoló csoportok esetében — írja — közvetettebb a hatás az állami tevékenységre, mint a pártokon keresztül, ugyanis „a pártok a hatalmat akarják megszerezni: azaz képviselőket és szenátorokat kívánnak megválasztani, minisztereket szándékoznak a kormányban elhelyezni. A befolyásoló csoportok viszont úgy hatnak a hatalomra, hogy kintmaradnak. Befolyásolják a parlament tagjait, a minisztereket: de egyetlen parlamenti tag, vagy miniszter sem képviseli őket hivatalosan, nyíltan egyik sem hivatkozik rájuk.” A befolyásoló csoportokat Duverger különbözőképpen osztályozza. Felsorolja a legfontosabbakat és elemzi hatásukat. Nézete szerint a befolyásoló csoportok lehetnek kizárólagosak és részlegesek, magáncsoportok és közhivatalics csoportok. Ez utóbbi vonatkozásában az állami adminisztratív szervek jelentkeznek egymásközötti viszonylatban mint befolyásoló csoportok. A befolyásoló csoportok hatásával kapcsolatban kiemelte, hogy azok egyrészt titokban és színleléssel, másrészt nyíltan fejtenek ki hatást különböző módszerekkel. E módszerek közül kiemeli a kezükben levő sajtót, tagjai felé irányuló meggyőző munkát, a parlament tagjaira és a közigazgatási dolgozókra való közvetlen hatást, illetve választásukban való közreműködést, a képviselőkkel tartott személyi kapcsolatokat (ígéreték szerzését) és egyéb különböző erőszakos módszereket. (E vonatkozásban a hadsereg szerepét.) A pár-

tokkal és a befolyásoló csoportokkal összefüggésben megállapítja, hogy a befolyásoló csoportok konkrét körülményektől függően nagyobb jelentőségre tehetnek szert a politikai pártokhoz képest. Elemezve a különböző politikai pártok és a különböző befolyásoló csoportok „nyomásának” irányát kifejtette, hogy mindkettő tevékenysége politikai jellegű, s így befolyásuk vagy baloldali, vagy jobboldali politikai irányzatot képviselhet, s e kettő vonatkozásában pillanatnyilag, hol az egyik, hol a másik van túlsúlyban, illetve a befolyás szempontjából hol az egyik, hol másik erős, vagy gyenge.

H. D. Lasswell az államszervezet és az állampolgár közötti viszonylatban a politikai vezetőréteg és a politika tudósainak mint állampolgároknak a kapcsolatát elemzi.¹² A politika tudósai — írja — jelentős szerepet játszhatnak az állami tevékenység bírálatában, megújításában különböző szerepkörökben. Így pl. a politika tudósa — abból kiindulva, hogy napjainkban a politika-tudomány által nyújtott ismeret szakképzettséget jelent — lehet vezető, vagyis főfoglalkozású aktív közéleti személy, de lehet tanácsadó is az állami döntések meghozatala során. Ilyen értelemben egyrészt meghatározott szakképzettséggel rendelkező állampolgárok tagjai lehetnek az államszervezetnek, másrészt az államszervezethez képest tanácsadóként is szerepelhetnek. Így ír: az állampolgár önálló részvétele a tényleges politikai folyamatokban, ezen belül az állami tevékenységben, az állami döntések meghozatalában távolról sem olyan jelentős, hogy az a politikai események szempontjából döntő lenne. Sokkal jelentősebbek a különböző csatornák, érdekcsoportok, pártok, amelyeken keresztül azok különböző formákban, különböző hatékonysággal vehetnek részt a tényleges politikai folyamatokban, az állami tevékenységben. Következésképpen — emeli ki — a választók különböző formákban szervezett érdekcsoportjai hatnak a politikusokra, tehát nem az egyedi választó állampolgár — s ezeken keresztül történik a politikusok befolyásolása. A politikusokkal való közvetlen érintkezésekre ugyanis az egyéneknek mint állampolgároknak kevésnek van lehetősége. Természetesen az egyéni politikai magatartást is vizsgálni kell, a választás, különösen a parlamenti és egyéb helyi képviseleti tesztetek választása során.

A marxista—leninista elmélet az államszervezet és az állampolgár viszonyának kérdéseit több oldalról közelítette meg. Marx munkáiban kimutatta, hogy az államszervezet tevékenysége a benne résztvevő emberek magatartásából áll. Kiemelte azonban, hogy az állam tevékenységét nem lehet kizárólag a benne cselekvő személyek akaratával megmagyarázni. Vannak ugyanis olyan társadalmi viszonyok, amelyek meghatározzák az állampolgárok, s ezen belül az állampolgárok *mint hatóságok tagjai* cselekedeteit. Ezek a társadalmi viszonyok pedig függetlenek az állampolgároktól, így a hivatalos személyektől is — vagyis a hatóságok tagjaitól — s nem mások mint a termelési viszonyok, különösen a tulajdonviszonyok és az erre felépülő osztály — illetve egyéb rétegviszonyok. Következésképpen az állam tevékenysége és az állampolgár viszonya végső soron az állam és osztályok viszonyának a kérdése, illetve a társadalomban levő osztályviszonyok, amelyek mindig meghatározott termelési viszonyokat hordoznak, alapvetően befolyásolják az állam tevékenysége és az állampolgár viszonyát. Ez a befolyásolás azonban csak végső soron

¹² Lasswell H. D.: *The Future of Political Sciences*. New York. 1964. *Power and Personality*. (Political Behavior. 1956. 90—103. p.) Vö. továbbá Lasswell H. D.: *Political Systems, and Personality* (Political Leadership in Industrialized Societies. Ed.: Edinger L. J. New York—London—Sydney. 1967. 316. s. köv. p.)

érvényesül, alapvető, de nem mutatható ki mindig közvetlenül, mert egyéb tényezők is befolyásolják az állampolgár magatartását, s ezen belül a hivatalos személy magatartását. Megállapítható, hogy az állam mint szervezet emberi magatartásokból és viszonyokból áll, amelyet végső soron a termelési viszonyok, az azokat hordozó osztályviszonyok törvényszerűen meghatároznak.¹³

Engels rámutat arra, hogy az állam nem más ebből a szempontból mint a gazdaságilag uralkodó osztály erőszakszervezete,¹⁴ s ezzel utalt az állam és a valóság között jelentkező állandó jellegű összefüggésre, törvényszerűsége. Mindez azt jelenti, hogy az állam tevékenységében alapvetően a gazdaságilag uralkodó osztály érdeke és akarata fejeződik ki, vagyis az kifejeződik a hivatalos személyeknek mint az államszervezet tagjainak konkrét magatartásában. Ez másrészt azt is jelenti, hogy a fenti törvényszerűség nem jut minden esetben kifejeződésre az államszervezetben dolgozó állampolgár mint hivatalos személy magatartásában, hiszen azt számos egyéb tényező is befolyásolja. Ebből adódik az a következtetés, hogy az állampolgár mint hivatalos személy tevékenysége eltérhet az állam lényegétől egyrészt, másrészt pedig ellenkező irányú is lehet, azaz diszfunkcionális jelenségeket is találhatunk ezen a területen. E diszfunkcionális jelenségekkel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy ezek nem változtatják meg az állam lényegét, vagyis az osztályok és az állam között jelentkező objektív törvényszerűséget, sőt mi több az állam lényegét ki nem fejező állami tevékenység sem veszti el állami-politikai jellegét. Az állam tehát nem érthető meg csupán az azt megtestesítő emberi magatartásokból, az állami alkalmazottak konkrét tevékenységéből és viszonyaiból, hanem mindig figyelemmel kell lennünk a fenti törvényszerűsége, amely az állam „objektív”, „dologi” oldalát jelenti. Az is megállapítható, hogy az állami tevékenységet jelentő magatartásoknak mint tömegjelenségnek a vizsgálata sem vezet az állam tevékenységének a teljes megértéséhez. Mindebből az következik, hogy az állam tevékenységét vissza kell vezetni a társadalom tagozódására, ugyanis nem az állami tevékenységet alkotó magatartások adják az állam lényegét, hanem a társadalom alapvető, osztály- és rétegviszonyai és ezáltal meghatározott objektív helyük. Az állampolgárok mint hivatalos személyek csinalják az állami tevékenységet, de e tevékenységük során olyan társadalmi viszonyokat is létrehoznak, amelyek állami tevékenységük kereteit kijelölik, s ezek a viszonyok mint objektív viszonyok feltételeit jelentik saját tevékenységüknek. A marxista—leninista elmélet az állam tevékenysége és az állampolgár viszonyát egyéb vonatkozásokban is vizsgálja. Kiindul abból, hogy az állam keletkezése a nemzetség tagjait állampolgárokká tette és megosztotta őket „kiváltságosokra és mellőzöttekre”, „kedvezményezettekre és megkárosítottakra”, „kizsákmányoló és kizsákmányolt”, „uralkodó és elnyomott” osztályokra. Tehát az állam azt a célt kapta, hogy „az uralkodó osztály élet- és uralmi feltételeit az elnyomott osztállyal szemben erőszakkal fenntartsa.”¹⁵ Mindez azt jelenti, hogy az állam az állampolgárokhoz való viszony vonatkozásában nem áll az osztályokon kívül vagy felett, hanem a gazdaságilag uralkodó osztály érdekében hozott és annak akarata kifejező szabályok segítségével irányítja az állampolgárok magatartását, tevékenységét. A szabály, vagy konkrétebben a jogi norma ebben a vonatkozásban nem más mint osztályakat kifejező politikai rendszabály — miként *Lenin* munkáiban többször ki-

¹³ *Marx—Engels* Művei 1. Bp. 1957. 176. p.

¹⁴ *Marx—Engels* Válogatott Művek I. Bp. 1949. 594. p.

¹⁵ *Marx—Engels* Művei 20. Bp. 1963. 146. p.

emelte.¹⁶ A marxizmus—leninizmus klasszikusai az állam tevékenysége és az állampolgár viszonyát elemezve részletesen foglalkoztak a demokrácia problémáival. Megállapították a kapitalista állam tevékenysége és az állampolgár közötti viszonylatban, hogy ott az állampolgárok jelentős részének, az elnyomott osztályokhoz tartozó állampolgároknak nincsenek demokratikus jogai, bár követeléseik eredményeképpen az uralkodó osztály érdekeivel szembenálló szervezeteket hozhatnak létre, de azok tevékenységét korlátozzák és háttérbe szoríthatják. A kizsákmányoló államok vonatkozásában az állampolgárok egy része, vagyis az uralkodó osztályhoz tartozó állampolgárok rendelkeznek demokratikus jogosultságokkal a különböző burzsoá pártokon keresztül is. Igen figyelemreméltó Engels azon gondolata, az állam tevékenysége és az állampolgár közötti viszonylatban is, miszerint „az egyes egyén elszigetelt tevékenysége helyébe mindinkább több egyén együttes tevékenysége lép”, „az egyes egyének független tevékenységét kiszorítja az együttes tevékenység, az egymástól függő tevékenységek egymásba kapcsolása”.¹⁷ Rámutatott továbbá arra, hogy aki azonban „együttes tevékenységről beszél, szervezetről is beszél”. Engels tehát a múlt század végén már észlelte azt a folyamatot, hogy az együttes tevékenység az egyes egyének mint állampolgárok egyéni önállóságát háttérbe szorítja, s a különböző szervezetek jelentős szerepre tesznek szert. Csupán utalunk arra, hogy a marxizmus—leninizmus klasszikusai az állami tevékenységben való állampolgári részvétel szempontjából foglalkoztak a kiemelkedő egyének mint állampolgárok szerepének problémáival is.

A marxista állam- és jogtudomány, valamint a marxista általános és politikaszociológia is töbrétlenül közelíti meg az állam tevékenysége és az állampolgár viszonyának problémakörét.

C. A. Jampolszkaja mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a társadalmi szervezetek az állampolgár és az államszervezet viszonylatában jelentősek, mert olyan képességeket és készségeket fejlesztenek ki az állampolgároknak, akik annak alapján alkalmasakká válnak az állami tevékenységbe való részvételre.¹⁸ A társadalmi szervek vizsgálatánál tehát ezt a vonást nem lehet figyelmen kívül hagyni. Különösen fontos éppen ezért a különböző társadalmi szervezetek belső viszonyainak fejlesztése abból a célból, hogy növekedjék minden egyszerű tag lehetősége arra, hogy befolyásolja a társadalmi szervezetek tevékenységét és felelős legyen azért. Hangsúlyozza, hogy a probléma vizsgálata ilyen irányban különösen fontos, mert vissza kell utasítani az e területen jelentkező helytelen burzsoá kritikákat és az egzisztencialista filozófia hatását, melyek abban jelentkeznek, hogy a társadalmi szerveket úgy tüntetik fel a szocializmus viszonyai között mint az embert, vagyis az állampolgárt megkötő béklyókat és az állampolgár szabad fejlődését akadályozó tényezőket, más szóval, hogy a társadalmi szervezetek is az elidegenedés fokozásának és nem leküzdésének eszközei. Helyesen húzza alá, hogy a különböző szervezetek lényegében formák, amelyekbe különböző társadalmi tartalmat lehet bevinni és hogy a marxisták azért harcolnak, hogy ezt a formát kihasználják a tömegek

¹⁶ Lenin Művei 15. Bp. 1955. 168 p.

¹⁷ Marx—Engels Válogatott Művek I. i. m. 624—627. p.

¹⁸ Jampolszkaja C. A.: Puti issledovanyija problem obscsesztvennih organizacij. SzGP. 1969. 3. 18—27. p.; Tyihomirov Ju. A.: Vlaszty i upravlenyje v szocialiszticeszkom obscsesztve. Moszkva, 1968.; Teorija szocialiszticeszkogo upravlenija. SzGP. 1969. 7. 77 és a köv. p.; Starosciak J.: Zaklady a pole posobnosti vedy o sprave. Pravnyik. 1968. 7., 595. s köv. p.

politikai aktivitásra nevelése céljából, az emberi személyiség elidegenedésének összes fajtái elleni harcban. Kimutatja, hogy az elidegenedés egyes maradványai a szocializmusban is megtalálhatók, elsősorban az állampolgár mint személyiség és a társadalmi szervezet közötti viszonyokban, de általában az nem jellemző a társadalmi szervezetekre a szocializmusban, sőt ellentmond annak. Rámutat arra, hogy az elidegenedés maradványai megnyilvánulhatnak az alábbiakban: a választott szervek elszakadnak az egyszerű tagoktól; a fizetett hivatali apparátus a választott szervek és a tagok fölé emelkedhet; a szervezet tagjait kirekeszthetik a fontos döntések meghozatalából. Az elidegenedés e maradványai ellenére a társadalmi szervezetek olyan csatornák, amelyeken keresztül a szervezetek tagjai bekapcsolódhatnak általában a társadalmi tevékenységbe, s ezen belül az állami tevékenységbe, az állami döntések meghozatalába. Mindez megköveteli a társadalmi szervezetek demokratizmusának a növelését, hiszen ez az elidegenedés leküzdésének egyetlen útja, ami pedig konkrétan azt jelenti, hogy: a szervezetek egyszerű tagjait maximálisan aktivizálni kell; erősíteni kell a választott szervek felelősségét a tagokkal szemben és azok beszámoltatását; nem szabad megengedni olyan helyzetet, amelyek között a fizetett apparátus saját belátása szerint dönthetne, illetve, hogy eljárjon olyan személyek helyett, akiket a szervezet tagjai választások útján vezető funkciók betöltésére bíztak meg. Bírálja továbbá a szocialista országokban előforduló olyan nézeteket, „amelyek szerint az elidegenedés az atomkor csapása, illetve hogy az csak az „önkormányzati” rendszer megvalósításával küzdhető le.

A szovjet irodalomban különösen V. G. Afanaszjev és A. Bovin vizsgálják az állam és az állampolgár viszonyának problémáit.¹⁹

Hazánkban Szamel Lajos az állami szervek döntéseivel összefüggésben elemzi az államszervezet és az állampolgár viszonyát. Leszögezi, hogy az államszervezetben belül a döntéseket más készíti elő mint aki hozza,²⁰ kivéve a

¹⁹ Afanaszjev V.: A társadalom tudományos irányítása. Bp. 1969. E munkából témánk szempontjából különösen fontosak az alábbi részek: Az állami és nem állami szervek ill. szervezetek rendszere mint az irányítás szubjektumai, valamint a párt helye, szerepe a társadalomirányítás rendszerében. 145. s. köv. p. Bovin A.: K posztanovke szociologiceszkih problem politiki. (Szocialnue iszledovanija. 2. Moszkva, 1968. 60—79. p.) E munkájában a szerző vizsgálja a politikát a társadalmi folyamatok rendszerében, ill. a politikai tevékenység struktúráját és elveit. Így ír: „A politikai tevékenység struktúrája az alábbi elemekből tevődik össze: a) a politikai tevékenység alanyaiból; b) a politikának a céljaiból; c) azokból az eszközökből, amelyek segítségével ezek a célok elérhetővé válnak.” 69. p. A politika alanyairól szólva kiemeli az osztályokat, a nemzeteket, s ezek által létrehozott különböző szervezeteket, amelyek keretet adnak a politikai tevékenység számára. E szervek közé tartoznak a különböző állami szervek, a pártok, de egyéb szervek is, így pl. a szakszervezetek. Rámutat arra is, hogy a politikai szervek tevékenységének rendje szabályok által meghatározott, de sokszor a reális politikai folyamatok azon kívül és annak ellenére valósulnak meg. Ebből a szempontból pl. az állam tevékenységének szociológiai megközelítése indokolt. E vonatkozásban figyelemmel kell lenni az állam hierarchikus struktúrájára, s ezzel összefüggésben az elidegenedés kérdéskörére. A politikai célokkal összefüggésben kifejti, hogy e célokhoz kapcsolódik a politikai tevékenység fő iránya. E célok mindig összefüggésben vannak a társadalmi haladás általános irányával. E nélkül ugyanis a politikai célok szubjektívek lesznek, s előbb vagy utóbb nagy nehézségekhez vezetnek. A politikai célokat megvalósító eszközöket vizsgálva rámutat arra, hogy ezek között jelentősek a különböző tárgyalások, de idetartozik az erő is, azaz a fegyveres erő. Mindenekelőtt úgy véli, hogy ezen eszközök két nagy csoportra bonthatók, egyrészt belpolitikai és külpolitikai eszközökről van itt szó. Belpolitikailag tehát jelentkezhet mint eszköz a kény-

birósági és az ügyészégi szervezeteket. Ilyen értelemben tehát az állami hivatalos személyeknek mint az államszervezet tagjainak két kategóriája különböztethető meg: a) a döntés előkészítő, b) a döntést meghozó (noha kisebb államszervezeti egységekben és az ügyek meghatározott csoportjában e két fő összefonódik). Úgy véli, hogy a döntés előkészítésének és meghozatalának elválása az állami szervezeten belül nem jelenti a döntések anonimitását, vagy elszemélytelenedését, s nem eredményez „szervezett felelőtlenséget”. A döntést előkészítőknak és meghozóknak a felelőssége ugyanis egyetemleges, s általában megállapítható, hogy az előkészítés és meghozatal elválása nem hibás, noha nem problémamentes. (Vannak hibás döntések, azonban felelőségre vonás e vonatkozásban nem gyakori.) A különböző döntési típusok és a felelősség egymáshoz való viszonyát vizsgálva felveti, hogy az „állami szervezetben melyik döntési típus (vagy típusok) teremtenek reális alapot a felelősség megállapításához és érvényesítéséhez, s melyik vagy melyek mozdítják elő a „szervezetlen felelőtséget”? Az államhatalmi és államigazgatási szervek viszonylatában megállapítja, hogy az ott kialakuló döntési típusok „nem férnek bele a felügyeleti, a koordinációs és a kooperációs döntések triójába” s így nem hasonlítanak a gazdasági szervezetben jelentkező döntési rendszerekhez. A társadalmi valóságot nézve azonban a helyzet a következő: az „államigazgatási szervek döntései részben meghatározzák az államhatalmi képviseleti szervek döntéseit, részben pedig azok döntési jogkörét abszorbeálják.” Mindebből az következik, hogy a szocialista demokrácia fejlesztése szempontjából helyes „de jure az államhatalmi képviseleti szervek kizárólagos hatáskörét kiterjeszteni”. Az államigazgatási szervezetben tapasztalható — írja — az ott dolgozó állampolgárokat mint hivatalos személyeket fi-

szerező akció, előnyös feltételek létrehozása. Az eszközök mindig kapcsolatban vannak különböző etikai fogalmakkal, s e vonatkozásban nem fogadható el az a nézet, mely szerint a cél szentesíti az eszközt. Rendkívül fontos a szocialista társadalomban a tudomány figyelembe vétele a célok realizálásánál, és a szubjektivizmus kizárása. Ez pedig megköveteli a tények objektív elemzését, vagyis a szociológiai elemzést, amely mindig csupán kiinduló anyagként szolgál az állami politikai döntésekhez, ill. azok korrigálásához. Rendkívül fontos továbbá az állami-politikai döntések tanulmányozása abból a szempontból, hogy azok milyen kívánt, ill. nem kívánt változásokat eredményeznek a társadalmi életben, ill. hogyan fogadják azt az állampolgárok. Igen érdekes azon megállapítása, mely szerint a gyakorlati politika mindig kapcsolatos a kockázattal. E vonatkozásban — írja — legfőbb feladat nem az, hogy egyszer s mindenkorra bebiztosítsuk magunkat a hibákkal szemben — ez ugyanis dogmatikus utópia lenne —, hanem az, hogy idejében észrevegyük és kijavítsuk azokat. Leszögezi azt is, hogy a politikai tevékenység prognózisa, ill. az előrelátás a politikai tevékenységben az egyik legjelentősebb szociológiai probléma. Ez azonban megkívánja valamennyi politikai tevékenység következményeinek az előrelátását. Igen érdekes gondolatot vet fel, mely szerint a politikusok személyes képességei fontosak a politikai tevékenységben, bár a politikai tevékenység tudományos megragadása ezt a hatást minimumra csökkentheti, de teljesen elkerülni nem lehet. Következésképpen a szubjektív tényezők ráarakodnak a politikai tevékenységre, illetve befolyásolják annak irányát és mértékét. Aláhúzza, hogy ennek eredményeképpen egy és ugyanazon, tételezzük fel gazdasági szükségszerűség, kifejeződhet különböző és hatása alapján nem egyenértékű politikai döntésekben, mert az függ a személyek értelmétől, képességeitől, akik a döntéseket hozzák. Ezt azonban, vagyis a politikusok szabad megítélését, ill. cselekvését objektív körülmények korlátozzák. Igen érdekesen elemzi továbbá a külpolitika néhány szociológiai aspektusát.

²⁰ Szamel Lajos: Jog és felelősség. (A „szervezett felelőtlenség” veszélye az államszervezetben.) Hegedűs András—Rozgonyi Tamás: Döntési rendszerünk a szociológus szemével. (A szervezett felelőtlenség mint döntési rendszerünk egyik fő veszélye.) Valóság. 1969. 7., 41—48., 34—40. p.

gyelembevétel a döntésért való felelősség alóli kibúvás. Ez egyrészt kifejeződik abban, hogy a döntésre kötelezett a döntéshez „iparkodik megszerezni mindazoknak a társszerveknek a formális hozzájárulását, amelyek e nélkül — esetleg pusztán presztizs féltésből a döntést támadnák.” S nem arról van szó, hogy az alsóbb államigazgatási szervek szívessen vennék „ha az őket megillető döntési jogkörétől szabadulhatnának, s azt felváltaná a felettes szervek felügyeleti döntése”. Másrészt kifejeződik a felelősség alóli kibúvás abban, hogy az adott államigazgatási szervezeti egységen belül iparkodnak a döntést felsőbb vezetővel meghozatni, hozzájárulásukat megszerezni — holott erre nem volna szükség. Az is tapasztalható, hogy a hierarchiában felsőbb fokon elhelyezkedő szerv különböző címeken igyekszik a beavatkozási jogot biztosítani magának, ha nem sikerül az, hogy egyes kérdésekben a döntési jog nála maradjon. A felelősség vonatkozásában arra a megállapításra jut, hogy „a vezetés döntéseivel, illetve döntési sorozataival kapcsolatban a vétkeességi (felrőhatósági) elvet csak kivételesen (pl. az önértékből szándékosan kárt okozó döntés esetében) kell alkalmazni, egyébként pedig általában a döntések sorozatáért való, s lényegileg eredményességi felelősségi elvnek kell előtérbe kerülőnie.”²¹

A magyar szociológiai irodalomban különösen Kulcsár Kálmán, Hegedűs András, Szecskő Tamás, Erdei Ferenc vizsgálták a fenti problémákat, melyekre még visszatérünk. A csehszlovák és a jugoszláv irodalomban e témakörrel részletesen foglalkozik F. R. Samalik és Radomir Lukity.²²

J. J. Wiatr az állam tevékenysége és az állampolgár viszonyával összefüggésben az uralom és a hatalom kifejezését használva rámutat, hogy Marx szerint az osztályuralom, de a hatalom is a társadalmi viszonyok speciális rendszere, de e két fogalom nem esik egybe.²³ Munkájában kiemeli Marx és Lenin értelmezését, melyek szerint az állam „az emberek egy külön választott csoportja” s ez „a speciális csoport a bürokrácia”. Az állam kérdéseit vizsgálva megállapítja, hogy az állam a társadalmi szerepek közül a vezetői szerepkörben jelentkezik, mely a társadalom osztályokra szakadásának a terméke, de annak egyben speciális feltétele is. Az állam jellege attól függ, — hangsúlyozza — hogy az osztályviszonyok melyik típusát szilárdította, vagy szentesítette, illetve milyen eszközöket alkalmaz saját uralmának védelmére. Mindenekelőtt kimutatja, hogy az állam speciális vonásokkal rendelkező emberekből áll — itt hivatkozik Marxra és Weberre — s a legálisan alkalma-

²¹ Szamel Lajos: I. m. 48. p.

²² Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. Társadalmi Szemle 1969. 12., 33. és köv. p.; Hegedűs András: A vezetéssel összefüggő szociológiai problémák. (Vezetési ismeretek. Budapest, 1967. 145. p.) Igen érdekesek azok a gondolatok témánk szempontjából is, amelyek az igazgatási-irányítási rendszerek főbb jellemzőire vonatkoznak, így azok hierarchizálódására, ill. annak növekedésére, valamint tevékenységük standardizálására. Szecskő Tamás: Politika: elmélet és gyakorlat. (Gondolatok a politika-szociológia műveléséhez.) Valóság 1967. 6. 95. p. Erdei Ferenc: Technicité demokratie. (Sociologues hongrois: Études, Recherches, Budapest 1969. 120. p.) Mlynár Zs.: Stát a clovek. Praha. 1964. Különösen a 160., s köv. p. Samalik F. R.: Clovek a instituce. Praha. 1967.; Lukity R. D.: Politicka teorija drzave. Beograd. 1962. Különösen a 124. s köv. oldalak. Osnovi sociologije. Beograd. 1962. Uvod u pravo. Beograd. 1966. Politicka stranke. Beograd. 1966.; Mandity O.: Uvod u opcu sociologiju. Zagreb. 1965.; Dojčák P.: Právo a sociológia. Bratislava 1967. A filozófiai irodalomból kiemelendő: Lick József: Személyiség és filozófia. Budapest, 1969.; Farkas Endre: Szabadság és egyéniség. Budapest, 1968. c. munkák.

²³ Wiatr J. J.: Społeczeństwo. Warszawa. 1965. 326. s köv. p. Pietrasinski Z.: A vezetés pszichológiája. Budapest, 1968. Különösen a 132. s köv. p.

zott kényszer monopolizálására törekszik. Megállapítja, hogy az állam és a társadalom közötti kapcsolatnak két iránya van: egyrészt bizonyos kívánságokat — a nyilván elsősorban osztály és rétegérdekeket — döntéseibe transzponáló erő; másrészt tevékenysége következtében — s itt is osztály, illetve rétegérdekeket figyelembe véve a társadalomra ható erő. Ebből világos, hogy az állampolgár egyrészt az állami tevékenység alanyaként is jelentkezik, másrészt annak tárgyaként. Mindezek után felvetődik az a kérdés, hogy milyen érdekeket vesz figyelembe, s realizál az állam a társadalomra való hatásánál, s az érdekek, kívánságok döntésekbe való transzponálása milyen közvetítő csatornákon keresztül jelentkezik. Az érdekekkel összefüggésben Wiatr kifejti, hogy mindkét oldal vonatkozásában az állam a gazdaságilag uralkodó osztály érdekeit veszi figyelembe elsősorban. Az uralkodó osztály érdeke azonban többszörösen differenciált: vannak hosszú és rövid lejáratú érdekei; vannak komplex és töredék érdekei. Az is megállapítható, hogy az államszervezet egészében függ a gazdaságilag uralkodó osztálytól, de attól bizonyos fokig autonóm helyzetet foglalhat el, azaz viszonylagos önállósággal rendelkezik. Ez a vonása az államszervezetnek egyrészt azt jelenti, hogy képes az uralkodó osztály érdekeinek nem megfelelő tevékenységet kifejteni, másrészt képes a különböző társadalmi osztályok között lavírozó, sajátos kompromisszumok szövívőjévé válni, illetve a gazdaságilag uralkodó osztály valamely rétegének érdekeit realizálni csupán. A viszonylagos önállóság azzal függ össze, hogy a gazdaságilag uralkodó osztály nem közvetlenül, hanem közvetetten, vagyis „bizalmasai” útján juttatja érvényre érdekét és akaratát. A gazdaságilag uralkodó osztály érdekeinek differenciálódásából adódnak a következők: 1. Az állam döntései nem mindig az uralkodó osztály érdekei védelmének strikt vonalát követi, sőt keresztezhetik is azt. 2. Az állam döntései általános társadalmi érdekeket is kifejeznek, ugyanis a társadalom különböző részeinek érdekei kisebb vagy nagyobb fokban találkozhatnak. Így nem minden érdek a privilegiált osztály érdeke, nincsenek olyan érdekek, amelyek minden tekintetben és területen szemben állanak egymással, így az érdekösszeütközés viszonylagos. Az érdekek ugyanis kisebb vagy nagyobb fokban ellentétesek egymással, sőt azt is lehet mondani, hogy a modern osztályharc érdekközösség alapján folyik (pl. közös gazdasági érdek, vagy közös nemzeti érdek alapján). Ebből az adódik, hogy az állam osztályfeladatai és általános társadalmi feladatai között ellentétes helyzetek jöhetnek létre. Az állam tevékenységében azonban az osztályfeladatok dominálnak, míg az osztálytársadalmi feladatok másodrendű helyet foglalnak el. 3. Az állam döntései speciális helyzetekben egyik osztály érdekeit sem fejezik ki, s ez az alapvető osztályerők közötti egyensúly miatt lehetséges. Wiatr a közvetítő csatornákkal összefüggésben, amelyek meghatározott érdekeket és kívánságokat transzponálnak az állami szervek döntéseibe, mindenekelőtt kiemeli a politikai pártokat és az ún. befolyásoló csoportokat, s mindkettővel összefüggésben a közvéleményt. Ezekre a későbbiekben még visszatérünk.

A lengyel szociológiai irodalomban az állam tevékenysége és az állampolgár viszonyának problematikáját vizsgálja még M. Hirszowicz a döntés előkészítés és a döntéshozatalban való részvétel vonatkozásában.²⁴

²⁴ Hirszowicz M.: Wstęp do socjologii organizacji. Warszawa. 1967. Vö. e munkát PIP 1968. 7. 69—78. p. A döntésekkel összefüggésben továbbá és témánk szempontjából is jelentős gondolatokat fejt ki Bauman Z.: Általános szociológia. Budapest, 1967. 25., 76., 235., 413., 454—497. p. Szcsepanszki J.: A szociológia alapjai. Budapest, 1968. 72., 122., 178., 253. p.

W. Wesolowszky az államszervezet és az állampolgár viszonyát az uralkodó osztály és a hatalmi elit összehasonlítása útján közelíti meg.²⁵ Kifejti, hogy az uralkodó osztály olyan egyénekből, illetve állampolgárokból áll, akik privilegizált helyzetben vannak a termelési eszközök és a termelt javak elosztása tekintetében. Ezzel szemben a hatalmi elit viszont olyan egyérekéből áll, akik résztvesznek az állami döntések megformálásában, illetve kialakításában és meghozatalában. A kapitalista viszonyokat figyelembevéve az elit két csoportra oszlik. 1. A döntést meghozó elit (a kormány). 2. A befolyásoló elit (a politikai pártok vezetői, az érdekcsoportok vezetői stb.) Az állami döntések meghozatalának folyamatát vizsgálva továbbá kimutatja, hogy az elit kifejezés a szó szoros értelmében a kormány szintre vonatkozik, és kétféle elitről beszélhetünk a fenti csoportosítás belső osztályozásaképpen: formális és nem formális elitről, melyeknek tagjai a legkülönbözőbb kapcsolatban lehetnek egymással. Részletesen foglalkozik továbbá a kormány szintű elit viszonylagos önállóságával a döntések kialakítása során. Arra is rámutat, hogy az elit nem minden tagja származik a kapitalista osztályból és az uralkodó osztály nem minden tagja tartozik a hatalmi elitbe. Aláhúzza, hogy a hatalmi elit tevékenységét az osztályuralom kondicionálja és korlátozza. Másrészt viszont bizonyos ügyeket kivesznek a döntést hozó kezéből és azoknak bizonyos értékek alapján kell tevékenykedniük. Ebből adódik, hogy az állami döntés nem minden ügyre terjed ki. Az állami döntésekkel kapcsolatban megállapítja, hogy annak faja, jellege a reá gyakorolt befolyások erejétől függ, ugyanis az uralkodó osztálynak is befolyásolni kell a döntést, ha bizonyos célt akar elérni. Ez a befolyásolás a szervezett érdekcsoportokon, a politikai pártokon keresztül, de egyéb eszközökkel is, pl. a döntést hozókkal fenntartott nem formális kapcsolatokon keresztül is érvényesülhet. Lényeges az a megállapítása is, hogy a hatalmi elit autonóm jellegű, s ebből adódóan olyan döntések is születhetnek, amelyek korlátozhatják az osztályuralom feltételeit. Ez összefügg azzal is, hogy a hatalmi elit a rendszert nem csupán életben akarja tartani, bár politikáját a megadott tulajdon és ideológiai viszonyokra alapítja — hanem meg is akarja őrizni, alá akarja támasztani azt oly módon, hogy a rendszer más osztályok számára is elfogadható legyen. Következésképpen az elit képviselheti az uralkodó osztály érdekeit egyedül, de képviselheti több osztály érdekeit is, sőt valamennyi osztályét. Az, hogy az uralkodó elit milyen osztályokat képvisel rendkívül komplikált. A kapitalista viszonyok vonatkozásában azonban a hatalmi elit az uralkodó osztály gazdasági uralmát nem vitatja.

2. Az állami szervek tevékenységükkel irányítják, ellenőrzik, befolyásolják az állampolgárok magatartását. Következésképpen az állam és az állampolgár közötti viszonylatban szükséges elemezni a jog és az állampolgár összefüggéseit kifejtő nézeteket. E vonatkozásban megállapítható, hogy a polgári jogtudomány, de a szociológia is vizsgálódásai körébe vonta az állam tevékenysége és az állampolgár viszonyát jogi oldalról is.

A polgári jogtudomány teoretikusai sajátosan közelítik meg az államszervezet tevékenysége és az állampolgár közötti viszonyt. Általában megállapítható, hogy e vonatkozásban két irányzatot figyelhetünk meg a polgári jogtudományban. Az első irányzatba azok tartoznak, akik a jogot az állam-

²⁵ Weselowszky W.: Ruling Class and Power elite. The Polish Sociological Bulletin. N° 1. 1965. 22—27. p. Vö. e munkát Mills W.: Az uralkodó elit. Budapest, 1962. 295. p., továbbá Socialist humanism. An International Symposium. Edited by Fromm E. New York. 1966. különösen a 141. s. köv. p.

hoz kapcsolják és ilyen értelemben a jogot az állam tevékenysége eredményének tekintik. Ez az irányzat kétségtelenül érinti témánkat. Vannak azonban olyan nézetek is, amelyek a jogot elvonatkoztatják az államtól, helyesebben nem tekintik a jogot az állami tevékenység eredményének. Ez utóbbi vonatkozásban különösen az ún. természetjogi irányzatok képviselői és az egzisztencialista irányzatot kell figyelembe venni. A természetjogi irányzat egyik képviselője *Messner J.* megállapítja, hogy az állampolgár családi lény, s nem elsősorban állami, vagy egyéni lény. Úgy véli, hogy bírálat illeti azt a felfogást, miszerint az embert pusztán az állam vonatkozásában kell vizsgálni és megállapítja „az ember sokkal eredetibben és mindenekelőtt családi lény”.²⁶ Az ember a családi közösségben éli meg és át az erkölcsi és jogi alapelveket, itt ismeri fel és látja be ezeket, „az ember teljes kifejlődése tekintetében teljesen a családi közösséghez kötött”. Következésképpen a jog az embert vagy az állampolgárt nem az állami kényszer miatt kötelezi. Sajátosan fogja fel jogi oldalról az államszervezet tevékenysége és az állampolgár viszonyát *Verdross A.* Azt hangsúlyozza, hogy az emberi méltóság korlátozza az állam hatalmát illetve tevékenységi körét.²⁷ Ezt a korlátozást azok a normák biztosítják, amelyek meghatározzák az emberi méltóság kereteit. *Maihofer V.* szerint nem az állam irányítja az ember magatartását a jogn keresztül, hanem a különböző élethelyzetek.²⁸

A polgári szociológia a normákat általános szinten is vizsgálja, de ezen belül a jogra alapoz „mint a normatív rend kikristályosodására”. Megállapítja, hogy a normák jelentősek az emberi magatartás szervezetté tételében és elősegítik az emberi magatartások megmagyarázását is. Természetesen nem csupán a normák gyakorolnak hatást az emberi magatartásra, hanem egyéb tényezők is. A normák általában kettős viszonylatban vannak az állampolgárokkal, egyik viszony az, amikor az állampolgárok alkalmazkodnak a normákhoz, a másik viszony az, amikor megsértik azokat. Foglalkoznak továbbá a társadalmi normák általános szociológiai jellegzetességeivel. Így pl. *Blake J. Davis K.*²⁹ az alábbiakban foglalják össze e sajátosságokat. A társadalmi normák a) meghatározott társadalmi követelményeket fejeznek ki; b) meghatározott célokra vagy eszközökre vonatkoznak; c) megállapításuk pozitív, vagy negatív történik; d) meghatározott társadalmi csoportokra vonatkoznak és meghatározott fokban kötelezőek; e) az állampolgár elsődleges, vagy másodlagos szocializálódása útján ismeri meg azokat; f) elfogadásuk alapjául szolgáló tekintély különböző; g) meghatározott státuszban levő állampolgárokkal kerül alkalmazásra; h) a normák eredetüket tekintve lehetnek formálisak és nem formálisak; i) a normák meghatározott szankcióval rendelkeznek, amely lehet pozitív vagy negatív, illetve formális és nem formális. Kifejtik továbbá, hogy az állampolgárok norma szerinti viselkedésének okai a) a nem alkalmazkodás következményei; b) a normák belsőlegesítése. Az állampolgárok tehát a normák egy részével érzelmileg is elkötelezettek lehetnek,

²⁶ *Messner J.*: Naturrecht ist existenordnung. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. Bd. XLIII (1957). Neuwied/Rh. und Berlin S. 187—210. p.

²⁷ *Verdross A.*: Die Würde des Menschen in der Abendländischen Rechtsphilosophie. (In: Naturordnung in Gesellschaft, Staat, Wirtschaft. Hgg. v.: J. Höffner—A. Verdross—F. Vito). Innsbruck—Wien—München, 1961. 353—362. p.

²⁸ *Maihofer, W.*: Die Natur der Sache. Archiv für Rechts und Sozialphilosophie Bd. XLIV. (1958), Neuwied/Rh. und Berlin, S. 145—174. p.

²⁹ *Blake J.—Davis K.*: Norms, values, and sanctions (Handbook of Modern Sociology. Ed. by R. E. L. Faris. Chicago, 1964. 456—488. p.)

másik részéhez csupán számításból, értelmi meggondolásból alkalmazkodnak. Kiemelik, hogy az állampolgárok normától eltérő viselkedésének okai az alábbiak lehetnek: a) nem szándékos tényezők és feltételek, vagyis az egyén ellenőrzése alatt nem létező tényezők, státusz és szerepkonfliktusok; b) szándékos tényezők, pl. az emberi cselekvés eszköz-céljellege. Aláhúzzák azt is, hogy a normáktól való eltérő magatartást számos tényező akadályozza. Ezek közül kiemelik a normák belsődlegesítését, a normák helyeslésének a megkívánását, a formális büntetés és a nem jutalmazás kilátásba helyezését, valamint az alkalom hiányát. Merton R. a társadalmi élet elfogadott stenderdjei és ha azokat a valósággal összevetjük eltérés van a norma és a valóság között. A norma és a valóság közötti ellentétet, vagy eltérést a hatalom pozícióiban levők állapítják meg.³⁰ Kifejti, hogy különbséget kell tenni a társadalmi dizorganizáció és deviáció között. Addig amíg a dizorganizáció elégedetlenségeket és hibákat jelez, a deviáció olyan állampolgári viselkedésre vonatkozik, amely lényegesen eltér azoktól a normáktól, amelyeket meghatározott státuszokban levő állampolgárok számára előírtak. Az állampolgároknak a normákhoz való viszonya négy síkban fejezhető ki: a) konform ahhoz, b) bona fide elhajló, c) hamisan vádolt, d) titkos elhajló. Ami az elhajló magatartásokat illeti, álláspontja szerint az két csoportra osztható, noha a jog nem teszi meg ezt a megkülönböztetést, a) non konformista magatartásra, b) és tévelygő magatartásra. A két közötti különbség számos pontban kimutatható. A normák általános szociológiai jellegzetességeit felsorolva — kb. az előbbi felsoroláshoz hasonlóan aláhúzza, hogy az elhajló magatartás szempontjából a normák elaszticitásának (rugalmasságának) fokát rendkívül fontos figyelembe venni. Kiemeli, hogy a normák rugalmassága biztosítja az elfogadható konformitás különböző fokozatait, ezen túlmenően rámutat arra is, hogy a normákban intézményesített kibúvók is vannak, amelyek lehetővé teszik, vagy biztosítják a non konformista magatartást. A kivételek, illetve kibúvók keletkezésének oka a régi gyakorlattal való szembekerülés, illetve ellentét az új norma és a régi norma vagy szokás között. Kiemeli azt is, hogy a társadalmi normákkal szoros kapcsolatban van a diszfunkció fogalma, amely a kijelölt norma következményeire vonatkozik, s ez a kifejezés nem tartalmaz rejtett erkölcsi ítéletet. Az államszervezet és az állampolgár viszonyát jogi oldalról még számos polgári szerző vizsgálja. A magunk részéről csupán Stone J. és Lasswell H. nézeteit emeljük ki. Stone kifejti, hogy a társadalmi ellenőrzésnek különböző formái vannak; közvetlen-, -közvetett-, tudatos-, -tudatlan-, személyes-, személytelen. Úgy véli, hogy az állam által létrehozott jog nem más mint az állampolgárt közvetlenül ellenőrző rendszerek ellenőrzése.³¹ Lasswell a jog, illetve a jogrendszer állampolgárookra való hatásának vizsgálatából indult ki. Kiemeli, hogy e hatás szempontjából átfogóan és folyamatosan kell értékelni a jogot. Úgy véli, hogy az értékelési folyamat még nem elegendő, mert nem csupán a jog eredetileg szándékolt hatását kell elemezni, vagy azt, hogy hozzájárult-e valaminek az eléréséhez, hanem elemezni kell a jog rejtett hatását is. Éppen ezért rendkívül fontos az olyan értékelési technika kialakítása, amelyekkel a rejtett

³⁰ Merton R. K.—Nisbet R. A.: *Contemporary Social Problems*. 2. kiad. New York—Chicago—San Francisco—Atlanta, 1966. 775—823. p.

³¹ Stone J.: *The Province and Function of Law*. (Law as logic justice and social control.) A study in jurisprudence. Sydney, 1946. p. 753—785.

hatást is ki lehet mutatni. Így pl. fontosnak tartja, a különböző modellek kialakítását.³²

A marxista jogtudomány és a marxista szociológia is vizsgálja az állampolgár és az államszervezet tevékenysége közötti viszonyt, kapcsolatot jogi oldalról is. Kiindulópontját a marxizmus—leninizmus klasszikusainak idevágó tételei képezik. *Nedbajlo P. E.* részletesen elemzi a társadalmi normák fogalmát, a jogi normák specifikus ismérveit és különösen a szocialista jogi normák szerepét és jelentőségét a társadalmi viszonyokban résztvevők magatartásának szabályozásában.³³ Hazánkban *Szabó Imre* kifejti, hogy az állami szervek tevékenységükkel rendezik az állampolgárok magatartását, előírják azt, illetve megoldják, — különösen a jogalkalmazás során — a közöttük kialakult konfliktusokat. A jogi normákban levő előírások szabják meg az állampolgárok közötti viszonyok létrehozásának, változásának és megszűnésének módját. Megállapítja, hogy az államszervezet tevékenysége eredményeképpen létrejött magatartásminták (előírások) számos sajátos vonással rendelkeznek, tartalma, nyelvezete, formája, elvontsága tekintetében és alkalmazásuk is sajátos rendben történik. Az állam szabályozó tevékenysége során az állampolgárokat kettős minőségben szemléli: a) általában mint állampolgárok, b) mint meghatározott munkatevékenységet (foglalkozást) kifejtő dolgozó állampolgárokat.³⁴ A jogszabály címzettje tehát általában az állampolgár, illetve meghatározott foglalkozást kifejtő állampolgár. Aláhúzza, hogy az állami szervek szabályozó tevékenysége az állami vezetésnek-szervezésnek eszköze a gazdaság, a kultúra területein. Az állam tehát a jogon keresztül befolyásolja az állampolgár magatartását. Az állam a jogban szögezi le a megkívánt viselkedést, meghatározott anyagi és eszmei javak vonatkozásában, illetve megállapítja, hogy az állampolgároknak bizonyos helyzetekben adott feltételek mellett milyen magatartást kell tanúsítaniuk, mit kell és mit szabad tenniük, illetve mitől kell tartózkodniuk. Arra, hogy az állam milyen jelentőséget tulajdonít az előírt magatartásoknak a szankciókból lehet következtetni, ebben van az az értékskála, amelyet az állam az emberi magatartásokat illetően felállít. Részletesen foglalkozik továbbá azzal a kérdéssel, hogy az állampolgárok alkalmazkodása a joghoz milyen lehet, s rámutat, hogy az függ az állampolgár tudatától, a jogszabály ugyanis ennél, vagyis az állampolgár tudatánál előbb tart, s így fő feladat az állampolgárok tudatát felemelni a jogszabályok szintjére. Azt is vizsgálja, hogy az állami szervek milyen eszközökkel biztosítják az állampolgároknak az előírt magatartásokhoz való alkalmazkodását. Ezek: a) a közvetlen állami kényszer, b) a társadalmi szervek által alkalmazott (átruházott állami) kényszer, c) a társadalmi szervezetek által alkalmazott nem állami jellegű kényszer, d) az állami kényszerrel való fenyegetettség, illetve a kényszer kilátásba helyezése, e) a makro és mikro társadalmi környezet nyomása, f) a jogkövetés szokásossá válása, g) és a tudatos, önkéntes kö-

³² *Lasswell H. D.*: Toward continuing appraisal of the impact of law on society. 21 Rutgers Law Review (Nº 4, Summer). Newark and Camden, N. J. 1967. 645—677. p.

³³ *Nedbajlo P. E.*: Szovetszkije szocialiszticeszkije pravovüe normü. (Lvov), 1959. 5—10. p. Vö. továbbá, *Primenenie szovetszkij pravovüh norm.* Moszkva. 1960. 18., s köv. p.

³⁴ *Szabó Imre*: Társadalom és jog. Budapest, 1964. 53., 324. p.; A szocialista jog. Budapest, 1963. 365. s köv. p.

vetés. Jelentős gondolatokat fejtenek még ki a normákkal kapcsolatban *Erlich St.* és *Janev J. G.*³⁵

A magyar szociológiai irodalomban a normákkal összefüggésben különösen Kulcsár Kálmán, Huszár Tibor gondolatai jelentősek.³⁶ A csehszlovák és a szovjet irodalomban figyelemreméltó megállapításokat tettek még a normák szociológiai jellegzetességeivel kapcsolatosan Samalik F. R., Paskov A. Sz. és Javics L. Sz.³⁷

3. Az elmélettörténeti áttekintés után az alábbi általános következtetések vonhatók le. Mind a polgári-, mind pedig a marxista társadalomtudományokban az állampolgár és az államszervezet viszonyát legalább három síkban közelítették meg. Az egyik megközelítése a témának abban foglalható össze, hogy az állampolgárok meghatározott csoportja tevékenységet fejt ki az államszervezetben. A téma megközelítésének második síkja szerint valamennyi állampolgár az állami tevékenység alanya, vagyis tevékenységével kisebb, illetve nagyobb mértékben befolyásolja az államszervezet tevékenységét, a tevékenység során kialakult döntéseket. Az államszervezet tevékenysége és az állampolgár viszonya harmadik fő megközelítési aspektusa az, hogy valamennyi állampolgár tárgya az államszervezet szabályozó tevékenységének. Természetesen a fenti megközelítési sikok a különböző szerzőknél együttesen, vagy külön-külön is jelentkeznek, s itt jutunk el egy igen lényeges kérdéshez. Úgy tűnhet ugyanis, mintha a fentiekben ismertetett polgári és marxista szerzőknek a témát illetően azonos a kiindulópontjuk. Ez azonban koránt sincs így. A marxista szociológiai megközelítés leglényegesebb különbsége a polgári megközelítésekkel szemben — mint azt témánk szempontjából is helyesen szögezi le Wiatr J. J. — abban van, hogy a marxizmus az államot konkrétan és társadalmi osztályokhoz való kapcsolatában vizsgálja. Így ír: „Amíg számos nem marxista elmélet igyekszik megteremteni a politikai élet univerzális és időtlen koncepcióját, addig a marxizmus a társadalmi-gazdasági formáció konkrét keretei közé helyezi az elemzett jelenségeket, s ennek eredményeképpen lényegesen nagyobb súlyt helyez annak a tartalomnak a kérdésére, amelyet bizonyos politikai intézmények és jelenségek szolgálnak, mint annak a formának a kérdésére, amelyben ezek megjelennek. Ennek sajátos következménye az, hogy kölcsönösen összehasonlíthatatlanok azok a problémák, amelyeket a marxista politikai szociológia és nem marxista irányzatok vizsgálnak. Az utóbbiak keretében végzett elemzések és osztályozások nem egyszer lehetnek értékesek és fontosak is, de más kérdésekre vonatkoznak mint azok, amelyekre a marxizmus figyelme összpontosul, amely a politikát mindenekelőtt az általa kifejezett társadalmi tartalommal összefüggésben vizsgálja.”³⁸ Ezen túl ter-

³⁵ *Erlich St.*: O tak zwanej dogmatyce prawa. (Studia z teorii prawa. Warszawa. 1965. 9. s. köv. p.) *Janev J. G.*: Az együttélés szocialista szabályai. (Kézirat magyarul.)

³⁶ *Kulcsár Kálmán*: A jogismeret vizsgálata. Budapest, 1967. 7. s. köv. p.; A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Budapest, 1961.; *Huszár Tibor*: Erkölcs és társadalom. Budapest, 1965.; *Heller Ágnes*: A morál szociológiája vagy a szociológia morálja. Bp. 1964. A szándéktól a következményig. Bp. 1970.

³⁷ *Samalik F. R.*: Právo a spolecnost. Praha, 1965., különösen a 295. s. köv. p. *Paskov A. Sz.*—*Javics L. Sz.*: Effektivnosztj gyejsztvija pravovoj normü. (K metodologii i metodike szociologicszeszkogo isszledovanija). SzGP. 1970. 3. 40., s. köv. p.; Konkretno-szociologicszeszkie isszledovanija v pravovoj nauke. Materialü naucsnoj konferencii. Kiev, 26—27. p. 1965., 1967.

³⁸ *Wiatr J. J.*: Spolecensztvo. I. m. 330. s. köv. p.

mésztesen a marxista megközelítés az adott témát mindig az elméleti gondolkodás és a gyakorlati tevékenység közötti kapcsolat szempontjából vizsgálja, vagyis a marxista gondolkodásban egyesül a teoretikus felfogás a politikus felfogásával. Ebben az értelemben nem véletlen hangsúlyozzák a marxista irodalomban is, hogy a marxizmusban egy társadalmi jelenség megközelítése „sajátos szakértői vélemény”, s azon túl az megfogalmazza a munkásmozgalom, illetve a néptömegeket irányító eszméket és célokat.

Jelen tanulmányunkban az állampolgár és az államszervezet viszonyának néhány szociológiai aspektusát vizsgáljuk szakszociológiai szinten. E vonatkozásban *Podgórecki A.* szakszociológiáról vallott koncepcióját is figyelembe vesszük. Nézete szerint az alkalmazott szociológia fogalma több értelemben használatos.³⁹ Egyik jelentésben pl. „a szociológiai vizsgálatok különféle gyakorlati alkalmazásait értjük alatta a társadalmi élet különböző területein.” A másik jelentésben „a társadalmilag eredményes cselekvés gyakorlatának általános elmélete, s ilyképpen különböző szociológiai tételek meghatározott társadalmi helyzetekre való céltudatos alkalmazását jelenti”. (Ez az ún. szociotechnika.) Az alkalmazott szociológia továbbá „a szakszociológia különféle ágait jelenti, amelyekben megfelelően alkalmazzuk az általános szociológia fogalmi és módszertani apparátusát”. Ebből kiindulva az állami élet és a jogi élet működését elemezhetjük olyképpen, hogy alkalmazzuk rájuk az általános szociológia fogalmait. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy ebben az esetben az államot és a jogot szociológiailag értelmezzük, figyelembe véve azonban az állam és jogtudománynak az államra és a jogra vonatkozó ismeretanyagát is. Nézetünk szerint az állampolgár és az államszervezet viszonyának szociológiai aspektusait vizsgálva az alkalmazott szociológia harmadik jelentéséből kell kiindulni, ami konkrétan azt jelenti, hogy az állampolgár és az államszervezet viszonyára vonatkozó állam- és jogtudományi ismereteket kapcsolatba hozzuk — az állam és jog többértű, sokoldalú megismerése érdekében — az általános szociológia fogalmaival, ismeretanyagával.

³⁹ *Podgórecki A.*: Miejsce socjotechniki w ustroju socjalistycznym. (Praktyczne zastosowanie socjologii. Warszawa. 1968. 37—38. p.) Vö. továbbá *Zasady socjotechniki*. Warszawa. 1966. Az állam és állampolgár viszonyának szociológiai jellegű aspektusait elsősorban *Kulcsár Kálmán*: Az ember és társadalmi környezete. Budapest 1969. című munkájára alapozzuk, mely munka összefoglalja az általános marxista szociológia fogalmait és részelméleteit, így számunkra különösen fontosak a könyv azon fejezetei, amelyek a társadalmi környezetnek két lényeges elemét, nevezetesen a társadalom makro-struktúráját és mikro-struktúráját vizsgálják mint olyanokat, amelyek jelentős hatást gyakorolnak az állampolgárra, de az állam tevékenységére is. Ugyancsak jelentős e munkából számunkra az állampolgár tevékenysége és tevékenységét irányító tényezők, ezek közül különösen a társadalmi normák (327. p.). Megemlíti azonban, hogy az általános marxista szociológiával összefüggésben egyéb koncepciók is érvényesülnek. E tekintetben lásd; *Oszipov G. V.*: Szociologija kak nauka. (Szocialnue issledovanija. i. m. 27—59. p.), továbbá *Mandity O.*: The marxist school of Sociology: watis sociology in marxist seme? (Social Research. 1967. 3.)

I.

AZ ÁLLAMPOLGÁR AZ ÁLLAMSZERVEZET STRUKTÚRÁJÁBAN

1. Az állampolgár és az államszervezet közötti kapcsolat egyik aspektusa az, hogy az állampolgár mint *hivatalos személy* meghatározott státuszt tölthet be választás, vagy kinevezés útján az államszervezetben. Az államszervezet ugyanis bizonyos számú állampolgárokból áll, akik a szocialista állam viszonylatában kezdetben a munkásosztály és szövetségei, később az össznépi szocialista állam kialakulásával, az egész nép érdekében és nevében⁴⁰ gyakorolják a szocialista államhatalmat, a szocialista, illetve az össznépi demokrácia feltételei között.

Az állampolgárok egy része tehát hivatalos személyként tevékenykedik az államszervezetben. Következésképpen meg kell különböztetni a hivatalos személyeket mint állampolgárokat a nem hivatalos személyektől mint állampolgároktól. A hivatalos személyek ugyanis az államhatalmat gyakorolják, s állandóan intéznek állami ügyeket úgy, hogy e tevékenység munkájuk nagy részét tölti ki, míg az állam egyszerű polgárainak az államhatalomban való részvétele viszonylag „mellékes” valami ahhoz a munkához képest.⁴¹

A szocialista államszervezet is fizikai személyekből, emberekből, állampolgárokból áll, akik ugyanakkor maguk is többoldalú embert jelentenek. Más szóval a szocialista állam polgára mint hivatalos személy státuszában kiparállt szerepben, szerepének *szegmentumával*⁴² tevékenykedik az államszer-

⁴⁰ A marxizmus-leninizmus klasszikusai kifejtették, hogy „az állam az a forma, amelyben az uralkodó osztály egyénei közös érdeküket érvényesítik”. (Marx—Engels: Német ideológia. Budapest, 1963. 49. p.) Az állam- és jogelmélet képviselői rámutatnak, hogy az államszervezet az emberek olyan csoportja, akikre az uralkodó osztály rábízta általános létfeltételei által meghatározott osztályakarátának hivatalos kifejezését. Tehát az állam hivatalnokai mint állampolgárok az uralkodó osztály érdekeit szolgálják, s ehhez hatalommal rendelkeznek. Az állam mint az emberek speciális csoportja (ez tulajdonképpen a szűkebb értelemben felfogott társadalmi csoportfogalom, amit Lenin is használt a narodnyik szociológia bírálata kapcsán) a hatalom hordozója, s azt az egész társadalom nevében gyakorolja külön fizetés ellenében. (Petrov V. Sz.: Teoreticeszkije voproszú obščego ponjatija goszudarsztva. Pravovedenie. 1964. 1. 27. p.) Az újabb marxista irodalom részletesen foglalkozik az össznépi állam problémáival. Pl. Cshikvadze V. M.: Goszudarsztvo, demokratija, zakonnosztj. Moszkva, 1967.; Gyeniszov A.: Szovetszkoe goszudarsztvo. Moszkva, 1967.; Lihodedov F. M.: Goszudarsztvo i posztroenyie kommunizma. Moszkva, 1968. A nyugati irodalomban bírálják az össznépi állam koncepcióját a burzsoá osztályérdeknek megfelelően. Vö: Les formes de L'État socialiste. Párizs. 1968. című munka 113. és köv. oldalával.

⁴¹ Petrov V. Sz. kifejtette, hogy az állam egyik lényeges vonása, hogy a benne dolgozó emberek az irányító tevékenységet szakmaszerűen gyakorolják. (Vö. Teoreticeszkije problemü szucsnosztj, szoderzsanija i formü goszudarsztva. Avtoreferát. Leningrád. 1968. 9. p.) Lukity R. D.: Uvod u pravu. Beograd. 1966. 106. s. köv. p.

⁴² Vö. A dictionary of the Social Science. Ed. by Gould, Julius and Kolb, William. New York, (1964) 627—628. p. Kifejtik, hogy a segment kifejezést gyakran

vezetben. Következésképpen az államot az emberek, illetve az állampolgárok nem teljes személyiségükkel alkotják. A szocialista államszervezetet csupán ezeknek az embereknek mint állampolgároknak meghatározott oldalai, aspektusai képezik, annyiban amennyiben a szocialista állam nevében, érdekében az állam helyett mint az állam hivatalos személyei járnak el. A szocialista államszervezetben az állampolgár mint hivatalos személy személyiségének csupán meghatározott részével jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy pl. a képviselő mint valamely választott állami szerv tagja, illetve egy osztályvezető vagy bíró, vagy ügyész csak e mivoltában ténykedik elsősorban (így jelenik meg egy városi vagy falusi közösség előtt) és személyiségének, szegmentumainak többi oldalát, nevezetesen pl. azt, hogy jó családapa, vagy hogy szenvedélyes szurkoló nem mutatja az egész társadalom (illetve egy városi, vagy falusi közösség társadalma) felé. Következésképpen a hivatalos személyeknek is különböző oldalai, ezek között személyi tulajdonságai vannak és ezek a különböző személyiségi oldalak a nap különböző szakaszaiban jelennek meg. A szocialista állampolgár hivatalos személyi minősége csupán egy rész magatartásából, tevékenységéből és csak ezt az egy részt nevezzük tevékenységéből állami tevékenységnek.

Az állampolgárnak mint hivatalos személynek a tevékenysége *normák* által meg van határozva. Az állam ugyanis, s így a szocialista állam is precíz szervezet, benne — azon túl, hogy maga is a munkamegosztás külön ága — szigorú munkamegosztás uralkodik. Minden hivatalos személynek meghatározott állami munkát kell elvégezni és nem avatkozhat bele más hivatalos személy munkájába. Ebből az adódik, hogy a hivatalos személyek egymástól is különböznek, feladataikat, hatáskörüket az elintézendő ügyeket illetően. A végzett állami munka fajtája határozza meg tevékenységi körüket (hatáskörüket). Így pl. az államhatalmi szerv különbözik a bíróságtól, hiszen az államhatalmi szerv általános határozatokat hoz, míg a bíróság egyedi ítéleteket. De különbözik a katonai-fegyveres szervek hatásköre a polgári szervek hatáskörétől is. A hatáskörhöz szorosan kapcsolódik az illetékesség, s e vonatkozásban is különbözőségek jelentkeznek. Így pl. két megyei bíróság azonos hatáskörrel, de különböző illetékességgel van felruházva.

A szocialista állam is bonyolult szervezet, hiszen bonyolult feladatok állanak előtte, amelyeket tevékenységével irányítani kell. A szocialista államszervezetben pontosan tudni kell melyik szervnek mit kell tenni. Az államszervezetben érvényesül a szervek közötti viszonylatban az alárendeltség, illetve a hierarchia elve, e nélkül ugyanis az államszervezet nem képes mű-

használják az antropológiában, egy egység bármely részének, vagy szektorának a megjelölésére. A segment kifejezést több vonatkozásban használják az antropológiában, de a szociológiában is. A kifejezés alatt a magunk részéről az ember, illetve az állampolgár meghatározott aspektusát, szerepei közül egy meghatározott szerepet értünk. Az ember illetve az állampolgár ugyanis számos szerepkörben jelenik meg a társadalomban. Az állampolgár pedig amennyiben az államszervezet tagja csak az erre jellemző szerepkörben jelenik meg elsősorban. Egyébként a szocialista államelmélet is kimutatta, hogy az állam mint az állampolgárok speciális csoportján belül „elvonatkoztatnak a személyi, családi, a nemzeti és egyéb kapcsolatoktól”. (Vö. Petrov V. Sz.: *Teoreticeszkije voproszű... i. m. 27. p.*) Max Weber is különösen az igazgatási szervezet fő vonásait vizsgálva kiemelte, hogy azok egyedi tisztviselői személyileg szabadok, csupán hivatali kötelezettségeiknek engedelmeskednek. (Gazdaság és társadalom. Budapest, 1967. 259. s köv. p.) A szociológiai szerepfogalom és a segment viszonya ilyképpen fontos problematika. Vö. Mayntz R.: *Soziologie der Organisations*. Rowohlt. 1968. 81. p.

ködni. Az állam szervei szigorú felügyelet alatt állnak oly módon, hogy mindegyikük felett áll egy legfelsőbb szerv, amely biztosítja annak egységes működését. Ez azért fontos, mert ha nem volna ilyen szigorú összhang az állami szervek munkája között, akkor az állam tevékenységében nem volna egység, mert amit az egyik állami szerv egy irányban elvégezne, azt a másik állami szerv a maga munkájával megsemmisíthetné. Egyébként a hierarchia elve rendkívül fontos az államszervezetben dolgozó állampolgárok mint hivatalos személyek szempontjából is, mert állandóan számolni kell ezzel az elvvel. A hierarchia elve az államszervezet különböző fajtáiban eltérően érvényesül.

Visszatérve ahhoz a gondolathoz, hogy a szocialista állam polgára, mint hivatalos személy, csupán kipreparált tevékenységet végezhet az államszervezetben, azt is jelenti, hogy az államszervezetben dolgozó állampolgárt mint képviselőt, mint igazgatási dolgozót, mint bírót, vagy ügyészt nagyon pontosan meg kell különböztetni egyszerű emberi mivoltától.⁴³ Így pl. Károlyt mint egyszerű embert egész tevékenysége határozza meg. Károly képviselőt, vagy mint igazgatási dolgozót, vagy mint bírót, illetve ügyészt azonban csak azok a tevékenységek, amelyek hatáskörébe tartoznak, vagy más szóval csupán hivatalos ténykedései. Mindebből az is következik, hogy minden állampolgár aki tagja az államszervezetnek, tekintet nélkül arra, hogy Károlynak vagy Józsefnek hívják, a ténykedésüket azonos módon kötelesek elvégezni. Ebből adódik ugyanis az, hogy Károly vagy József mint képviselő, igazgatási dolgozó, bíró, ügyész változhatnak, de ez a személyi változás nem hat ki az államra, mert a képviselő, az ügyész, a bíró, mint állami hivatalos személy nem változik, mindig ugyanaz, mindig feladatköre, illetve hatásköre határozza őt meg, tekintet nélkül arra, hogy személy szerint ki a képviselő, illetve ki a bíró, vagy az ügyész. Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a szocialista államszervezet tagjai, mint állampolgárok felcserélhetők, benne az állampolgárok kicserélődhetnek,⁴⁴ de a feladatok maradnak. A szocialista államszervezetben azonban — ellentétben Baumannal — csak a kipreparált szerep szempontjából közömbös, hogy az egyes tevékenységeket ki végzi. A szocialista államszervezetben elvileg az állampolgárok nem ún. teljes személyiségükkel vesznek részt, személyiségüknek csupán egy meghatározott oldalával, aspektusával lépnek be és személyiségük többi részét, aspektusát „kívül hagyják” a szervezeten. Ez azt is jelenti továbbá, hogy a szocialista államszervezet szempontjából — jóllehet a minőségi munka végzése szempontjából nem — másodlagos az, hogy az egyes állami tevékenységi fajtákat ki végzi el. A szocialista államszervezet következőképpen fennmarad akkor is, ha nincs benne egyetlen olyan állampolgár sem, aki eredeti személyi állományát alkotta. Természetesen a fenti fejtegetésekből levonható egy olyan gyakorlati következtetés, hogy az államszervezetben dolgozó állampolgárokat az államhatalom nem mint személyeket illeti meg, hanem mint meghatározott hivatalos személyeket. Ebből az adódik továbbá, hogy éppen ezért nem saját hatalmukat, hanem az állam hatalmát gyakorolják és úgy kell eljárniuk, mint ahogyan az állam eljárna, vagyis nem úgy, ahogy

⁴³ Vö. Lukity R. D.: Uvod u pravu. I. m. 107—108. s. köv. p.

⁴⁴ Bauman Z., kifejtette, hogy a szervezet, s minden bizonnyal ezen belül az állam is „nem annyira a felosztott funkciók együttese, amelyben minden funkcióhoz választanak megfelelő embereket. Az emberek kicserélődhetnek, a funkciók azonosak maradnak. A végrehajtók változhatnak, csak a szervezet céljának megvalósítását szolgáló tevékenységek láncában nem hiányozhat egyetlen lényeges láncszem sem.” (Általános szociológia. I. m. 414—417.) Vö. továbbá Scott R. W.: Theory of Organizations. (Handbook of Modern Sociology. I. m. 485. p.)

ők személy szerint szeretnék. Károly személy szerint mint Károly esetleg szeretné barátját jó anyagi körülmények közé juttatni, vagy szeretné barátját felmenteni, de mint képviselő, illetve mint bíró, azaz mint hivatalos állami személy ezt nem teheti meg, mert ügyintézésének normák, politikai elvek összességén, illetve figyelembevételén kell alapulnia. Amennyiben bizonyos hivatalos személy az állam nevében olyan határozatokat hoz, amelyet személyes érdekei, nem pedig az állam érdekei indokolnak, ez a határozat törvénytelen lesz és hatályon kívül helyezhető. Ha pedig egy hivatalos személy hosszú időn át ebben az irányban ténykedik, le fogják váltani, vagy pedig ha a hivatalos személy éppen személyi körülményei miatt nem tud egy konkrét esetben tárgyilagosan dönteni, ebben az esetben a hivatalos személyt kizárják az ügy intézéséből és helyette olyan hivatalos személyt bíznak meg, aki az adott ügy eldöntése során tárgyilagosa tud lenni. Felmerül azonban az a kérdés, hogy mikor végez az államszervezet tagja mint állampolgár, azaz mint hivatalos személy állami ügyeket és mikor személyszerinti ügyeket, vagyis hivatalos, illetve magántevékenységet? A hivatalos tevékenységet általában meghatározott eljárás szerint kell intézni, s amennyiben a hivatalos személy túlmenne hatáskörén, elvileg nem mint állami szerv jár el, hanem mint magánszemély és ténykedéseit nem lehet állami tevékenységnek tekinteni, s így azok semmiféle olyan következményt nem vonnának maga után, mint amilyeneket az állami ténykedések vonnak.⁴⁵ A hivatalos személyek tehát a hivatalos ügyeket folyamatosan intézik, megállapított normák és szabályok figyelembevételével, amelyek meghatározzák az összes tisztviselő beosztásával kapcsolatos kötelezettségeket, hatáskört, valamint a rendelkezésre álló kényszerítő eszközöket. Továbbá minden egyes tisztviselő, mint hivatalos személy hatalma és felelőssége csupán részét képezi a hatalom egész hierarchiájának és e hierarchiához viszonyítva származékos jellegű hatalma van. Megállapítható az is, hogy egyetlen hivatalos személy sem rendelkezik hatalommal tisztán egyéni, személyi oldalai, ismérvei alapján, hanem csakis az egész hatalmi hierarchiában betöltött státuszára vonatkozóan.

Az állami hivatalos személyek két csoportra bonthatók; a *hivatásos* állami hivatalos személyekre és a *nem hivatásos* állami hivatalos személyekre. Az államszervezetben dolgozó személyeket, akik az állami szolgálatot fő foglalkozásként végzik, hivatásos állami tisztviselőknek nevezzük. Azokat a személyeket, akik az állami szolgálatot ideiglenesen végzik, illetve különálló állandó foglalkozásuk van, mintegy mellékfoglalkozásként végeznek állami szolgálatot, társadalmi tisztségviselőknek mondhatjuk.⁴⁶ A szocialista állam, amely sokrétű

⁴⁵ Ezzel összefüggésben vetődik fel a hatáskör túllépésének a problematikája, illetve a hatáskör társadalmi rendeltetésével össze nem férő gyakorlásának, s ehhez kapcsolódóan a fejelem és a felelősség problematikájának a kérdése. E vonatkozásban lásd: Szabó Imre: *Demokrácia és felelősség* (Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Budapest, 1967. 301. s. köv. p.), valamint Sárándi Imre: *Visszaélés a joggal*. Budapest, 1965., ill. *Eörsi Gyula*: *A jogi felelősség alapproblémái*... Budapest, 1961. Ez a problematika a politikai felelősség kérdéseit is érinti, s kapcsolódik a hatalommal való visszaélés kérdésköréhez. E problematika további vizsgálata is indokolt államelméleti oldalról is. Vö. továbbá Burdeau G.: *Traité de science politique*. Paris. 1966. 121. s. köv. p.

⁴⁶ Lenin ebben az értelemben beszélt arról, hogy a szovjetek dolgozó testületek. Azt írta Marx azon megállapításával kapcsolatban, hogy a Párizsi Kommun nem parlamentáris, hanem dolgozó, törvényhozó, végrehajtó testület. „Milyen értelemben? a) gazdasági értelemben: tagjai dolgozók; b) politikai értelemben: nem felelősségyűlekezet, hanem munkagyűlekezet.” (Művei, 33. 184. p.)

tevékenységet végez, egyre több olyan személyt követel, akik speciálisan állami szolgálat végzésével foglalkoznak, ehhez, vagyis az állami szolgálat eredményes végzéséhez speciális szakképzettséget kell szerezniök. Vitathatatlan, hogy a hivatásos állami hivatalos személyek, vagy tisztviselők eltérő helyzetben vannak a nem hivatásos társadalmi tisztségviselőkhöz képest, akik csupán rendes fő foglalkozásukon kívül végeznek időnként állami szolgálatot, vagy esetleg ideiglenesen hagyják el foglalkozásukat, hogy állami szolgálatot végezzenek.⁴⁷ Nem kétséges, hogy a nem hivatásos társadalmi tisztségviselők az állami szolgálatban csupán olyan munkát végeznek, amelyek nem követelnek olyan szakképzettséget, mint amilyen a hivatásos állami tisztviselők rendelkeznek. A hivatásos állami tisztviselők az állami szolgálatból élnek, az után kapnak fizetést. Mégpedig az állami hierarchiában elfoglalt helyüknek megfelelően, fizetésük magasabb, vagy alacsonyabb lehet. A társadalmi tisztségviselők állami szolgálatukat tiszteletből, azaz fizetés nélkül látják el, természetesen ha az ilyen szolgálat akadályozza őket fő foglalkozásuk végzésében, úgy az állami szolgálatban töltött időért térítést kapnak.

Kérdés, hogy az állami szervek különböző fajtáiban milyen arányban vannak olyan hivatalos személyek, akik egyrészt hivatásosak, másrészt nem hivatásosak?

Az államhatalmi képviselői szerveket vizsgálva mindenekelőtt rá kell mutatni, hogy azok több minőségben jelennek meg: polgári szervek, demokratikus szervek, határozathozó szervek, politikai szervek, testületi szervek.⁴⁸ Az államhatalmi szervek mint polgári szervek hatalmat gyakorló szervek, melyeknek határozatait végső esetben a fegyveres szervek kényszerítik ki. A fegyveres szervek a polgári szerveknek vannak alárendelve. A fegyveres szervekhez viszonyítva az államhatalmi szervek demokratikus szervek is, ami azt jelenti, hogy választás útján jönnek létre, vagyis tagjai mint hivatalos személyek demokratikus módon foglalnak helyet benne, őket az állampolgárok választják. A lényeg az, hogy hivatalos személlyé nem válhat és nem is maradhat az, aki nem felel meg az állampolgárok szélesebb, vagy szűkebb rétege akaratának, amely erről előírt módon dönt. Az államhatalmi szervek továbbá határozathozó szervek, s az igazgatási szervek fölött állanak. A szocialista államszervezet élén hazánkban pl. az Országgyűlés áll, s irányítja az összes nála alacsonyabb államhatalmi szerveket, s közvetve az igazgató-végrehajtó szerveket is, biztosítva az államhatalom egységét és az államszervezet egészének harmonikus működését. Az Országgyűlés nincs alárendelve egyetlen más állami szervnek sem: szuverén. A többi állami szerv nem szuverén. Ebből származik az állami szervek közötti hierarchikus létra, melyben minden szervnek megvan a maga helye ezen a létrán, maga fölött tudva a magasabb szervet, amelynek engedelmisséggel tartozik, maga alatt tudva az alacsonyabbat, amelynek parancsol. Természetesen minden magasabb szerv parancsol az alsóbbnak.

⁴⁷ A szocialista országokban részletesen elemzik a szakértelem és a demokrácia, illetve a demokrácia és a bürokrácia problematikáját. (Vö. *Erdei Ferenc*: *Technicité et demokratie*. I. m. 120. s köv. p.) Erdemes továbbá megemlíteni, hogy Jugoszláviában az irodalomban és a gyakorlatban az államszervezettel összefüggésben elemzik a de-professionalizálást. (Vö. *Djordjević J.*: *Politički sistem*. Beograd, 1967. 722. s köv. p.) A Jugoszláv Kommunista Szövetség Kilencedik Kongresszusa. Fórum. 1969. 74., 367. s köv. p. A fenti kérdéskört magyar vonatkozásban elemzi *Laky Teréz*: *Szakma és képviselő*. Valóság. 1968.

⁴⁸ Vö. *Lukity R. D.*: *Uvod u pravu*. I. m. 110. s köv. p. A magyar szocialista irodalomban is történt kísérlet az állami szervek különböző szempontból történő osztályozására. Vö. *Antalfy György*: *Állam és demokrácia*. I. m. 427. p.

Ilyen értelemben lép fel az államhatalmi szerv mint határozathozó szerv, noha nem csupán a legfelsőbb hatalmi szervnek van ez a jogosultsága, ugyanis a helyi államhatalmi szervek is mint határozathozó szervek lépnek fel. A legfőbb határozathozó szerv tehát a képviselő testület, ill. testületek, amelyeket a nép választ, amelyek ily módon őket képviselik. Az államhatalmi szervek *politikai szervek is*.⁴⁹ Ez indokoltá teszi, hogy az alsóbb hatalmi szervek alá legyenek rendelve a felsőbb hatalmi szerveknek. Az államhatalmi szervek mint politikai szervek meghatározzák az állami tevékenység általános irányát, olyan szervek, amelyek általános jogszabályokat, illetve törvényeket alkotnak. Az államhatalmi szervek tagjai — a felvetett kérdésre válaszolva — olyan állampolgárok, akik rendszerint nem hivatásos tisztviselők, vagyis fő foglalkozásuk nem az állami szolgálat. Az államhatalmi szervek tagjainak más állandó foglalkozásuk van. Az államhatalmi szervek tagjai mint állampolgárok többségükben az uralkodó osztály tagjai és ezen osztályra jellemző rendes foglalkozásuk van. Ily módon az államhatalmi szervek elsődlegesen nem az állami munka szakembereiből tevődnek össze. Következésképpen az igazgatási szervekben dolgozó szakemberek nem az állami munka szakembereinek vannak alárendelve. Ez látszólag ellentmondás, de az állam társadalmi tartalmának, azaz osztálylényegének ismeretében ez az ellentmondás feloldódik. Az államhatalmi szervek mint politikai szervek a hivatásos tisztségviselők fölött állanak. Ez azért van így, mert a szocialista állam a munkásosztály érdekét és akarátát fejezi ki és az államhatalmi szerv közvetlenül tudja, hogy mi ennek az osztálynak az érdeke és ettől nem enged eltérést, mert ha ilyen szerv nem volna, akkor az államszervezetet alkotó szakemberek, akik különösen a végrehajtó testületekben dolgoznak, sajátos érdekeiket valósíthatnák meg, szembeállítva azokat a szocialista államot létrehozó munkásosztály érdekeivel. Az államhatalmi szervek gondoskodnak tehát arról, hogy az egész állami tevékenységet mindig osztályuk érdekei irányítsák, hogy az állam valóban az ő érdekeiket fejezze ki. Természetesen az államhatalmi szerveket alkotó nem hivatásos, de hivatalos személyeknek is szüksége van bizonyos speciális képzettségre, azaz politikai képzettségre. Ez azt jelenti, hogy az államhatalmi szervek tagjainak ismerni kell a munkásosztály alapvető érdekeit és azt a politikát, amelyet folytatniuk kell, továbbá ismerniük kell mindazokat az ágazatokat, amelyek az államvezetésben előfordulnak, hogy hatékony felügyeletet gyakorolhassanak a végrehajtó szervek felett és ne kerüljenek azok befolyása alá. A képzettség tehát nem valami speciális jogi, közgazdasági stb. képzettséget jelent, mert annak megszerzéséhez időre volna szükség, vagyis ki kellene kapcsolódnia a rendes foglalkozásukból, de ezzel már megszűnnének osztályuk közvetlen tagjai lenni. Természetesen azt is látni kell, hogy a hivatásos személyek is szerezhethetnek ilyen képzettséget.⁵⁰ Az államhatalmi szervek továbbá *testületi* szervek. Az államhatalmi szervek mint testületi szervek több személyből tevődnek össze, akik

⁴⁹ Vö. Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. Társadalmi Szemle. 1969. 42. p. Lásd továbbá: Bihari Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Budapest, 1963. 127. p., ahol az államhatalmi szervek nép általi választását veti össze a szocialista állam lényegével.

⁵⁰ Különösen az államigazgatási szervek vonatkozásában foglalkozik a témával kapcsolatos kérdéssel Laky Teréz: Szakma és képviselet (I. m. 46. p.) című munkájában. Vö. továbbá Kovács István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Budapest, 1962.; Szamel Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái. Budapest, 1963.

egyenjogúan vesznek részt a határozatok meghozatalában. Általában valameny-nyi személynek jelen kell lenni a testületben, hogy a szerv dolgozhasson. A jelenlét biztosítása azonban nem mindig könnyű, éppen ezért meghatározzák a személyeknek azt a minimális számát, amelynek jelen kell lenni ahhoz, hogy a szerv teljes jogúan működhessen. Az államhatalmi szervezetekben szótöbbséggel szavaznak, nem egyhangúan. A szótöbbség is különböző lehet: egyszerű, abszolút és minősített. A szocialista társadalomban az államhatalmi szervek mint testületi szervek a népet egészében képviselik. Rendszerint választások útján jönnek létre, de vissza is hívhatják a képviselőket. A képviseleti testület rendszerint törvényhozó hatalmat gyakorol abból adódóan, hogy testületi jellegénél fogva alkalmas a legfontosabb határozat meghozatalára, a vita alapján sokoldalúan vizsgálhat meg bizonyos kérdéseket, mivel több személyből áll, jobban képviselheti az egész népet, illetve a munkásosztályt. Mivel a képviselők a nép különböző rétegéből és területéről jönnek, így a különböző rétegek nézeteit, érdekeit is kifejezik.

A végrehajtó, rendelkező, azaz igazgatási szervek is több minőségben jelennek meg: kinevezett szakmai szervek, fegyveres szervek. A végrehajtó szervek között a *fegyveres szervek* jelentős szerepet játszanak, hiszen fizikai eszközöket használnak fel, nélkülük az állam nem képzelhető el. Minél élesebb az osztályharc egy államban, annál nagyobb szükség van az erőszak alkalmazására, az erőszakot pedig rendszerint az elnyomott osztályok ellen alkalmazzák. A fegyveres szerveknek a szocialista társadalomban is két fontos része van, a rendőrség és a hadsereg. A szocialista állam hadserege az állam külső biztonságának fenntartását szolgálja. A rendőrség képezi az állam fegyveres erőinek kisebb csoportját. A fegyveres szervek közül a hadsereg hivatásos személyekből és nem hivatásosokból áll, ez a nem hivatásos jelző azonban nem azonos a nem hivatásos állami tisztségviselőkkel, noha bizonyos közös sajátosságai vannak. A végrehajtó szervek továbbá *kinevezett szervek*, vagyis azok kinevezésébe az állampolgárok akarata nem minden esetben jut kifejezésre közvetlenül, noha van olyan eset, amikor a kinevezést demokratikusan végzik. Azt lehet mondani, hogy a hivatásos-hivatalos személyeket általában kinevezik, tehát nem választják. Ez alapvetően azzal magyarázható, hogy itt speciális szakképzettségről van szó, amelynek értékeléséhez a szavazás demokratikus módja nem minden esetben megfelelő. A végrehajtó szervek mint *szakmai* szervek megfelelő szakmai felkészülést, általában igazgatási szakképzettséget igényelnek. Az igazgatási szakemberek kötelesek engedelmeskedni az államhatalmi szerveknek. A szocialista állam ugyanis a munkásosztály eszköze, amelyet a munkásosztály is azért hozott létre, hogy végrehajtsa bizonyos feladatokat, amelyet közvetlenül maga nem tud elvégezni. Az ügyek bonyolultsága specializációt követel meg.⁵¹ A végrehajtó szervek továbbá egyszemélyiek is lehetnek, a végrehajtó állami szerv ekkor egy fizikai személy, illetve állampolgár.

⁵¹ Szamel Lajos kifejti, hogy a szocializmusban a végrehajtó szerveket nem lehet számúzni, azonban biztosítani kell, hogy ezek a szervek ne kerekedjenek a képviseleti szervek fölé. Biztosítani kell azt is, hogy az igazgatási szervek ne legyenek speciális hivatali érdekek hordozói. (A szocialista demokrácia és bürokrácia. Társadalmi Szemle. 1967. 5. sz.)

A bírósági⁵² és az ügyészségi⁵³ szervek jellege és összetétele sajátos.

A szocialista államszervezetet alkotó állampolgárok nem csupán a munkásosztályból kerülnek ki. Ebből is adódik, hogy a munkásosztály nem azonos a szocialista államszervezettel, vagyis a munkásosztály összes tagjai nem hivatalos állami személyek. Vitathatatlan ebből a szempontból, hogy a szövetséges osztályok és rétegek tagjai is lehetnek hivatalos személyek, nem csupán az alacsonyabb, hanem a magasabb tisztségekben is. Ez a megállapítás vonatkozik az államhatalmi szervekre, a végrehajtó-igazgatási szervekre, a bírói és ügyészi szervekre egyaránt.

Felvetődik a szocialista államszervezettel összefüggésben is, hogy ez az államszervezet mint az állampolgárok meghatározott része együttvéve alkotják-e az államot, vagy ez az államszervezet mint olyan több-e az azt alkotó állampolgároknál?⁵⁴ Az államot alkotó állampolgárok mögött mint hivatalos személyek mögött van egy egység, az állam mint egész, amit képviselnek és amelynek a nevében tevékenykednek. Azok az állampolgárok, akik az államhatalmat gyakorolják, illetve képviselik, az állam részei, az állam szervei. Az egyes állami szerv tehát nem azonos az állammal, nem teheti azt amit akar, hanem csupán azt, ami megfelel az államnak. Az állam tehát olyan szervezet, amely függetlenül fennáll az azt konkrétan alkotó emberektől. Az állam mint intézmény még akkor sem változik, ha megváltozik benne az uralkodó osztály, természetesen osztálylényege megváltozik, de mint állam mégis ugyanaz. Ez azért lehetséges, mert az államot az emberek nem teljes személyiségükben, hanem csupán személyiségük meghatározott szegmentumával alkotják.

A szocialista államot megtestesítő hivatalos személyek, akik elvileg csupán személyiségük meghatározott szegmentumait viszik be az államszervezetbe; viszonylagos önállósággal rendelkeznek, ebből adódóan külön érdekeik alakulhatnak ki, ami eltérhet a munkásosztály érdekeitől. Ez az eltérés összefügg az állampolgároknak mint hivatalos személyeknek a szakképzettségével. Vitathatatlan, hogy igen fontos a hivatalos személy vonatkozásában annak alkalmassága, felkészültsége, szakemberi mivolta, hiszen az állami tevékenység belsőleg is differenciálódik. Az említett szempontok mellett természetesen fontos a kiválasztásnál a társadalmi rend igénylése, és a munkásosztály politikájának kész-séges végrehajtása. Az állampolgár mint az államszervezet tagja a társadalmon belüli munkamegosztás egyik meghatározott ágában vesz részt, hiszen maga az állam is a munkamegosztás egyik ága és bizonyos feladatok elvégzésére hivatott, a termelőtevékenységben való részvétel nélkül. Így az államszervezetben dolgozó állampolgár mint hivatalos személy fizetése az állami tevékenység szempontjából igen fontos. A külön érdek éppen ezzel a problémával függ össze, azaz a hivatásos személyek mint állami alkalmazottak privilégiumokat,

⁵² A bíróságokkal összefüggésben érdekes gondolatokat fejt ki *Kulcsár Kálmán*: A politikai elem a bírói és az államigazgatási jogalkalmazásban. (Jubileumi Tanulmányok. Szerk. Pap Tibor. Pécs, 1967. 193. s. köv. p.)

⁵³ Az ügyészség szervezetével összefüggésben *Névai László*: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Budapest, 1961.

⁵⁴ *Lukity R. D.*: Uvod u pravu. I. m. 117. s. köv. p.

így magasabb javadalmazást, illetve munkafeltételeket biztosíthatnak maguknak.

2. Az államszervezet tevékenysége és az állampolgár viszonyában joggal felvetődik ugyanis az a kérdés, miszerint igaz-e hogy az állampolgár mint hivatalos személy csupán kipreparált szerepben jelenik meg az államszervezetben, s szegmentumain kívüli egyéb vonatkozásai kívül maradnak azon?

A probléma vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy az állam, különösen a szocialista állam a társadalom tudományos irányítása⁵⁵ során sokrétű tevékenységet végez, amelyben különböző fő irányok⁵⁶ (funkciók) jelennek meg. A szocialista állam tevékenysége, de tevékenységének fő irányai is magukban foglalják: az állami politikai döntések meghozatalát és az állami politikai döntések végrehajtását, amelyek a sokrétű állami tevékenység valamennyi elemével kapcsolatban vannak.⁵⁷

A szocialista államszervezet formális-funkcionális struktúrája elősegíti a helyes döntések meghozatalát azzal, hogy rögzíti a döntési hatásköröket és azt felülről lefelé delegálja. A szocialista állam formális struktúrája továbbá, tekintettel arra, hogy hierarchikusan épül fel, a hierarchia különböző fokozatain elhelyezkedő státuszpozíciókhoz eltérő fizetéseket, jutalmakat, címeket kapcsol és ezzel elősegíti a helyes döntések kialakítását, illetve a döntések végrehajtását, ugyanis elismeri a nagyobb felelősségvállalást, elősegíti a tekintély, az egyéni munkateljesítmény elismerését, a munkakörülmények és az élet-színvonal különbözőségét.

A szocialista államszervezet formális struktúrája bár a helyes döntések kialakítása és a kialakított döntések pontos végrehajtására ösztönöz, de mindkettővel összefüggésben *jelentkezhetnek olyan hatások a szervezetben, amelyek nem szándékoltak* és ezek kihatnak a döntések meghozatalára és végrehajtására. Jelentkezik ugyanis a döntések meghozatalával, de annak végrehajtásával kapcsolatban is az a probléma, miszerint nem biztos az, hogy a hierarchia magasabb fokán biztosított tekintély egyben nagy szakértelem is. Előfordul az, hogy a hierarchia felsőbb csúcsain tartózkodnak a döntési jog delegálásától, továbbá a döntés elszemélytelenedhet éppen a specializáció és a különböző szakértelem jelenléte miatt, illetve szükségessége miatt és felléphet a változás elleni harc, vagy az ún. „organizált felelőtlenség”.⁵⁸ A döntések meghozatalával és végrehajtásával szorosan összefügg az a nem kívánt hatás is, mely abból adódik, miszerint a szervezetben a státuszokat nem mindig objektív alapon osztják el. Ebből ugyanis a döntést konkrétan meghozó állami hivatalos személyek között sérelmek fakadhatnak, megindul a versengés a be-

⁵⁵ Afanaszjev V.: A társadalom tudományos irányítása. I. m. 10. s. köv. p.

⁵⁶ Peschka Vilmos: A népi demokratikus állam funkciói. Akadémiai Közlemények 9. köt. 1959. 77. p. Rogava H. P.: Szovetszkoe szocialiszticeszkoe goszudarsztvo v period perehoda ot szocializma k kommunizmu. Tbiliszi. 1966. 13. s. köv. p.

⁵⁷ Érdekesen elemzi az állami döntések meghozatalával és végrehajtásával kapcsolatos kérdéseket Lukity R. D.: Politityka teorija drzsave. Beograd. 1962. 124. s. köv. p. A polgári irodalomban az állami politikai döntések meghozatalával összefüggésben Lasswell H. D.: The Future Political Sciences. New York 1964. című munkájában jelentős gondolatokat fejt ki. Figyelemre méltók továbbá azok a gondolatok, amelyeket Simon H. A. fejt ki (vö. Contemporary Political Science. Toward Empirical Theory. New York. 1967. 100–120. p.); továbbá Burdeau G.: Traite de Science Politique. I. köt. Le Pouvoir Politique. Paris. 1966. 600. és köv. p.

⁵⁸ Rozgonyi Tamás: Döntési rendszerünk a szociológus szemével. I. m. 34., s. köv. p. Szamel Lajos: Szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle. 1966. 7–8. sz.

osztás és a címek után. Mindez odavezethet, hogy a meghozott állami döntések negatív következményeinek feltárása háttérbe szorul és kialakulhat a vezetőt „tűzön-vízen” át támogatók csoportja, mely támogatás az előrehaladás és a jutalom reményében keletkezik.

A szocialista állam tevékenységére számtalan tényező hat. A szocialista állam tevékenysége is tulajdonképpen az azt megvalósító hivatalos (hivatásos és nem hivatásos) személyek tevékenysége. Következésképpen felvetődik az a kérdés, hogy az állampolgárok mint hivatalos személyek *személyisége*, személyiségi jegyei miként hat, ill. hatnak a szocialista állam tevékenységére; a döntések meghozatalára és végrehajtására.

„Személyiségen... az egyén társadalmi sajátosságait, a benne összpontosuló, társadalmilag jelentős vonásokat értjük, melyek az adott személynek más emberekkel való közvetlen és közvetett kölcsönhatása során alakulnak ki, s ezt a személyt a munka, a megismerés és az érintkezés szubjektumává teszik”.⁵⁰ A szocialista személyiség és a szocialista társadalom viszonyát számos tudomány vizsgálja. A pszichológia és a pszichiátria a személyiséget többnyire intraindividuális oldalról közelíti meg, s így az egyént és sajátosságait helyezi központba. Ebből a megközelítésből adódik az, hogy az államszervezetben kialakult érzelmi — nem formális — struktúra megértése szempontjából első sorban az egyén személyes tulajdonságait kell tanulmányozni, melyek hatásai vannak az érzelmi struktúra alakulására. A szociálpszichológia és a szociológia viszont a személyiséget interperszonális megközelítésben vizsgálja. Ez azt jelenti, hogy az embernek nem a potenciális képességét kell tanulmányozni az érzelmi struktúrában elfoglalt lehetséges hely szempontjából, hanem az érzelmi struktúrát mint viszonyt, annak egyezését a formális-funkcionális struktúrával azt, hogy miképpen reagálnak egymás cselekedeteire a formális és nem formális struktúrában levő emberek meghatározott helyzetekben.

Általában elmondható, hogy minden egyes állampolgár mint személy sajátosan reagál az őt ért hatásokra, még akkor is, ha biológiai, vagy pl. osztályismérvei egyformák. A személyiség ugyanis számos tényező hatásának összessége, így természeti, társadalmi, anyagi, pszichikai, szellemi stb. Továbbá a személyiség egyrészt eleve adott, másrészt az egyén szocializálódása során különböző tényezők hatására változik (ilyen értelemben más volt a személyiség a kapitalizmus előtti társadalmi alakulatokban, más az imperializmus korában és megint más a szocializmus, kommunizmus építésének időszakában). Továbbá a személyiség az állampolgár akaratának tudatos megfeszítésével és szellemi képességeinek fejlesztésével is változik. Az állampolgár mint hivatalos személy személyisége mindig önálló tényezőként hat az állami tevékenységre, a döntések meghozatalára és végrehajtására, de *magával visz* egyéb tényezők érvényesítését az állami tevékenységbe. Az állami hivatalos személyek személyisége önálló tényezőként való megjelenése azt jelenti, hogy a természeti és

⁵⁰ Kon I. Sz.: Szociológiája Licsnoszti. Moszkva. 1967. 6., s köv. p. Vö. továbbá Bovin A.: K posztanovke szociologicseszkih problem politiki. I. m. 72—73. p. Vö. továbbá Hiebsch H.—Vorweg M.: Bevezetés a marxista szociálpszichológiába. Budapest, 1967. 61., s köv. p.; Problémú obszecsztvennoj pszichologii (Szerk.: Kolbanovszkij V. N.—Porsnyev B. F. Moszkva. 1965. 273., s köv. p.); Elmejev V. J.: Kommunizm i razvitije cseloveka kak proizvogyityelnoj szilü obszecsztva. Moszkva. 1964. 107., s köv. p.; Licsnoszty pri szocializme (Fel. szerk.: Konsztantinov F. V.: Moszkva. 1968. 35., 78., 110. p.) Jelentős gondolatokat fejtenek ki témánk szempontjából is Matousek O.—Ruzicka J.: Munkapszichológia. Budapest, 1968. 103., 136. p. Lásd továbbá: Csoportlélektan (Válogatta Pataki Ferenc. Budapest, 1969. 156., 256. p.) Pietrasinszki Z.: A vezetés pszichológiája Budapest, 1968. 131.

a társadalmi tényezők sajátosan fejeződnek ki bennük, úgyhogy azonos személyiségű állami hivatalos személy nincs és hogy a személyiséget meghatározó hatásokat az állampolgár mint hivatalos személy magára nézve sajátosan alakítja, s ebben szabadságot élvez.

Az állampolgár mint hivatalos személy személyisége természetesen nem határozza meg az állami tevékenység, így különösen a döntések meghozatalának és végrehajtásának fő menetét, fő folyamatát, de hat a döntések meghozatalának és végrehajtásának formájára, annak sebességére. Így az állami hivatalos személy személyisége, annak sajátosságai az állami tevékenység sajátosságaiban, elemében kifejezésre jut, és az általánostól eltérést okozhat.

A személyiség tanulmányozása két irányban szükséges; eddig a nagy személyiségeknek és vezetőknek a tanulmányozására összpontosult a kutatás, nevezetesen arra, hogy miként alakult ki személyiségük és azok miként hatottak az állam tevékenységére. Szükséges azonban a nem vezetők, illetve nem nagy személyiségek, vagyis a „szürke” egyéneknek mint hivatalos személyek személyiségének az elemzése is, ezt ugyanis nem lehet lebecsülni.

Megállapítható az is, hogy eddig a személyiség tanulmányozása túlságosan pszichológiai aspektusból történt; pl. az érzelem hiányával próbálták magyarázni a nagy személyiségek, illetve vezetők sikereit az állami tevékenységben, vagy az állami tevékenységben elért sikereket mások „a gyermekkor folyamán keletkezett tudat alatti forrásokra” alapozták. Nem kétséges, hogy a fenti koncepciók helytelenek, az azonban igaz, hogy egy bizonyos társadalmi szituációnak jobban megfelelnek egyesek, mint mások és éppen ezért az egyik személyiség több sikert ér el meghatározott szituációban, mint a másik. Ebből az is adódik, hogy a vezetői szerep nemcsak az állami szervezet céljától, feladatától, szükségletétől, környezetéhez való viszonyától, hanem a hivatalos személy mint vezető személyiségétől is függ. Az is megállapítható, hogy az egyszerű, szürke egyéniség mint hivatalos személy tanulmányozása nem vezethet a kiemelkedő személyek, illetve vezetők szerepe jelentőségének lebecsüléséhez. Mindkettő ugyanis különbözik az állampolgár egyénektől. Minden egyes hivatalos személy politikai személy, de ezek közül kiemelkednek azok a politikai személyek, akik a legfontosabb állami döntéseket hozzák. Közöttük határt húzni szükséges, igaz, hogy az állam tevékenységével kapcsolatban az összes állami hivatalos személy tevékenységét, kölcsönös kapcsolatát kell figyelembe venni, noha közöttük specifikus viszony áll fenn, s ez utóbbi a szakember specialisták rétegét jelenti. A szakemberek hatása a nem szakember állami hivatalos személyre nagy, de a nem szakember állami hivatalos személy hatása az állami tevékenységre, a döntések meghozatalára és végrehajtására is igen nagy, vagyis igen erős személyes hatást gyakorolnak az állami tevékenységre, annak ellenére, hogy köti őket e tevékenységükben státusz, réteg, illetve osztályhelyzetük, az uralkodó ideológia, ebből adódóan nem egészen egyéni módon járnak el. A nem szakember állami hivatalos személy hatásának mértékét nehéz meghatározni, de hogy fennáll, az kétségtelen.

Az állampolgárok mint hivatalos személyek személyiségével összefüggésben az eddigiekben megállapítottuk azt, hogy a személyiségnek az állami tevékenységre pozitív hatása van. Mindemellett joggal felvetődik az a kérdés is, hogy az állami hivatalos személynek a személyisége hat-e negatív módon az állami tevékenységre, illetve az állami tevékenység keretein belül jelentkező döntések meghozatalára és a döntések végrehajtására.⁶⁰

⁶⁰ Bauman Z.: Általános szociológia. I. m. 419., s köv. p.

Eddig azt láttuk, hogy az állampolgárok mint hivatalos személyek elvileg egyoldalúan profilírozott szerepekben működnek, vagyis személyiségüknek csak egy meghatározott részét viszik be az államszervezetbe, azt amely szükséges az állami szervezet működéséhez (ez a rész pedig a személyiség egészéből van kiemelve). Gyakorlatilag azonban ilyen egyoldalúan profilírozott szerepet nem lehet elképzelni. Éppen ezért az állampolgár mint hivatalos személy az állami szervezeti sémába személyisége többi elő nem írt vonatkozásait is beviszi, ami torzulásokat idézhet elő, vagy más szóval olyan hatásokat idézhet elő, amelyek nem szándékoltak a szocialista államszervezetben sem. Az állami szervezetben ugyanis a hivatalos személyeknek nemcsak kipreparált szerepe van, hanem személyiségének más tulajdonságai is befolyásolják azt, hogy miként végzi a reá előírt, illetve kiszabott állami tevékenységet, konkrétan a különböző döntések meghozatalát és végrehajtását. Abból adódóan tehát, hogy személyiségének más vonatkozásait (pl.: neveltetése körülményeit, családi kapcsolatait, tapasztalatait, baráti kapcsolatait, ambícióit, politikai nézeteit, társadalmi interakcióit, pszichikai tulajdonságait stb., temperamentális vonásait, illetve az ezekből adódó elvárásokat) is beviszi a hivatalos állami személy az állam tevékenységébe, negatív hatások származhatnak. Ezek közül az alábbi hatásokat kell kiemelni: a) minden állami szervezetben nyíltan, vagy rejtetten *küzdelem folyik a befolyásért*. A küzdelem oka, hogy a hivatalos állami személyek nemcsak személyiségük egy részét kapcsolják össze az államszervezet tevékenységével, hanem személyes karrierjüket, ill. arra irányuló terveiket, vagy saját egyéni érdekeiket is. Ennek következtében a formális struktúra elemeit átlélik pl., hogy a fölérendelt akaratát nem tartják be; b) minden állami szervezetben küzdelem folyik az egyes részek között a hatáskörök kiszélesítéséért, valamint az egység állami szervezeten belüli jelentőségének növeléséért. E problémával összefüggésben rá kell mutatni arra, hogy az állami hivatalos személy köteles a döntést elfogadni a hatáskörök felosztása alapján, de előfordulhat az is, hogy eltérnek a döntésektől, különösen a bonyolult, nehéz és vitás ügyekben éppen személyiségükből adódóan, mert a döntések végrehajtásától függ a felelős hivatalos állami személyek sorsa, és általában az adott szervezeti egység sorsa is; c) minden állami szervezetben elsősorban a képesség, a szakismeret, a politikai követelmények és a vezetői készség szolgál alapjául az állások betöltésének. Abból adódóan ugyanis, hogy az állami hivatalos személy személyiségének több vonatkozása is vannak, a képesség helyett egyéb viszonylatok, vonatkozások is hathatnak a személyi döntésekre. Éppen ezért sokszor hiába van meghatározva a képesség, a szakismeret az állások betöltésénél, egyéb viszonylatok, pl. a barátság, a klikkviszonyok is hatnak. Ebből adódhat a kellemetlen emberek háttérbe szorítása akkor is, ha nagy képességgel rendelkeznek (már a befolyásos emberek számára kellemetlen egyénekről van itt szó); d) minden állami szervezet tevékenységét normák irányítják, vagyis a normák határozzák meg az állami hivatalos személy viselkedését. A normák, vagy szabályok, illetve előírások az államszervezet működését megtestesítő egyénekkel szembeni elvárásokat fejezik ki. A normák vonatkozhatnak a szervezet hierarchikus felépítésére, az adott szervezetben végzendő tevékenység folyamatának tartalmára és az állami hivatalos személy általános magatartására. Ezeket a normákat kívülről állapítják meg, de belsőleg is kialakulhatnak. Így pl. jogszabályok állapítják meg kívülről az állami hivatalos személy viselkedésével kapcsolatos elvárásokat, de ilyen normák kialakulhatnak az adott állami szervezet belső viszo-

nyai és hagyományai alapján is, vagyis az állami hivatalos személyt formálisan lefektetett előírások, de nem formális szabályok is pl. szokás, vagy kiscsoport-normák is irányítják. Hiába vannak azonban normák, amelyek meghatározzák az állami hivatalos személyek tevékenységét, esetenként megsértik azokat, vagyis nem hajlandók a pártatlan, tárgyilagos döntésre, az állam érdekeinek kizárólagos figyelembevételére, nem mindig vetik alá magukat a meghozott döntéseknek, nem mindig őrzik meg a hivatali titkot és nem mindig tartják meg a formális közlési csatornát, különösen akkor — és ez személyiségük nem kipreparált, illetve nem profilírozott részéből adódik — ha azok ellentétesek lesznek személyi érdekeikkel és a szervezetben betöltött szerepük-ből fakadó érdekekkel, vagy egyéb személyi vonatkozásaikkal.

Az állami hivatalos személyiségéből adódó negatív hatások kiküszöbölése céljából bizonyos eszközök vannak, amelyek az állami hivatalos személyeket arra készítetik, hogy a reájuk kiosztott, illetve a reájuk előírt szerepeket mint egyoldalúan profilírozott szerepeket teljesítsék. Ezen eszközök között jelentkezik a státusznak megfelelő szerephez kapcsolódó elvárások teljesítésének előnyben részesítése, különböző jutalmazásokkal, előléptetésekkel, kitüntetésekkel, illetve a szerepkörnek nem megfelelő viselkedés negatív szankcionálása, ami különböző lehet: a presztízs megtagadása; a bizalmatlanság kifejezése, vagy antipátia nyilvánítás, nyilvános szemrehányás, a megtszítés számbamenő tevékenységi körökből való átmeneti kizárás, végső soron az állami szervezetből való elbocsátás. A presztízs e tekintetben a megbecsülést jelenti és azt az adott egység adja tagjainak, ugyanis az a hivatalos állami személy magatartása helyességének, törvényességének, erkölcsösségének elismerése. Mindebből adódóan az állami hivatalos személy meghatározott normák betartására való nevelése, viselkedése határainak megállapítása, a norma alatti és feletti, illetve konform és nonkonform viselkedés megállapítása alapvető jelentőségű az állami hivatalos személy tevékenysége szempontjából.

A szocialista államszervezet tevékenysége egyéni magatartásokban jut kifejezésre. E magatartást elsősorban és ideálisan az állam célját szolgáló formális szabályok határozzák meg, s így az egyén mint hivatalos állami személy tevékenysége egyrészt függ attól, hogy mennyire azonosul ezekkel a normákkal, ami pedig abban jelentkezik, hogy mennyire juttatja kifejezésre azokat tevékenységében. Az állami hivatalos személy magatartását, tevékenységét meghatározza továbbá az egyénnek az állami szervezeten belül kialakult *nem formális érzelmi kapcsolatai*, noha a meghatározó befolyások, illetve tényezők nem csak a szervezeten belülről jöhetnek. Következésképpen az állami hivatalos személy tevékenységét a fentiekben említett s a személyiségből adódó torzulásokon kívül egyéb tényezők is torzíthatják. Ezek közül ki kell emelni az állami szervezetben jelentkező és a széles társadalomban jelentkező csoportkapcsolatait az egyénnek. Az államszervezeten belül kialakult személyes kapcsolatok és interakciók nem formális szervezetté alakulhatnak. Különböző érdekcsoportok, klikkek szerveződhetnek, amelyek lehetővé tehetik a protekcionizmust, illetve a belső hatalom megszerzéséért, magatartásáért folyó harc csatornáivá válhatnak.⁶¹ Abból kiindulva, hogy ezek a nem formális szer-

⁶¹ Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezte. I. m. 244., s köv. p. Vö. továbbá: A községi tanácsok döntéseinek szociológiai vizsgálata. E tanulmány, amely kéziratban áll rendelkezésünkre empirikus úton közelíti meg az állampolgárok mint nem hivatásos hivatalos személyek tevékenységét az államhatalmi szervekben. A vizsgálat szerint a tanácsstagok 37%-a egyetlen egyszer sem tett semmiféle indít-

vezetnek a hivatalos személy egyéni integritásának védelmi eszközei lehetnek, hatnak a munka hatékonyságára, megkönnyítik az egység együttműködését, kedvező döntést tehetnek lehetővé, noha ez már negatív oldal is lehet és kifejezetten pozitív, hiszen meggyorsíthatja a probléma elintézését, azaz az ügyirat útját lerövidítheti. Tekintettel arra, hogy az állam elég nagy szervezet és benne a kialakított szervezeti egységek is még mindig elég nagyok, így az állami szervezetekben mint formális szervezetekben a különböző formálisan, funkcionálisan kialakított osztályokon belül, a különböző részlegeken belül is növekszik ezen nem formális csoportoknak a száma és jelentősége. A probléma vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy az államszervezetben dolgozó hivatalos személy kis egységben dolgozik elsődlegesen és ez jelenti számára elsősorban az államszervezetet. A nem formális struktúra a szocialista állami szervezetben nem csupán a csoportkapcsolatokban jelentkezik, hanem a nem formális vezetési struktúrában is. Arról van szó, hogy a formális vezetési hierarchia mellett ún. nem formális vezetés is kialakulhat, amely a nem formális kapcsolatokban érvényesül, vagy jut kifejezésre és alakítja az állami szervek tevékenységét. A nem formális vezetés kialakulása a szaktudás különbözőségén alapszik, azon, hogy a szaktudás és a vezetői pozíció elválhat egymástól. Természetesen ez épülhet az emberi tekintélyre, tapasztalatra, a technikai jártasságra, de az emberekkel való ügyes bánásmódra is. Az állami szervezetben dolgozó hivatalos személyek mint állampolgárok nem csupán az állami szervezeten belül kialakult nem formális csoporthoz tartoznak, hanem más egységek dolgozóival is alkothatnak nem formális csoportot, mely csoportnak a szerepe és jelentősége hasonló az előzőhöz. Ezen túlmenően az állami szervezetben dolgozó állampolgár mint hivatalos személy különböző előítéletekkel, egyéni érdekekkel rendelkezik, vannak szimpátiái és antipátiái, sajátos szerepfelfogása, illetve autosztereotípjai.

Mindebből adódik a már említett megállapítás, hogy az állampolgár mint az állami szervezet dolgozója egész személyiségével látja el az állami tevékenységet, vagyis egész személyisége kifejeződik az állami döntések meghozatalában és a határozatok végrehajtásában. Nem kétséges továbbá, hogy a hivatalos személy ilyenformán különböző társadalmi csoportokba tartozik és ezen csoportokhoz való tartozása azt is jelenti, hogy kiválasztja magának azt a csoportot, melyek normáihoz legjobban alkalmazkodik, vagyis a vonatkozási csoportot. Általánosságban itt is megállapítható, hogy mennél differenciáltabb az állami tevékenységet megvalósító személy vonatkozási kerete, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy abból negatív hatások fakadjanak. Ezen túlmenően az állami szervezet tevékenységére a hivatalos személyen keresztül hat a szélesebb társadalmi struktúra, a munkásosztály és a különböző rétegek érdeke és azok a konfliktusok, amelyek jelentkeznek a társadalomban. Az is elmondható, hogy az adott állami szervezetnek sajátos csoportérdeke is kialakulhat, amely szembekerülhet a társadalom és általában az állam érdekével, s ez megmutatkozhat az állami tevékenység megvalósítása során, persze nem minden egyedi állami döntés meghozatalában, illetve végrehajtásában és nem is mindig tudatosan, sőt hatásuk csupán ideiglenes jellegű lehet.

ványt a tanácsülésen és csaknem 27%-a nem is vett részt semmiféle vitában. Továbbá 34,6%-a egyszer sem továbbított a választók érdekeit kifejező bejelentést, valamint 52,1%-a egyszer sem interpellált. Érdekes fejtegetéseket olvashatunk *Grazia d. A.: Political Organizations*, London 1967. 62., 94., 120., 164., p. c. művében is.

Az államszervezet és az állampolgár mint hivatalos személy közötti kapcsolat bizonyos sajátosságokkal rendelkezik attól függően, hogy az állampolgár mint hivatalos személy az államszervezet melyik fajtájában tevékenykedik. Ennek megfelelően sajátos az államszervezet tevékenysége és az állampolgár mint hivatalos személy közötti kapcsolat attól függően, hogy az államhatalmi, államigazgatási, vagy bírói ill. ügyészégi szervezetekről van szó. Az állampolgár mint hivatalos személy és az államszervezet tevékenysége között a tekintetben is van különbség, hogy az állampolgár mint hivatalos személy hivatásos-e vagy sem, ugyanis egyes állami szervezetekben vannak olyan egyének is, akik társadalmi alapon végzik e tevékenységüket, vagyis társadalmi alapon vesznek részt a döntések meghozatalában és végrehajtásában.

3. Az államszervezet és az állampolgár mint hivatalos személy (mint a normák alkalmazója) viszonylatában is jelentkezhet a hivatalos személy ön-elidegenedésének⁶² lehetősége.

Az ön-elidegenedés lehetősége oldaláról nézve az államszervezetet, az alábbiakat mondhatjuk el. Az a hivatalos személy, aki más emberben, illetve állampolgárban nem az embert, nem az emberi tulajdonságokat látja, hanem dolgokat lát, végső soron önmagát sem képes már mint embert látni, önmagát sem tudja tényleges tulajdonságai alapján megítélni, vagy átérezni, hanem maga is látszólag dologgá változik.

Az az ember, aki a kapitalista társadalmi viszonyok rabja, önmagát is elidegenedve ítéli meg, önmagát sem éli át közvetlen emberséggel. A kapitalista társadalomban egy hivatalos állami személy mint államhivatalnok önmagáról csak mint államhivatalnokról tud gondolkodni. Számára az ő lényege hivatalnokságának lényege és mint ember elvész saját maga számára. Tolsztojnak van egy rendkívül mesterien megírt novellája a fenti érzékeltetésére. E mű címe Iljics Iván halála. Iljics Iván bíró, aki halálos beteg lesz, s egyre közeledik a halál pillanata. Ez a bíró az eléje került emberekben sohasem az embereket látta, hanem mindig csak eseteket, a paragrafusokat, amelyekbe beleszoríthatta a különböző ügyeket. Önmaga számára is csak mint államhivatalnok, azaz törvényszéki ember jött számításba, sohasem kereste, hogy valami más is lehet mint az a feladat és funkció, amelyet a cári hivatali apparátusban gyakorolt. Amikor érzi, hogy meg fog halni, elmegy az orvoshoz. Az orvos éppenúgy viszonylik hozzá, mint ő a törvényszék előtt álló emberekhez. Az orvos az ő betegségét is beskatulyázza a vándorvesék skatulyájába és egyáltalában nem törődik vele, hogy Iván Iljicsnek személyileg fáj-e a fájdalom, hogy személyileg élni akar, nem akar meghalni. Teljesen közömbös neki az emberi lény és csak az a fontos, hogy a betegség ilyen és ilyen betegségcsoportba tartozik. Iljics könyörög az orvosnak; értse meg, hogy ember, élni akar, de az orvos rá se hallgat. Ekkor döbben rá Iljics, hogy egész élete olyan volt mint az orvosé, hogy ő teljesen felolvadt, elidegenedett a maga foglalkozásában, annak merevségében, mivel saját látszatát, saját lényegének tartotta. Rádöbben, hogy egész élete mindennel, házasságával együtt mélységesen elhibázott volt. Iljicst senkisémet érte meg, kivéve egy embert, paraszt

⁶² Marx az elidegenedés problémáit vizsgálva beszél a munkatermék elidegenedéséről, a munkafolyamat elidegenedéséről, az embernek embertől való elidegenedéséről és az embernek önmagától való elidegenedéséről. Mi ez utóbbi vonatkozashoz kapcsoljuk gondolatainkat. Vö. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok Budapest, 1962. 48., s köv. p.

szolgáját, aki ténylegesen magáévá teszi Iljics emberi fájdalmát.⁶³ A szocialista állam vonatkozásában is sajátos viszony van a hivatalos állami személy és az egyszerű állampolgár között, legyen az fizikai (pl. műszerész), vagy szellemi dolgozó (pl. orvos). A hivatalos állami személy ugyanis hatalmi pozícióban van az ügyféllel szemben. A hivatalos személy kifelé az egész állam tekintélyével lép fel. Ez a tény alkalmas lehet a szocialista államszervezet tagja és az ügyfél közötti amúgyis könnyen adódó konfliktus kialakulására, ill. kimélyítésére. Az alapkonfliktus van kapcsolatban az önelidegenedés kérdésével, vagyis abból adódik, hogy a hivatalos személy az ügyfél sajátos, személyes, neki legfontosabb problémáit általános síkon kezeli. Vitathatatlan azonban, hogy a szocialista állam tevékenységében ez egyre fokozottabban háttérbe szorul és az önelidegenedés nem jellemző az állami hivatalnokokra. Az állami szervezetben betöltött vezetői tevékenység szempontjából vizsgálva a szocialista államszervezet és állampolgár kapcsolatát, a belső vezetés⁶⁴ fő feladata a résztvékenységeket végző hivatalos személyek magatartásának összehangolása, rávenni a különböző tisztségeket végző hivatalos személyeket a megfelelő viselkedésre, tevékenységre. A vezetői tevékenység tehát befolyás. az államszervezetben, más hivatalos személyek kívánt viselkedésének kiváltására, rábírása arra, hogy a kívánt alternatívákat válasszák.

⁶³ Tolsztoj L.: Iljics Iván halála. Budapest, 1967. Igen találóan értékeli az önelidegenedés problémáját Heller Ágnes: Filozófia története. Budapest, 1957. 361., s köv. oldalakon, amivel a magunk részéről egyetértünk.

⁶⁴ Szamel Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái. I. m. 46., s köv. p.; Zieleniewski J.: Bevezetés a szervezés és a vezetés elméletébe. Budapest, 1966. 199., s köv. p.; Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1969. 25., s köv. p.

II.

AZ ÁLLAMPOLGÁR MINT AZ ÁLLAMSZERVEZET ALANYA ÉS TÁRGYA

1. Az állampolgár a társadalom meghatározott osztályaiba, rétegeibe, csoportjaiba való tartozás útján kerül kapcsolatba az állam tevékenységével. Ebből adódóan az egyén, az állampolgár és a társadalmi osztályok, illetve rétegek közötti kapcsolatok tisztázása fontos. A probléma csakis ilyen feltevése biztosítja megértését annak a további fontos szociológiai problémának, hogy az állampolgár miként hat az államra, illetve az állam miként hat az állampolgárra.

Abból adódóan, hogy az állampolgár a szocialista társadalomban is valamely társadalmi osztályhoz tartozik az következik, hogy döntően az osztályhoz való tartozásán keresztül hat a szocialista államra, hiszen az osztályhoz való tartozása fejeződik ki alapvetően tevékenységében, mely tevékenységet annak az osztálynak érdeke, illetve akarata határozza meg, amelybe tartozik.⁶⁵ Annak megállapítása tehát — a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyokat figyelembevéve, hogy az állampolgár a munkásosztály vagy a kialakulóban levő egységes parasztosztályhoz tartozik, hozzásegít az állampolgár érdekeinek akaratának és ebből adódóan cselekvésének megértéséhez. Az állampolgár osztályhoz való tartozása az a tényező, amely alapvetően hat az állampolgár mint konkrét individuum tevékenységében, magatartásában. Vitathatatlan azonban, hogy nem csupán és nem mindig a legerősebben hat az állampolgár osztályhoz való tartozása annak tevékenységében. Az állampolgár ugyanis az osztályokon belül kialakult különböző rétegekbe⁶⁶ is tartozik, éppen ezért az ál-

⁶⁵ Marx—Engels Művei 3. Budapest, 1960. Kifejtik, hogy az egyének meghatározott osztályokba tartoznak, s hozzáfűzik, hogy „Az egyéneknek ez a meghatározott osztályok alá besoroltsága csak akkor szüntethető meg, amikor már egy olyan osztály alakult ki, melynek az uralkodó osztállyal szemben többé nem egy különös osztályérdeket kell érvényre juttatni”. (63. p.) Ebből következik — írják — „hogy személyiségüket egészen határozott osztályviszonyok szabják és határozzák meg, s a különbség csak egy más osztállyal való ellentétben ütközik ki.” (u. o.) Azt is kiemelik, hogy az egyének az osztályba csak mint átlagegyének tartoznak (65. p.). Következésképpen az egyének, illetve az állampolgárok osztályukon keresztül alanyai az állami tevékenységnek. Ezt a fontos megállapítást a nem marxista teoretikusok elhallgatják. Így pl. Tocqueville de A.: *Democracy in America* c. művében, továbbá Bryce J.: *The American Commonwealth*. New York. 1891. Vö. *The Challenge of Politics* (Rubinstein A. Z.—Thum G. W.) London 1965. 90., 327. p. Vö. még *The Meaning of Democracy*. Oslo. 1966. (Christophersen J. A.) *Tingsten H.: The Problem of Democracy*. New York. 1965., Banaschak M.—Vorholzer J.: *Mensch und Macht*. Berlin. 1969. 199. s. köv. p.

⁶⁶ A kérdést elemezték: *Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Budapest, 1969. 77., s. köv. p. Igen érdekes gondolatokat fejt ki a vezetés és a hatalom összefüggéseiről: „A mi hatalomértelmezésünk a társadalmi-gazdasági folyamatokkal kapcsolatos társadalmi döntések fogalmára épül” (96. p.), „A hatalom gyakorlása, a döntések viszont nagy részt a makro-struktúra valamely szféráját érintik és ezen a szinten hoznak létre feszültségeket.” Tehát a vezetés és a hatalom nem azonos

lampolgár tevékenységét az osztályhelyzetén túl befolyásolják rétegérdekei is. Következésképpen bonyolult érdekkapcsolatokról van itt szó, ha figyelembe vesszük a különböző csoportokba való tartozását is az állampolgárnak. Eltérő érdekek jelentkeznek pl. abból adódóan, hogy az állampolgár az állami szektorban dolgozik-e, vagy a mezőgazdasági és kisipari szervezetekben, vagy magánkisiparos, illetve kiskereskedő és egyénileg gazdálkodó paraszt. Általában azt mondhatjuk, hogy eltérő érdekeket szül az is, hogy az állampolgár fizikai vagy szellemi dolgozó, sőt még rétegeken belül is különböző struktúrák figyelhetők meg, vagyis vannak szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások, illetve vannak vezető értelmiségiek és alkalmazottak, önálló munkakörrel rendelkező értelmiségiek és alkalmazottak, valamint beosztott értelmiségiek és alkalmazottak. A felsorolt rétegek eltérő érdekek hordozói, eltérések vannak közöttük az életmódot, a műveltségi színvonalat a jövedelmi viszonyokat illetően stb. Mindezekben túlmenően a szocialista állam társadalmi tartalma és az állampolgár közötti kapcsolatokat bonyolítja az a körülmény, hogy a társadalmi osztályok és rétegek az állandó átrétegződés illetve mobilitás állapotában vannak. A szocialista társadalomban végbemenő átrétegződés sajátosan kapcsolódik a szocialista állam társadalmi tartalmához. A mobilitás során ugyanis a volt kizsákmányoló osztályok és rétegek felszámolódtak és egy részük bekerült a munkásosztály, más részük pedig a parasztság soraiba. Ebből adódóan a munkásosztály mint uralkodó osztály is átalakult. Természetesen nem csupán a volt kizsákmányoló osztályok és rétegek köréből nőtt a munkásosztály, hanem a parasztság soraiból is, illetve a tényleges mezőgazdasági, fizikai dolgozók köréből. A mobilitás azonban nem csupán osztályszempontból vizsgálendő, hanem az osztályokon belüli rétegeket illetően is. Így pl. jelentős átrétegződés volt valamennyi szocialista országban a fizikai és a szellemi foglalkozást figyelembevéve. Az is leszögezhető itt, hogy az osztály, illetve rétegmobilitás mindig együtt járt az állampolgárok átrétegződésével. Az állampolgár ugyanis átment az egyik rétegből a másikba, ami változást jelenthetett egyrészt szülei társadalmi rétegéhez képest, de változást jelenthetett saját élete során is. Mindezek természetesen odavezettek, hogy régi és új érdekek alakultak ki és ezek alakították, változtatták, módosították, illetve bonyolultabbá tették az osztályérdek és az egyéni érdek közötti kapcsolatokat. Nem csupán a rétegekhez való tartozás, illetve a mobilitás befolyásolja az állampolgár érdekét, hanem a különböző települési formákba való tartozása is, illetve a város és a falu⁶⁷ sajátosságai, de az életkor is.

Az előzőekben felvetett probléma az állampolgár érdeke, valamint az osztály, illetve a réteg-érdek és akarat közötti viszony tisztázását teszi szükségessé. Ennek tisztázása nélkül ugyanis a szocialista állam társadalmi tartalma és az állampolgár közötti viszony nem érthető meg.

Mindenekelőtt tisztázandó általában az érdekeknek a tartalma.⁶⁸ Elmondható, hogy az érdek az állampolgár, vagy az individuum, vagy a személy magatartásának mozgató rugója, amely az objektív életfeltételekkel kapcsolatos,

fogalmak. Egyébként Ferge Zs. számos dimenzióban közelíti meg a társadalmi réteg fogalmát. Vö. továbbá Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. I. m. 92., s. köv. p.

⁶⁷ Nemes Ferenc—Szelényi Iván: A lakóhely mint közösség. Budapest, 1967.; Hegedűs András: Változó világ. Budapest, 1970. Ifjúságszociológia. Budapest, 1969.

⁶⁸ Zdravomüszlov A. G.: Problema interesza v szociologiceszkjoj teorij. Leningrad. 1964. 29., s. köv. p.

az objektív létfeltételeket fejezi ki az emberek tevékenységében. Egyben világos az is, hogy az érdek nem valamiféle vágy, illetve szenvedély, vagy meghatározott lelkiállapottól függő jelenség. Annak megfelelően ugyanis, hogy az állampolgár melyik osztályba, rétegbe tartozik, különböző létfeltételek között él, és e különböző létfeltételek tükröződnek az állampolgárok tevékenységében. Az állampolgárok érdekei eltérésének alapja tehát objektív, de objektív az osztályérdekek, illetve rétegérdekek eltérésének az alapja is, hiszen az osztálynak is, a rétegnek is sajátos létfeltételei vannak, így különösen eltérések vannak az anyagi-gazdasági viszonyokat illetően, a társadalomfelfogásban, sőt a magatartást irányító normákban és értékítéletekben, illetve az osztály, vagy réteg tagjainak egymásközötti kapcsolataikban is. Természetesen egy meghatározott társadalmi osztályhoz tartozó állampolgároknak függetlenül attól, hogy az adott osztály melyik rétegébe tartozik, vagy a társadalmat strukturáló milyen egyéb tényezők közepette él, így pl. városi vagy falusi viszonyok között azonos érdekei is vannak, s ezt az azonosságot szintén a társadalmi létfeltételekben kell keresni. A fenti fejtegetésekből megállapítható, hogy az érdek nem más, mint az állampolgároknak, illetve az állampolgárok meghatározott osztályainak, rétegeinek, (de a szűkebb értelemben felfogott társadalmi csoportnak) az adott termelőerők által megszabott társadalmi létfeltételekhez való szükségszerű viszonya. Egyszerűbben szólva az állampolgári érdek az állampolgárnak a saját életkörülményeihez való szükségszerű viszonya, az osztályérdek pedig az osztálynak a saját életkörülményeihez való szükségszerű viszonya. Az érdek tehát objektív jellegű, vagyis a társadalmi-gazdasági létfeltételek által meghatározott jelenség, vagy mint az előbb mondtuk, az állampolgár, az osztály, a réteg saját és társadalmi létfeltételeivel való tudatától függetlenül fennálló kapcsolata, amelyben életének termelése és újratermelése végbemegy. Lényegében az érdek mindig valamilyen objektíve kialakult viszonyt (pl. az embernek a munkaeszközökhöz való viszonyát, vagy meghatározott anyagi javakhoz való viszonyát, kapcsolatát) fejez ki. Itt azonban mindjárt rá kell mutatnunk arra, hogy az érdek függetlenül attól, hogy állampolgári érdekről, vagy osztályérdekről, vagy rétegérdekről beszélünk, szubjektív jellegű is, vagyis az objektív érdek — döntően az anyagi létfeltételekhez való viszony — többé kevésbé helyes, vagy nem helyes (hibás) tükröződése az állampolgár, illetve osztály vagy réteg tudatának. Ebben a vonatkozásban az érdek mindig az állampolgár, az osztály vagy réteg gondolati céljaként jelenik meg és a visszatükröződés különböző formákban megy végbe, azaz érzések, eszmék, képzetek, célok formájában. Természetesen az objektív érdek visszatükröződése nem mechanikus folyamat, hanem több-kevesebb tévedést tartalmazó és azt állandóan módosító gyakorlati-gondolati tevékenység. Így az életfeltételeknek bármilyen formában történő visszatükröződését nem lehet összekeverni az objektív érdek felismerésével. Ugyanis az objektív érdekek mint szükségletek kielégítésének módjára és eszközeire kialakított eszmék, nézetek többé-kevésbé véletlen jelleggel is bírnak. Ebből adódik az, hogy a szubjektív érdek egyik esetben magában foglalhatja az objektív érdeket, a másik esetben pedig nem. Ily módon a szubjektív érdek az objektív érdektől eltérhet, vagyis állampolgáronként és esetenként különböző lehet. Ez a különbözőség lehet teljes, vagy részleges, de a teljes egybeesés is fennálhat. Ebből az is következik, hogy az állampolgár, illetve az osztály, vagy réteg tényleges, azaz objektív érdekeinek a megállapításánál az állampolgár véleménye és felfogása nem mindig szol-

gálhat tényleges kiindulópontul, éppen ezért az érdekek megállapításánál az egyén, illetve az osztály vagy réteg tényleges gazdasági és politikai szükségleteinek mélyreható elemzését kell elvégezni. A fentiekből következik, hogy az állampolgár, az osztály és a rétegelemek mint objektív és szubjektív érdekek között ellentmondás lehetséges. Ezen túlmenően az állampolgár érdeke, valamint annak az osztálynak az érdeke, illetve annak a rétegnek az érdeke, amelybe az állampolgár beletartozik, vagyis a fentiek objektív érdekén belül is lehet eltérés, ellentmondás. Így az állampolgár érdeke mint objektív érdekek ellentmondásba kerülhet annak az osztálynak érdekével, illetve rétegnek az érdekével, amelybe az állampolgár beletartozik. A fenti jellegű ellentmondások objektíve áll fenn. Az állampolgár szükségletei, új szükségletek és érdekek keletkezése, azok kielégítésének módja mindig összefügg a termelőerők fejlődésével és meghatározott a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat feltételei által. Az állampolgár, illetve annak az osztálynak az érdeke, vagy rétegnek az érdeke, amelybe az állampolgár beletartozik, magukon viselik azoknak az anyagi és szellemi feltételeknek a vonásait, amelyek között az emberek élnek.

Az állampolgár a szocialista társadalomban is meghatározott — noha napjainkban átalakuló osztályviszonyok között él, továbbá egyéb strukturáló tényezőknek van alárendelve, s ez utóbbiból adódóan az állampolgár csak „átlagosan” lehet tagja a munkásosztálynak, illetve a parasztságnak, mégpedig annyiban, amennyiben az említett osztályoknak a létfeltételeiben él. Mindezek arra a megállapításra vezetnek, hogy a munkásosztály, vagy parasztság tagjának személyes érdeke mint állampolgári érdek csak részben esik egybe a munkásosztály, vagy a parasztság általános, vagy közös érdekeivel.

Ez a szocialista állam vonatkozásában — melynek társadalmi tartalmát a munkásosztály hatalma jellemzi — azt jelenti, hogy a munkásosztályhoz tartozó egyedi állampolgárok személyes érdekei kielégítésének a feltétele a hasonló állampolgárok közös érdekeinek az érvényesítése, vagyis az osztályérdeknek az érvényesítése. A munkásosztály tagjainak mint állampolgároknak személyes érdeke ugyanis közös életfeltételeken nyugszik, ebből adódóan a munkásosztály általános érdekének érvényesítése létfontosságában megelőzi a munkásosztály tagjainak mint állampolgárnak speciális érdekeit. Arról van szó, hogy a munkásosztály általános érdekeinek feltétlen érvényesítése lemondást követel a munkásosztályhoz tartozó egyedi állampolgárok külön érdekeinek kielégítéséről, a munkásosztályon belül.

Az állampolgár, illetve az osztály, réteg, vagy csoport érdekeit, az állampolgári, az osztály-, a réteg-, vagy a csoportakarat fejezi ki, foglalja magában. Más szóval a fenti típusú érdekek határozzák meg az ugyancsak fenti típusú akaratot. Az akarat tehát annak megfelelően tagozódik, ahány érdekfajta létezik. Így beszélhetünk állampolgári akaratról, osztályakaratról, rétegakaratról, csoportakaratról. Vitathatatlan azonban, hogy az akarat különböző kategóriái egymást kölcsönösen feltételezik és szoros kapcsolatban vannak egy adott társadalmi-gazdasági alakulattal, illetve az anyagi javak termelésének módjával, vagyis az azt hordozó osztályviszonyokkal. Tulajdonképpen az említett tényezők azok, amelyek az állampolgár mint egyén, az állampolgár mint meghatározott osztály tagja, az állampolgár mint meghatározott osztályon belüli réteg tagja, az állampolgár mint meghatározott csoport tagja akaratának egységét objektíve meghatározza.

Az akarat általában tudatjelenség,⁶⁹ vagyis — figyelembe véve a marxista pszichológia tételeit — célra irányuló tudatos emberi magatartás. Az akarat a tudat egyik megnyilvánulási formája, amelyben az előzőekben elemzett érdekek fejeződik ki. Az érdek köti össze tulajdonképpen az objektív valósággal az akaratot. Az akaratban, illetve annak megnyilvánulási formáiban, különböző típusaiban mindig társadalmi-történeti tartalom fejeződik ki. Világos, hogy elsősorban az egyes állampolgár, illetve általában az ember rendelkezik az akarás képességével. Az állampolgár mint ember akarata azonban sohasem független a társadalmi tartalomtól, vagyis a tértől és időtől. Ebből adódóan az embernek a tudata és annak részeként jelentkező akarata társadalmilag meghatározott. Vitathatatlan, az is, hogy az állampolgári akarat mellett jelentkező egyéb akaratok, így az osztály és rétegakarat sem létezik az élő ember reális akaratától függetlenül, attól elkülönítetten, azok akaratán kívül és azok nélkül. Így sem az állampolgár akarata, sem az állampolgárok egy meghatározott csoportjának, mint osztálynak vagy rétegnek az akarata sem áll szemben mereven egymással, jóllehet nem is azonos az egyik a másikkal. A tudat, de az akarat hordozói maguk az egyes emberek mint állampolgárok, akik meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyok között élnek, termelnek, hiszen az ember mint állampolgár a közösségben kapja meg a feltételeket képességeinek kifejlesztésére. Közismert az a marxista megállapítás, hogy a társadalmi kapcsolatok során az állampolgár mint egyén tudata olyan ismeretekkel bővül, amelyeket mint egyén nem tapasztalt, sőt módjában sem lett volna tapasztalni. Az állampolgár mint egyén nemcsak fizikai létében, hanem tudatában is társadalmilag meghatározott. Következésképpen az állampolgár egyéni tudatának minden szála társadalmi viszonyok hatását tükrözi. Az állampolgár mint egyén tudatában nem egyformán jelentkezik a visszatükröződés. A tükröződés összefügg az osztályhelyezettel, de a megismerő állampolgár adottságai-val is.

Az állampolgár mint egyén akarata egyéni érdekeket fejez ki. Az osztályakarat pedig osztályérdekeket. Mindkét esetben az érdek közvetítő kapocs az akarat és a valóság között. Az állampolgár mint egyén és annak az osztálynak az akarata, amelybe az állampolgár tartozik, ill. viszonyuk úgy alakul, hogy az állampolgári egyéni akarat és annak az osztálynak az akarata, amelybe az egyén tartozik, csak részben esik egybe. Az osztályakarat ugyanis az osztály anyagi létfeltételei által meghatározott osztálytudat aktív megnyilvánulása, az adott osztályt alkotó egyes állampolgárok céltudatos tevékenységében. Az osztálytudat pedig nem jelent mást, mint az osztályt alkotó emberek, mint az osztály anyagi viszonyai által meghatározott társadalmi tudatát, melyben tükröződik az osztály helyzete, célja és feladata. Az osztály tagjai tudatának az anyagi viszonyok általi többé-kevésbé egységes meghatározottsága és az ennek következtében előálló egységes tudata nem zárja ki az összeütöközést, vagy a tudati ellentmondást egyes esetekben az állampolgár mint valamely osztály tagja és az osztály mint egész között, noha az egyén csak mint valamely osztály tagja létezik, alávétve valamely osztály anyagi-szellemi létfeltételeinek. Arról van ugyanis szó, hogy a tulajdon különböző formái — így az állami, de a szövetkezeti tulajdon formákon is mint eltérő létfeltételeken, eltérő és sajátosan jelentkező érzések, illúziók, életmódok alakulnak ki, amelyeket az egész osztály alakít ki, s teremt meg anyagi alapjából, s ez az amely meghatározza az osz-

⁶⁹ *Zdravomüszlov A. G.*: I. m. u. o. Vö. továbbá a fentebb idézett pszichológiai munkákkal.

tályt alkotó egyes emberek, mint állampolgárok társadalmi tudatát, vagyis a közös társadalmi helyzetüket. Természetes, hogy ez az osztálytudat az emberben mint állampolgárban nem egységesen, elszigetelten, automatikusan alakul ki, erre befolyással bír az osztály már meglevő szellemi kultúrája, ideológiája, de az egyéni tudatelemek, az egyes emberek, mint állampolgárok tudatjelenségei, egymást módosító kölcsönhatásban hatnak az osztálytudat kialakulására. Az osztályok közötti viszonylatban azonban az osztályok társadalmi tudata, különbözőségének oka, létük, azaz az osztályt alkotó embereknek mint állampolgároknak a termelési eszközökhöz való sajátos viszonyában keresendő. Az osztályakarat is az osztály létezésének anyagi feltételeiből fakad, s hordozói, alanyai az osztályt alkotó élő és cselekvő emberek, mint állampolgárok, s miként az osztálytudatuknak, úgy osztályakaratuknak nincs az egyes embertől, azok tudatától különálló, független és egyén feletti léte. Ez a megállapítás vonatkozik az osztályon belüli rétegekre és egyéb társadalmi csoportokra is.

Az osztályakarat tehát részben esik egybe az állampolgár mint egyén akaratával, azaz nem egészen. Következésképpen az osztályakarat elszakítása az állampolgár mint egyén, illetve mint meghatározott osztály tagja akaratától helytelen, de helytelen ugyanúgy az osztályakarat és az osztály tagjai mint állampolgárok akaratának azonosítása is. Az osztályakarat és az osztály tagjainak mint állampolgároknak egyéni akarata közötti különbség tartalmi és ez kifejeződik az osztályérdek mint az osztály történelmi szükségletei felismerésének fokában, valamint az ennek megfelelő osztályakarat szervezettségének a fokában. Az osztályhoz tartozó állampolgár mint egyén tudata is osztályjellegű, de ami még egyénileg tudatos, nem biztos, hogy az osztály méreteihez képest tudatos. Következésképpen az osztálytudat csak elemi fokon, azaz hétköznapi szinten jelentkezik az egyén, illetve osztályhoz tartozó állampolgár létfeltételeinek visszatükröződésében, azaz alacsony fokon álló tudat ez. Ezzel ellentétben az osztálytudat az osztály szükségletei, objektív érdekeinek felismerése magas fokán áll, különösen az osztály élenjáró tagjai, vezetői esetében. Így az osztály alacsonyabb tudati szintjén álló tagjai mint állampolgárok kivételes esetekben szembe; azaz konfliktusba kerülhetnek saját osztályuk tudatának fejlett formájával és az annak megfelelő osztályakarat sajátos kifejeződésével az állami akarral, amennyiben az illető osztály az uralkodó osztály. Világos tehát, hogy az állami döntésekben az osztály fejlettebb tudata, akaratát fejeződik ki.

A szocialista állam akarata a munkásosztály akaratát fejezi ki, illetve a munkásosztály akaratának sajátos formája — vagyis a szocialista állam akarata is osztályakarat, az osztályérdek tudatosságának a legmagasabb fokán. A szocialista állam akarata ily módon nem az állam mint szervezet hivatalos személyeinek önálló akarata, noha a sajátos szervezeti élet, és ennek megfelelően a sajátos szervezeti akarat kialakulásának a lehetősége itt is fennáll.

A szocialista állam akarata, mint a munkásosztály akarata az alábbi specifikus vonásokkal⁷⁰ tér el a munkásosztály akaratának egyéb kifejezési formáitól; a) általánosan kötelező akarat. Ez azt jelenti, hogy kötelező, illetve általánosan kényszerként ható a nem uralkodó osztályok felé is. Osztályszempontból nézve a kérdést a szocialista állam akarata a másik osztály, vagy a

⁷⁰ Szabó Imre: a Szocialista jog. Budapest, 1963. 63., és köv. oldalak. Szołáczky Mihály: A jogi akarat osztálytartalma; Az egyéni érdek és az osztályérdek viszonya a tárgyi jogban. Pécs, 1959. ill. 1962. Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás, Budapest, 1965. különösen a 254., s köv. p.

nem uralkodó osztály tagjait számukra idegen osztályérdek követésére és saját osztályérdekük érvényesítéséről való lemondásra kényszeríti. Következésképpen a szocialista állam akarata követelményt jelent olyan magatartás tanúsítására, amely a munkásosztály érdekeinek megfelel, amely szükséges, hiszen több társadalmi osztály, illetve réteg és csoport él együtt a szocialista társadalomban is, amelyekre sajátos érdek-akarat jellemző. A munkásosztály akarata is céltudatos tevékenységet jelent, tudatos törekvést anyagi létefeltételei által meghatározott érdekeinek, céljainak megvalósításában. Tekintettel arra, hogy a szocialista társadalomban is vannak különböző osztályok, rétegek, csoportok, amelyek eltérő érdekekkel, akarattal rendelkeznek, így a munkásosztály akarata csak a vele ellentétes irányú akarat elnyomása során érvényesül. Ennek feltétele a gazdasági és politikai uralom megszerzése a munkásosztály által, vagyis a szocialista állam létrehozása és annak irányítása. Csakis így tudja a munkásosztály akaratát az egész társadalomra rákényszeríteni. Az általánosan kötelező akarat másrészt azt jelenti, hogy ez az akarat kötelező az osztályérdeknek megfelelő tevékenységre a munkásosztály tagjai számára is, de főleg azon tagjaira akik még nem jutottak el az osztályérdek felismeréséhez, illetve egyéni vagy csoportérdekeiket az osztályérdek mint alapvető érdek fölé helyezik, s így szembekerülnek a munkásosztály magasabb érdekeit kifejező állami akarral; b) szervezett kényszer által biztosított akarat. A szocialista állam akarata mögött ugyanis az állami kényszer áll, amely biztosítja a munkásosztály akaratának érvényesülését. Ez egyrészt az ellentétes osztályérdekek elnyomását célozza, másrészt a munkásosztály általános, fejlettebb érdeke-akarata érvényre juttatását az osztályhoz tartozó állampolgárokkal mint egyénekként szemben, azokkal szemben, akik tudatosan, vagy öntudatlanul megbontják az egységes osztályérdeket kifejező egységes osztályakaratot, illetve ellene szegülnek annak. A fentiekben említett specifikus vonások biztosítják a munkásosztály számára előnyös, kedvező döntéseket és azok végrehajtását; c) a szövetséges osztályok, illetve rétegek akaratát is kifejezi. A szocialista társadalom építésének körülményei között a szövetségesek problémája felmerül olyan értelemben, hogy azok miként hatnak a szocialista állam akaratának kialakulására. Ismeretes, hogy a proletárdiktatúra legfontosabb elve a munkás-paraszt szövetség, a munkásosztály vezetésével. A munkás-paraszt szövetség alapja a munkásosztály és a dolgozó parasztság alapvető érdekazonossága. Ez abban jelentkezik, hogy mind a munkásosztálynak mind a dolgozó parasztságnak létérdeke a kizsákmányoló termelési viszonyok felszámolása és a szocialista társadalom felépítése. Emellett azonban, vagyis az alapvető érdekazonosság mellett a két osztály között érdekellentétek is vannak, ami abból adódik, hogy a paraszt mint dolgozó a munkásosztályhoz vonzódik, mint bizonyos termelőeszközök kistulajdonosa a burzsoáziához. Ebből adódóan éppen a szocializmus győzelme érdekében a szocialista állam számításba veszi a parasztság kistulajdonosi törekvését, érdekét, akaratát és azt kifejezi az állami akaratban mindaddig, amíg az nem akadályozza a szocializmus építését. Erre igen jó példa a földjáradék kötelező fizetése, noha nyilvánvaló, hogy a munkásosztály és pártja a földjáradékot nem tartja és nem is tarthatja a javak szocialista elosztása elemének.⁷¹

2. A szocialista állam tevékenysége és a szocialista állam azon polgárai közötti kapcsolatok vizsgálata szükséges, akik nem rendelkeznek hivatalos személyi minőséggel, hiszen ezek is alanyai az állami tevékenységnek.

⁷¹ Ferge Zsuzsa: I. m. 17. p.

Az osztályakarat és a demokrácia kérdéseit vizsgálva tehát elemezni kell az állampolgár mint hivatalos személy és e státusszal nem rendelkező állampolgár közötti kapcsolatokat. A demokrácia ugyanis a hivatalos és nem hivatalos személyek viszonya, kapcsolata is. E kapcsolat alapján mérhető le az, hogy a szocialista társadalom átlag állampolgárai ténylegesen hogyan vesznek részt a különböző állami ügyek eldöntésében, illetve hogyan alakul a demokrácia az állami tevékenységben. A demokrácia e tekintetben nem jelent mást, mint a döntések, nevezetesen az állami döntések előtti véleménynyilvánítást, a döntések meghozatalában való konkrét részvételt és a döntések végrehajtásának ellenőrzését. A szocialista demokrácia az állami döntések meghozatalában, illetve végrehajtásában való részvételt jelent, hiszen a döntés akkor a lehető legjobb, ha azt demokratikusan hozzák, illetve demokratikusan hajtják végre. Tekintettel arra, hogy az állami szervezetben a különböző döntéseket különböző egyedek hozzadják, így azt hozhatja egy személy, több személy, egymástól függetlenül. Mindig fontos figyelemmel lenni a szakszerűség⁷² elvére is, hogy a döntést felelős szakértők véleménye alapján hozzák meg, ugyanis ebben az esetben a szakértők felelőssége is ellenőrizhetővé válik. Természetesen a döntések meghozatala során figyelemmel kell lenni a döntések előírtságára, a különböző réteg, illetve csoport, vagy osztályérdekekre; szélesebben a társadalmi érdekekre és arra is, hogy a döntéseknek ott kell történnie, ahol a lehető legjobb döntési variáns kiválasztásához rendelkezésre áll az elegendő, illetve kellő mennyiségű információs anyag. Tekintettel arra, hogy az állami szervezetben a döntést hozhatja egy személy, vagy bizottság, illetve kollektíva, szükséges annak a megvizsgálása is, hogy az átlag állampolgárok, akik hivatalos személy minőségével nem rendelkeznek, a különböző társadalmi szervezeteiken keresztül és azon kívül hogyan vehetnek és vesznek részt az állami döntésekben. Mindehhez persze hozzá kell fűzni azt is, hogy az államszervezetnek legalábbis három olyan vonása van⁷³, amely a demokrácia érvényesülését az állami ügyek intézésében, annak különböző szintjein való realizálását befolyásolja. Az első — amiről már egy vonat-

⁷² Erdő Ferenc: I. m. 130. p.; Szamel Lajos: A szocialista demokrácia és bürokrácia. I. m. A szocialista állam társadalmi tartalmát nem csupán fenti vonatkozásokban lehet vizsgálni, hanem vizsgálni lehet még számos szempontból, így pl. az elidegenedés oldaláról, a szuverenitás oldaláról, a választási rendszer oldaláról, a politikai és erkölcsi tudat oldaláról, anélkül hogy részletesen vizsgálnánk ezeket a problémákat, csupán az alábbiakat említjük meg. Az elidegenedés oldaláról nézve a szocialista állam társadalmi tartalma és az állampolgár viszonyát, megállapíthatjuk, hogy a szocialista társadalomban is jelentkezhetnek az elidegenedés tendenciái, lényegileg az adott osztálytól, vagyis a munkásosztálytól való elszakadást illetően. Ami más szóval azt jelenti, hogy voltak időszakok, amikor a szocialista állam nem a munkásosztály érdekét-akaratát fejezte ki állami akarat formájában. Ez az időszak a személyi kultusz időszaka volt. A szuverenitás oldaláról vizsgálva a szocialista állam társadalmi tartalma és az állampolgár viszonyát kiemelendő, hogy az állam szuverenitása mindig osztályszuverenitás, vagyis a munkásosztály teljhatalmát jelenti. A választási rendszer oldaláról vizsgálva a szocialista állam társadalmi tartalma és az állampolgár viszonyát csupán annyit állapítunk meg e helyen, hogy az állampolgárok részvétele a választásban a különböző állami szervek megalkotásában nincs ellentétben a szocialista állam osztálytartalmával. Ami pedig a szocialista állam társadalmi tartalma és az állampolgár viszonyát illeti a politikai és erkölcsi tudat oldaláról megállapítható, hogy az sajátos, attól függően, hogy az állampolgár milyen társadalmi réteg tagja.

⁷³ Hegedűs András: A vezetéssel összefüggő szociológiai problémák. I. m. 146—149. p.; Gazdasági irányítás és társadalmi függőség. Közgazdasági Szemle. 1966. 7—8. sz. 860—865. p.

kozásban szoltunk — mindenekelőtt abban foglalható össze, hogy az államszervezet hierarchikusan épül fel. Ez a hierarchikus felépítettség sajátos függést hoz létre az állami szervezetben dolgozó különböző vezetési szintek között. Ebből az adódik, hogy az alsóbb szintek elveszthetik a lehetőségeiket, hogy saját munkájukat maguk alakítsák, azaz nem dönthetnek önállóan, hanem csupán a felsőbb szintű vezetői szervek utasításait hajtják végre. Ebben az esetben természetes, hogy a felsőbb szerv akarata érvényesül, a felelősségerzet is csupán a felsőbb szervek irányába alakul ki, a felsőbb szinten határozódnak el a döntések, s az alsóbb vezető szervek mellett kialakult demokratikus szervezeti formák másodlagos, alárendelt szerepre lesznek kárhóztatva. A hierarchiában helyet foglaló vezetési szintek különböző módokon épülnek fel és általában megállapítható, hogy a vezetési szintek hierarchikus felépítése számos konfliktus forrása is. Fontos tehát a vezetési tevékenység hierarchizálódása szükségszerű mértékének a meghatározása. A második fő vonása az államszervezetnek abban foglalható össze, hogy a különböző állami döntéseket is előírások korlátozzák. Az előírással való korlátozottság azt jelenti, hogy megvan határozva, hogy egy hierarchikus vezetői szinten mit kell tenni. A szabályozottság, amellet, hogy növeli a vezetés hatékonyságát és gyorsítja az ügyek intézését, elmerítheti és rugalmatlanná teheti a szervezet felépítését, sőt mi több háttérbe szoríthatja, illetve formálissá teheti az alsóbb demokratikus szervezeti formákat, illetve azok működését. Itt is szükséges megtalálni azt az optimumot, hogy milyen mértékben tegyük előírttá a döntéseket, hogy az előírtság a helyes vezetői készségeket ne szorítsa háttérbe, de a demokráciát sem. Az államszervezet — különösen és elsősorban az igazgatási szervezet — sajátos szakképzettséget kíván. A szakképzettséggel rendelkező hivatalos személyek sokszor úgy vélik, hogy a demokratikus szervezeti formák korlátozzák a szakképzettség érvényesülésének hatékonyságát, nem képesek átlátni a vezetés mechanizmusát, épp ezért illetéktelenek.

Vitathatatlan, hogy a szocialista állami szervezet tevékenysége szoros kapcsolatban van e három vonással, mely három vonás jelentős mértékben kihat a szocialista demokrácia érvényesülésére, így az állami hivatalos személy és az egyszerű állampolgár közötti kapcsolatokra, sőt még az alárendelt alsóbb hivatalos személyek tevékenységére is.

A különböző állami szervezetben való részvétel is számos problémát vet fel éppen a hivatalos minőséggel nem rendelkező állampolgár, de a hivatalos személy minőségével rendelkező állampolgár vonatkozásában is. Ezek a problémák összefüggésben vannak az alábbiakkal; olyan állampolgárok is tevékenykedhetnek az állami szervek ülésein, akik a kérdéses problémákhoz egyáltalában nem értenek; a bizottsági jellegű állami szervezetben sokszor meg sem jelenik az állampolgár mint nem hivatalos személy egyéni véleménye, állásfoglalása, ami összefügg azzal, hogy az komoly munkát igényel és ezt a bizottság nem minden esetben értékeli; a bizottsági jellegű állami szerv lehetőséget ad arra, hogy benne az állampolgárok függetlenül attól, hogy hivatalos személyek-e vagy sem — a legszélsőségesebb álláspontok mellett foglaljanak állást, noha általában a legmérsékeltebb álláspont lesz a döntés; a bizottsági jellegű állami szerv munkájában való részvétel lehetőséget ad az állampolgároknak más állampolgárok gondolatait átvenni, vagy valamelyikhez csatlakozni.⁷⁴ Mind-

⁷⁴ Szamel Lajos: Demokratikus vezetés — bizottsági rendszer — társadalmasítás. Valóság 1965. 9. sz. 22., s köv. p.

ezek természetesen bonyolítják a demokrácia problémáit az állami szervezetben.

A szocialista demokráciával összefüggésben az állampolgár továbbá különböző sajátossággal jelenik meg a személyi tulajdonságain túl. Vannak olyan állampolgárok, akiket általában *közömböseknek* nevezhetnénk. Továbbá vannak olyanok, akik úgymond *moralizálók* és vannak akik magukat általában *jól értesültnek* fogják fel. Mindezeknek az elemzése igen fontos, mert a fenti problémák felvetik az aktivitás, passzivitás, a politikusság és az apolitikusság vizsgálatának szükségességét.⁷⁵

A szocialista állam szerveinek tevékenysége és az állampolgár, elsősorban az egyszerű állampolgár közötti viszony vonatkozásában felvetődik az *elidegenedés* problematikája is. Felvetődik ugyanis az a kérdés, hogy a szocialista állam tevékenységével, a tevékenység gyakorlásával, illetve a döntések meghozatala és végrehajtása során kikerülhet-e az állampolgárok ellenőrzése alól vagy sem.⁷⁶ Ismeretes, hogy az állam létrejötté és így a szocialista állam létrejötté is az emberi tevékenység eredménye az objektív folyamatok hatásaként és a történeti fejlődés is azt mutatta, a kizsákmányoló államok vonatkozásában, hogy az az állampolgárokkal objektíven szembenálló, fölöttük álló hatalommá vált, azaz kinőtt ellenőrzésük alól, keresztezte várakozásaikat, megsemmisítette szándékukat. Mindez adódott a kizsákmányoló államok osztályjellegéből, de abból is, hogy a kizsákmányoló állam külön szervezeti érdekeit is törekedett transzponálni az állami döntésekbe, illetve azok végrehajtásába. Következésképpen a kizsákmányoló államok a legmerevebben szembenállnak az egyszerű állampolgárokkal, különösen attól függően, hogy az egyszerű állampolgár melyik osztálynak tagja. A szocialista állam tevékenysége más szóval az állami alkalmazottak, illetve a hivatásos állami személyek tevékenysége vonatkozásában az állampolgárokkal való szembenállás, ellenőrzésük alóli kikerülés nem jellemző, bár az állampolgárok és az állami szervek között lehetnek ellentmondások, illetve érdekellentétek. A szocialista társadalomban ugyanis különböző szervezeti formákon keresztül, de a közvélemény hatásának eredményeképpen is széles körben érvényesül az állami szervek tevékenységének ellenőrzése, s ezen keresztül a hivatalos állami személyek felelőssége. Következésképpen a szocialista államszervezet tevékenységének elidegenedése olyan értelemben, hogy az állampolgárok fölött állana, hogy kinőne ellenőrzésük alól, nem érvényesül. Különösen nem érvényesülnek olyan következmények mint pl. az, hogy a szocialista állam tevékenységével negatívan hatna az állampolgárok életfeltételeire és ezzel összefüggésben, hogy stágnálás, konzerválás következne be a gazdaságban, hogy ne tudna úrrá lenni a társadalmi ellentmondások fölött. Mindez természetesen nem zárja ki a szocialista állami szervezet tevékenységében az elidegenedés mozzanatait, ugyanis a termelőeszközök magántulajdonának a megszüntetéséből, a kizsákmányolás felszámolásából, a többségi uralom létrejöttéből még spontán sem következik a szocialista állam elidegenedési tendenciáinak a megszűnése. Következésképpen az elidegenedéssel és lehetőségével még számolni.

⁷⁵ Vö. *Mlynár. Zd.: I. m. 160. p.; Riesman D.: A magányos tömeg. Budapest, 1968. 235., 243., 253., s köv. p.; Presthus R.: The Organizational Society. New York. 1962. 93., 205., 287. p.*

⁷⁶ A problémát igen érdekesen elemzi *Samu Mihály: Az állam elidegenedése. Állam és Igazgatás 1965. 7. sz. 577., s köv. p. Vö. továbbá Tordai Zádor: Az elidegenedés mítosza és valósága. Budapest, 1970. 257. s köv. p. A problémát a társadalmi szervek vonatkozásában elemzi Jampolszkaja C. A.: I. m. 20. p.*

kell, van még sok olyan jelenség, így az osztálytagozódás, rétegtagozódás, a társadalmi érdek és a magánérdek ellentmondása, a vezetők és vezetettek szem-bekerülése, az állami szervek viszonylagos önállósága és ebből adódóan sajátos szervezeti érdekei, s nem is szólva az állami szervek elkülönült tevékenységéről, amelyek közrehatnak a szocialista állam elidegenedésének lehetőségében. Azok a tendenciák azonban, amelyek a szocialista társadalomban jelentkeznek, így pl. hogy az állampolgárok közvetlen aktív tevékenységgel „helyettesítik” az állami szervek tevékenységét, ez az elidegenedési tendencia ellen hat. Természetesen az olyan jelenségek, amikor a lakosság aktív politikai tevékenységét állami szervek tevékenységével igyekeznek helyettesíteni, illetve olyan jelenségek, hogy az állami szervezetek tevékenységét nem minden ponton ellenőrizheti a lakosság, (ez ugyanis összefügg az állami szervek sajátos érdekével) csökkenti az ellenőrzés lehetőségét, csökkenti a lakosság aktív részvételét az állami szervek tevékenységében és a nem helyes állami döntésekért való felelősségrevonást kizárják. Vitathatatlan azonban, hogy a fenti tendenciák nem szükségszerűek a szocialista társadalomban, csupán a lehetőségük áll fenn és maga az a körülmény, hogy a demokrácia a szocialista állami élet vonatkozásában állandóan szélesedik, már ez önmagában az elidegenedési tendenciák ellen hat. Mindez jelzi azt is, hogy a szocialista állam polgárainak is küzdeni kell az elidegenedés tendenciája ellen, az állami szervek működése elveinek, szocialista elveinek érvényrejuttatásáért. Amennyiben ezek nem érvényesülnek, akkor az elidegenülés tendenciái kibontakozhatnak. Így pl. önkényes állami döntések válhatnak uralkodóvá, az állampolgárok különböző jogai sérelmet szenvedhetnek, félretehetik a törvények előírásait, a választott szervek háttérbe szorulhatnak, általában a végrehajtó szervek ellenőrzés nélkül tevékenykednek. Mindezek egyben megrendítik, illetve megrendíthetik a lakosság bizalmát az állami szervek tevékenységében. Ez a bizalom pedig alapvető jelentőségű. A bizalom alapja tulajdonképpen a választott szervek működésén, elsőlegességén, felelősségén alapszik, s elmondhatjuk, hogy ez az a gyökér, amely a tekintélyt biztosítja az állami szervezetben tevékenykedőknek, vagyis a hatalom gyakorlóinak, s ezen alapszik a különböző döntések kiadása és a különböző állami döntések végrehajtása, azaz az engedelmeskedési kötelezettség.

3. Az állampolgár a szocialista állam tevékenységének alanya nem csupán szervezeteken keresztül, hanem szervezeten kívül is lehet. Az *állampolgárok véleménye*⁷⁷ is bizonyos társadalmi jelenségekkel és problémákkal kapcsolatban hat az állam tevékenységére. A hatás megértése szempontjából azonban figyelembe kell venni a közvélemény sajátosságait is. A közvélemény mindig különböző szűkebb csoportok hatására alakul ki, résztvesznek kialakulásában az állampolgárok szervezetlen tömegei, de a szervezett csoportok is. Ami az állampolgárok részvételét illeti, mindenekelőtt megállapítható, hogy azok közül egyesek jobban, mások kevésbé, megint mások egyáltalán nem is vesznek részt annak kialakításában, ugyanis nincs véleményük a szóban forgó problémákról. Látni kell azonban, hogy a közvéleménynek az állampolgárok jelentős számú tagjainak véleményét kell tükröznie, mert egyébként nem az

⁷⁷ Uledov A. K.: Obscsesztnvennoe mnyenie szovetszkogo obscsesztnva. Moszkva, 1963. 288. p.; Turska A.: Problemy teorii opinii publicznej w zwiazku z psychologiczną i społeczną analizą prawa. Studia z teorii prawa. Warszawa: 1965. 231., s köv. p.; Kulcsár Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Budapest, 1961. 161. s köv. p.; Vö. továbbá Sauvy A.: L'opinion publique. Paris. 1964. 18. s köv. p.

állampolgárok véleményéről van szó, hanem valamely csoport, vagy egyén véleményéről. Vitathatatlan továbbá, hogy a közvélemény nem egységes, noha erre törekszik és egyes esetekben azzá is válik, vagyis a közvélemény osztály, réteg, csoport, differenciáltsággal rendelkezik. A közvélemény hatásának jelentősége a szocialista állam tevékenységére abban rejlik, hogy olyan konkrét kérdésekkel kapcsolatos, amelyeket a szocialista államnak az adott pillanatban meg kell oldania. A közvélemény tehát bizonyos jelzéseket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy miként kellene megoldani valamilyen problémát, s azt a szocialista állam felhasználhatja a döntés meghozatala folyamatában. A közvélemény továbbá egy olyan határt jelent, amelyen túl nem lehet menni az állami döntéseknél, ugyanis egy olyan állami döntést, amellyel a közvélemény nem ért egyet, nehéz végrehajtani, mert hiszen a közvélemény hat azon állampolgárok magatartásaira is, amelyek vonatkozásában azt végre kell hajtani és így abban az esetben azok is az elfogadott közvéleménynek megfelelően ténykednek. Az állami döntések ui. különböző pszichikai reagálást váltanak ki, hiszen azok valaminek a megtételére, vagy valamitől való tartózkodásra kötelezik az állampolgárokat. Tekintettel arra, hogy a szabályozásban és a szabályok végrehajtásában nyilvánul meg az állami tevékenység hatékonysága, a fenti jelenség e hatékonyság ellen hat. Az állampolgárok közvéleménye továbbá egy demokratikus elemet is magában foglal az állami tevékenység vonatkozásában. Így pl. szembehelyezkedhet annak egyes döntéseivel és így erős, fontos tényezővé válhat. Azt is látni kell, hogy a közvélemény pontos megállapítása nem könnyű, a különböző felmérések ugyanis nem adhatnak mindig megbízható eredményt és a közvélemény nem mindig fejeződik ki nyilvánosan. A közvélemény nyilvánossága fontos, mert csak így tudja az állam tevékenységét ehhez igazítani. A közvélemény azonban nem lehet az állami tevékenység döntő meghatározója, éppen ezért bizonyos esetekben szükséges szembehelyezkedni azzal, mert hiszen a közvélemény gyakran téves, felszínes, vagyis az ügyek nem teljes ismeretén alapul, továbbá benne az érzelmi viszonyok túlzottan szerepet kapnak. Azt is meg kell állapítani, hogy egy politikus államférfi, vagy egy hivatalos állami személy összekapcsolása a jó politikus jelzővel, nagymértékben összefügg a közvéleménnyel. Általában lehetőséget kell adni arra, hogy a közvélemény hordozói meg legyenek győződve arról, miszerint véleményüket számításba veszik.

A szocialista állam tevékenységére továbbá hat az állampolgárok számának nagysága és nemzeti sajátosságai. A lakosság számának növekedése és csökkenése, azaz demográfiai sajátosságai hatnak pl. az állam tevékenységére, ha nagy lakosságú államokról van szó, de az is, ha az adott állam kis területtel rendelkezik. Továbbá a lakosság száma befolyásolja az állami élet demokratizmusát is.⁷⁸ Hasonló a helyzet az életkori sajátosságokat illetően is, nevezetesen az a körülmény, hogy sok a fiatal, vagy az idős, vagy a nemek arányában, több a nő, mint a férfi, illetve a különböző nemzeti karakterek, a temperamentum, a nemzeti sajátosságok⁷⁹ eseteiben is.

A szocialista állam tevékenységében kifejezésre jut, és arra hat az ál-

⁷⁸ Vö. *Antalfy György*: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Budapest, 1962. 128. p.

⁷⁹ Bevezetés a demográfiába. Budapest, 1964. 69., 78. p. Lenin Művei. 20. köt. 406., s köv. p.

lampolgárokon keresztül a kultúra is.⁸⁰ A kultúra azzal hat az az állami szervek tevékenységére, hogy formálja általában az embereket, az állampolgárokat, kitermeli az emberek azon típusait, akik hatnak az államra és a kultúrának megfelelően valósítják meg, illetve befolyásolják az állami tevékenységet. Vitathatatlan, hogy a kultúra, illetve a kulturáltság sajátos arculatot kölcsönöz az állami tevékenységnek, kihat az állami tevékenység hatékonyságára és demokratizmusának elmélyítésére. Továbbá a kultúra mint erkölcsi szabályok összessége is hat az államra, ui. akadályozza, illetve alátámasztja az állami tevékenységet, de a kultúrán belül jelentkező tudomány is hat az állami tevékenységre, ugyanis ettől függően változik az állam szervezete és tevékenységének módszere is. Így pl. népi demokratikus államunkban a közgazdaságtudomány jelentősen hatott a szocialista állam szervezetére és tevékenységi módszereire. A kultúrán belül kiemelkedő szerep jut a politikai ideológiának, az állami tevékenységre való hatást illetően. Ez elsősorban a politikai pártokon keresztül valósul meg, noha egyéb eszközök is jelentősek e tekintetben.

Az állam tevékenységére a fentiekkel összehasonlítva alapvető hatást az *anyagi javak termelése* gyakorol.⁸¹ Ismeretes, hogy az anyagi javak termelése objektív törvényszerűség szerint, az emberi akarattól viszonylag függetlenül fejlődik. Az anyagi javak termelésének az állami tevékenységre való hatása, egyrészt közvetett, vagyis a különböző közvetítő tényezőkön keresztül fejeződik ki. Az anyagi javak termelésének közvetlen hatása az állami tevékenységre abban van, hogy szabályozási tárgyként szerepel, s az állam szabályozza az anyagi javak termelését védve az uralkodó osztály érdekeit. A szocialista állam egyéb tevékenysége is ebből indul ki. Az anyagi javak termelése határozza meg, az állami politika milyenségét, vagyis a termelőerők állapota; a fennálló termelési viszonyok és a termelés folyamata együttesen. Ilyen értelemben minden politika a termelésben keresendő és a politika a gazdaság koncentrált kifejeződése.

A szocialista állam tevékenységére, különösen a szocialista állam külpolitikai tevékenységére hat a *nemzetközi helyzet*, hiszen az államok „függenek” egymástól, de a nemzetközi helyzet hat a szocialista állam belpolitikájára is.

Nem kétséges továbbá, hogy a fenti tényezőkön kívül egyéb tényezők is jelentkeznek, amelyek hatást gyakorolnak az állami tevékenységre, így pl. közvetlenül hat az állam tevékenységére a földrajzi környezet, így pl. a talaj és éghajlati viszonyok, a szomszédok száma és nagysága, továbbá a területi adottságok, melytől függ a központi és helyi szervek száma. Kétségtelen azonban, hogy a fenti természeti tényezők hatása éppen azért, hogy az ember egyre jobban megismeri a természetet, jelentősen csökken, azonban jelentősége továbbra is fennáll.

4. A szocialista állam tevékenységével — vagyis döntéseinek meghozatalán és végrehajtásán keresztül — az állampolgárok, illetve azok együttese mint kollektívák magatartását, interakcióit szabályozza, vagyis irányítja, il-

⁸⁰ Bauman Z.: Általános szociológia. Budapest, I. m. 11., s köv. p. Szerző kultúra alatt azt a mesterséges környezetet érti, amelyben az emberek élete folyik. E környezetbe tartoznak pl. a különböző intézmények, a különböző nézetek, a különböző normák, de a munkaeszközök és a használati tárgyak is a kultúra fogalmain belül helyezkednek el.

⁸¹ Marx—Engels Művei 6. köt. 397. p., 13. köt. 7. p.

letve hat rá.⁸² A szocialista állam tevékenysége és az állampolgár közötti viszonyok egyik igen lényeges vonatkozása tehát az, hogy az állampolgár az *állami tevékenység tárgyaként* is szerepel egyrészt mint állampolgár általában, másrészt mint sajátos tevékenységet kifejtő állampolgár.⁸³ Az első esetben az állampolgár mint ügyfél jelentkezik. A második esetben az állampolgár mint meghatározott tevékenységet kifejtő egyén jelenik meg. Következésképpen a szocialista állam tevékenységével szabályozza egyrészt az állampolgár tevékenységét, a másik állampolgárhoz való viszonyát, az állampolgárok személyes, családi, vagyoni viszonyait, lakásviszonyait, fogyasztási viszonyait, az állampolgárok társadalmi-politikai tevékenységét és rögzíti nem megengedett tevékenységeit is. Szabályozza továbbá a szocialista állam az állampolgár mint meghatározott szakmunkás tevékenységét is. A szocialista állampolgárt mint dolgozót foglalkozásával, tevékenységével kapcsolatban érinti ez a szabályozás. Ebben a vonatkozásban a szabályozás egyrészt kiterjed az egyes foglalkozási ágakra (asztalos, lakatos, mázó, üveges, cserepező, kályhás, kertész, állattenyésztő, növénytermesztő, pék, szabó, elárusító stb.), másrészt kiterjed az egyes munkaszervezeti típusokra. Így kiterjed az ipari termelőszervezetekre és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre,⁸⁴ egyrészt azok belső tevékenységére, de külső tevékenységére vonatkozólag is. Kiterjed továbbá a nem termelő szervezetekre is. A nem termelő szervezetek között egyrészt a tudományos, kulturális szervezetek belső életére vonatkozóan, s ezzel összefüggésben az értelmiségi foglalkozás különböző ágaira. Az állami szabályozás kiterjed továbbá az állami szervezetben dolgozó személyek viszonyaira is, különösen a szakképzett hivatalos állami személy tevékenységére.

Az állampolgárok magatartásának szabályozása, illetve irányítása összefüggésben van az állampolgárok alanyi jogosultságaival és kötelezettségeivel. Az állampolgárok alanyi jogosultsága nem más mint az állampolgár lehetséges magatartásának konkrét, meghatározott terjedelmű fajtája. Az állampolgárok kötelezettsége pedig az állampolgárok kellő magatartásának előírását jelenti, melynek szintén különböző fajtái vannak és terjedelemben is különbözőek. A szocialista állam polgárai tehát az emberek egymásközötti viszonyaiban meghatározott alanyi jogok és kötelezettségek hordozóiként lépnek fel.⁸⁵ Következésképpen a szocialista állampolgárokat az állami döntések eredményeképpen létrejött szocialista jog normái többféle módon jogosítják és többféle mó-

⁸² Szabó Imre: A szocialista jog. I. m.; Kudrjavcev V. N.: Szociológia, pravo i kriminológia. SzGP. 1969. 2. N° 64., s. köv. p.; Vö. továbbá Stone J.: The Province and Function of Law. I. m. 753., s. köv. p.; Lasswell H. D. Toward continuing appraisal of the impact of law on society. I. m. 645., s. köv. p.; Vö. továbbá Zavadszki Sz.—Podgorecki A.: Konkretno—szociologičeskie issledovanija funkcionirovanija prava. I. m. 107. p.; Paskov A. Sz.—Javics L. Sz.: Effektivnosztj gyejsztvija pravovoj normü. I. m. 40., s. köv. p.; Podgorecki A.: Socjologia prava. Warszawa. 1962.; Legradity R.: Sociologija prava. Beograd. 1965. Véleményünk szerint a jog társadalmi hatékonyságát az egyes jogágak figyelembevételével kell elemezni, s ilyen értelemben valamennyi jogágnak megvan a maga szociológiája.; Vö. még Hirsch E. E.—Rehbinder M.: Studien und Materialien zur Rechtssoziologie. Köln und Opladen. 1967.; továbbá Hirsch E. E.: Das Recht im sozialen Ordnungsgefüge. Berlin, 1966.; Lévy—Bruhl H.: Sociologie du Droit. Paris. 1964. 80. p.

⁸³ Szabó Imre.: Társadalom és jog. I. m. 53., s. köv. p.

⁸⁴ Papp I.: A demokrácia elméleti és gyakorlati kérdései a termelő-szervezetekben. Szeged, 1968.; vö. továbbá Szcsepanski J.: A szociológia alapjai. Budapest, 1968. 140., s. köv. p.; továbbá: A felsőoktatás szociológiája. Budapest, 1969.

⁸⁵ Peschka Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Budapest, 1960. 137., s. köv. p.

don kötik. Az állampolgárok magatartása a társadalmi viszonyok különböző szféráiban jelentkezik, ugyanis az emberek magatartásait — tevéseit, illetve nem tevéseit — a társadalmi viszonyok különböző többé-kevésbé homogén területein valósítják meg.⁸⁶ A társadalmi viszonyok tehát emberek közötti viszonyokat jelentenek, ugyanis a társadalmi élet folyamatában az állampolgárok különböző kapcsolatokba lépnek egymással. Az állampolgárok társadalmi viszonyai általában két nagy csoportra oszthatók.⁸⁷ Mindenekelőtt beszélhetünk az állampolgárok anyagi-társadalmi viszonyairól, amelyek anélkül keletkeznek, hogy az emberek tudatába jutottak volna. Az állampolgárok ugyanis miközben termékeiket kicserélik, termelési viszonyokba lépnek anélkül, hogy akárcsak annak is tudatában volnának, hogy társadalmi termelési viszonyokról van szó. Beszélhetünk továbbá az állampolgárok ideológiai-társadalmi viszonyairól, amelyek kialakulásuk előtt átmennek az emberek tudatán, vagyis jellegük szerint tudatos. Megállapítható továbbá, hogy mind az anyagi, mind pedig az ideológiai társadalmi viszonyok különböző részekre tagozódnak, csoportosításuk tehát szükséges. Az állampolgárok, illetve csoportjaik egymáshoz való viszonyát különböző jogágak szabályozzák. Ebből a szempontból csoportosítani lehet a jogágakat; a) azok, amelyek az állampolgárok helyzetét, illetve tevékenységét elsősorban a termelési viszonyok vonatkozásában szabályozzák; b) azok, amelyek az állampolgár helyzetét elsősorban az ideológiai társadalmi viszonyokban, ezen belül a politikai viszonyokban, illetve egyéb viszonyokban szabályozzák; c) továbbá beszélhetünk olyan jogágakról, amelyek egyazon társadalmi viszony különböző oldalait szabályozzák.⁸⁸ A fenti csoportosítást figyelembe véve a továbbiakban példászerűen megvizsgáljuk az állampolgár jogi státuszát (a státuszhoz kapcsolódó főbb elvárásokat), az állampolgár tevékenységét irányító és a jogi normákba foglalt, a különböző társadalmi viszonyokban követendő elvárások alapján.

Mielőtt az általunk kijelölt cél, illetve megközelítés alapján áttekintenénk a szocialista jogrendszert, a sajátos jogi státusz szempontjából, illetve a sajátos jogi szerep szempontjából az alábbiakat tartjuk szükségesnek kifejezni. A normák és ezen belül a szocialista jogi normák társadalmi jelenségek, melyek különböző sajátosságokkal rendelkeznek. Konkretizálva a problémát a jogi normákra, megállapítható, hogy ezek a sajátosságok egyrészt a társadalom és a normák viszonylatában, illetve a normák és a társadalom viszonylatában, másrészt pedig a jogi normák belső viszonylataiban jelentkeznek.⁸⁹ A jogi normákat ugyanis az adott társadalom viszonyai határozzák meg, benne kifejeződnek a társadalom strukturális, azaz osztály, réteg, vagy a társadalom egésze, illetve a társadalmi csoportok érdekei. A jogi normákban kifejeződő érdek, illetve akarat a különböző létfeltételekből fakad. A társadalom hatása a jogi normákra egyrészt közvetve, másrészt közvetlenül fejeződik ki. Ez azt jelenti, hogy az osztályérdek, illetve az osztályakarat a párton keresztül, tehát közvetve, a szintérdek, illetve akarat az egyéb társadalmi szervezeteken keresztül, azaz szintén közvetve, míg az ún. nem formális csoportok érdeke és akarat közvetlenül közvetítés nélkül kifejeződhet abban. A különböző érdekek és akaratok kifejeződése mindig az állampolgári, ezen belül osztály, réteg

⁸⁶ Peschka Vilmos: I. m. 60. p.

⁸⁷ Lenin: Összes Művei I. köt. 400. p.

⁸⁸ Szabó Imre: A szocialista jog. I. m. 323., s köv. p.

⁸⁹ Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. I. m. 327., s köv. p.; Vö. továbbá Drobnyickij O. G.: A szellemi értékek világa. Budapest, 1970. 129. p.

tudaton keresztül történik, melynek sajátosságai (pl. történeti kötöttségük) befolyásolják ezen kifejeződést. Itt hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a tudat különböző formáiban különböző értékek is vannak, amelyek vagy régiek vagy újak, s ezek is befolyásolják a különböző érdekek és akaratok kifejeződését. Megállapítható az is, hogy a jogi normákban kifejeződő érdek és akarat egyéni állampolgári tevékenységen keresztül realizálódik, így azok közrehatnak a jogi norma érvényesülésében, noha az állampolgárt alapjaiban a társadalom makrostruktúrája határozza meg. A jogi normák is funkciójukon keresztül hatnak a társadalomra. E funkciót legáltalánosabban kifejezve, illetve lényegét megragadva abban lehet összefoglalni, hogy a jogi norma az állampolgárok magatartásának, meghatározott társadalmi tevékenységének, meghatározott társadalmi viszonyokban kifejtetten jelentkező irányítása,⁹⁰ a különböző jogi státuszok és a hozzájuk kapcsolódó elvárásokon — azaz alanyi jogosultságokon és alanyi kötelezettségeken — keresztül.

a) A termelési viszonyokban jelentkező státuszokat és a hozzájuk kapcsolódó elvárásokat vizsgálva mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a termelési viszonyok összetett viszonyok, benne megtaláljuk a szűkebb értelemben vett termelési viszonyokat, az elosztási viszonyokat, a csereviszonyokat és a fogyasztási viszonyokat. E viszonyokban az állampolgárok helyzetét, tevékenységét több jogág szabályozza. A szocialista *munkajog* normái összefüggenek az állampolgárok helyzetével a termelésben és egymáshoz való viszonyukban. A szocialista *polgári jog* szabályozza a termelőeszközök tulajdonviszonyait, valamint a termékek elosztásának, illetve cseréjének viszonyait és az állampolgároknak helyzetét ezen viszonylatban. Az állampolgároknak a termelési viszonyokban jelentkező helyzetét és tevékenységét a fenti két jogágon kívül a *pénzügyi jog*, valamint a *földjog*, továbbá a termelőszövetkezeti jog is szabályozza. A szocialista állam a különböző munkaszervezetekben kialakult társadalmi *munkaviszonyokat* és az ezekkel szoros kapcsolatban álló egyéb viszonyokat, emberi magatartásokat a munkajogban szabályozza.⁹¹ Az állampolgár munkája az emberi és a társadalmi élet alapvető feltétele. A munka nyomán keletkezett és indult fejlődésnek maga az emberi társadalom is. A munkajog természetesen nem csupán az állampolgárnak a termelésben való viszonyait, hanem az azokkal összefüggő igazgatási viszonyokat is szabályozza. Az állampolgár a társadalom munkájában való részvétele során — mint munkavállaló — jut részesedéshez, díjazáshoz, anyagi ellátáshoz. Az állampolgár munkája szocialista viszonyok között meghatározott gazdálkodási szervezet keretei között megy végbe, melynek keretében a dolgozó a munkakörébe tartozó feladatokat, vagyis nem egy konkrétan meghatározott munkafeladatot köteles elvégezni személyesen és folyamatosan. A dolgozónak a munkaviszony keretei között kell rendelkezésre bocsátania munkaerejét és ezért kap díjazást és ehhez kapcsolódnak a munkavédelmi, jóléti, kulturális és egyéb szolgáltatások. A munkajog körében kerülnek szabályozásra a munkaügyi viták elintézésének módjai és itt szabályozzák a társadalombiztosítási viszonyokat is, amelyek elsősorban a dolgozó egészségének a helyreállítását és munka-

⁹⁰ Alexejev Sz. Sz.: Mechanizm pravovovo regulirovanija v szocialiszticeszkom gosudarsztve. Moszkva. 1966. 5. p., 18., 49. p.; Domcke H.: Die Rechtsordnung. München—Wien. 1965.; Samu Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódása. Budapest, 1968.

⁹¹ Vö. A Munka Törvénykönyve 1967. évi II. törvény.; Munkaszociológia. Budapest, 1968.; Üzem-szociológia. Budapest, 1969.; Hegedűs András—Márkus Mária: Ember, munka közösség. Budapest, 1966.

képtelenség, vagy munkaképesség csökkenése esetén a dolgozók anyagi ellátásához való jogát. A munkaviszonyok szabályait törvénykönyv foglalja össze, melynek alapján különböző kollektív szerződések jönnek létre. Az állampolgároknak a munkaviszonyokban való részvételét hazánkban az 1967. évi II. törvény rögzíti. A részletszabályok összefüggenek a munkaviszonyok kezelésével. A törvény kimondja „Munkaviszonyba a 14. életévét betöltött állampolgár léphet, ha az általános iskolát eredményesen elvégezte, vagy az iskola rendszeres látogatása alól felmentették és enélkül is, az iskolai szünet tartalma alatt”. A munkavégzés körében a törvény rögzíti, hogy „A dolgozó köteles a munkakörébe tartozó munkát képességei teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni, az állami, szolgálati, illetőleg üzemi titkot megtartani. Ezen túlmenően sem közölhet illetéktelen személlyel olyan adatot, amely munkaköre betöltésével összefüggésben jutott tudomásra, s amelynek közlése a vállalatra vagy más személyre hátrányos következménnyel jár. Munkáját az arra vonatkozó szabályoknak és előírásoknak, feleltessé utasításainak, valamint a szakmai szokásoknak megfelelően köteles elvégezni.” A munka díjazása és a dolgozók részére járó egyéb juttatások körében kimondja, „A dolgozó által végzett munka bérét és egyéb díjazását egyéni munkateljesítménye, valamint a vállalat eredményes működéséhez való hozzájárulása alapulvételével kell meghatározni.” Kimondja azt is, hogy „A kiemelkedő, illetően tartósan jó munkát végző és példamutató dolgozókat a munkabéren felül jutalomban és kitüntetésben lehet részesíteni”. A törvény rögzíti továbbá a munkaidő és a pihenőidő szabályait, az egészség és testi épség védelmének szabályait. A törvény külön foglalkozik a fegyelmi felelősséggel, valamint az anyagi felelősség kérdésével és a munkaügyi viták eldöntésének szabályaival, rögzíti a szakszervezeteknek a jogait a törvénykönyvvel kapcsolatban. A fenti szabályokon kívül a Munka Törvénykönyve számos részletét szabályozza a munkaviszonyoknak, illetőleg az azokkal kapcsolatos egyéb viszonyoknak.

A szocialista állam a termelészövetkezetekben kialakult munkaviszonyokat, továbbá a tagsági viszonyt, a vagyoni viszonyt és az igazgatási viszonyokat a termelészövetkezeti jogban szabályozza.⁹² A termelészövetkezeti viszonyok olyan társadalmi viszonyok, amelyek a mezőgazdaságban a parasztság önkéntes alapon, kollektív szocialista nagyüzemi gazdálkodásra való tömörülése folytán keletkeztek. A termelészövetkezeti gazdálkodás mint nagyüzemi gazdálkodás a tulajdonviszonyok új formáját teremtette meg, a termelészövetkezeti csoporttulajdont, de egyben új munkaviszonyokat is alakított ki a mezőgazdaságban. Az új munkaviszonyok a termelészövetkezetekben a szövetkezés jellegéből és formájából adódnak és a jövedelemelosztás sajátos módjában fejeződnek ki. A különböző viszonyok szabályait a termelészövetkezetekben az 1967. évi III. törvény foglalja össze. A Törvénykönyv mindenekelőtt szabályozza a tagsági viszony keletkezését, s megállapítja, hogy „Termelészövetkezeti tag lehet minden 16. életévét betöltött magyar, vagy állandó jelleggel az ország területén lakó külföldi állampolgár”. „A tagok felvétele felől a termelészövetkezet közgyűlése dönt.” „A tagok tagsági viszonyon alapuló jogait csak személyesen gyakorolhatják.” Rögzíti továbbá a tagsági viszony megszűnésének eseteit és a közös munkában résztvevő családtagok helyzetét azzal, hogy „a termelészövetkezet nem kötelezheti a családtagokat munka végzésére”. A Törvénykönyv továbbá részletesen szabályozza a köz-

⁹² A termelészövetkezetről szóló 1967. évi III. törvény. *Hegedűs András*: Változó világ. Budapest, 1970.

gyűlés, a részközgyűlés, a küldöttgyűlés, a vezetőség, az ellenőrző bizottság összetételét és tevékenységét. Így pl. kimondja, hogy „A termelőszövetkezet legfőbb testületi szerve a közgyűlés, amelyet a tagok összessége alkot.” Illetve „A vezetőség, az ellenőrző bizottság, az elnök, elnökhelyettes, valamint a területi szövetség küldöttének megválasztása és elmozdítása, továbbá a termelőszövetkezet egyesülése, szétválásztása és megszűnése felől a határozatot titkos szavazással kell meghozni.” A termelőszövetkezeti törvény még számos problémakört szabályoz, így pl. a földjáradék fizetésének kötelezettségét, a tervkészítést, a zárszámadást, a számvitelt, a nyilvántartást, a munka megszervezését és díjazását, a háztáji gazdaság kereteit, a fegyelmi és anyagi felelősséget, valamint a vitás ügyek elintézését és a termelőszövetkezetek területi szövetségének, illetve a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának feladat körét, a termelőszövetkezetek kongresszusának feladatait, az állami felügyelet problémáit, valamint a termelőszövetkezetek egyesülését, szétválását, megszűnését stb.

A szocialista állam a földtulajdon és a földhasználat kérdéseit a földjogban⁹³ szabályozza. A földnek különleges jellege van a társadalmi tevékenység szempontjából. Egyrészt nem az emberi munka terméke, másrészt korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, mással nem pótolható. A földre vonatkozó szabályozás nagy jelentőségű a mezőgazdaságban, mert ott a föld mint termelési eszköz jelenik meg. A fenti sajátosságok érthetővé teszik a földtulajdoni viszonyok rendkívüli jelentőségét, vagyis a föld birtoklásának szabályozását, annak meghatározott megoldását. A föld szocialista tulajdonának, a föld tervszerű kihasználását kell eredményeznie az egész dolgozó társadalom javára. A földre vonatkozó viszonyok és különösen a mezőgazdasági célt szolgáló földek tulajdonosi és használati viszonyainak szabályozása jelentős társadalmunk szocialista fejlődése és védelme szempontjából. A földjog szabályozza a földtulajdonjogot és a földhasználat kérdéseit. A legjelentősebb törvény ezen a területen az 1967. IV. törvény. Ezen túlmenőleg azonban a Ptk. is tartalmaz szabályokat. Az 1967. évi IV. törvény mindenekelőtt a termelőszövetkezeti földtulajdonról szabályozza, továbbá a személyi földtulajdonról és földhasználatról, valamint a zártkerti földek tulajdonát és használatát. A törvény megállapítja, hogy „A termelőszövetkezet a gazdálkodásához és működéséhez szükséges föld tulajdonjogát termelőszövetkezeti tagsági viszonyban nem álló személyek (a továbbiakban: kívülállók) termelőszövetkezeti használatban levő földjeinek megváltásával, állami földeknek termelőszövetkezeti tulajdonba való átengedésével, földfelajánlás elfogadásával, továbbá a polgári jog szabályai szerint szerezhetheti meg.” Rögzíti továbbá a termelőszövetkezeti földtulajdon tartalmát, azzal, hogy „A termelőszövetkezetet a tulajdonában, vagy egyéb címen használatában levő föld tekintetében megilleti a birtoklás, a használat és a hasznok szedésének joga, továbbá — e törvényben meghatározott keretek között — a rendelkezés joga.” Rögzíti a földhasználati jog átengedését, a termelőszövetkezeti földek elidegenítésének és védelmének szabályait. A törvény a továbbiakban a személyi földtulajdon és földhasználat viszonyait szabályozza. Megállapítja, hogy az „Állampolgároknak a község (város) belterületén levő földjei legfeljebb 1600 n. ölig (5755 négyzetméter) személyi tulajdonban vannak.” A zártkerti földek tulajdona és használata körében leszögezi:

⁹³ Vö. 1957. évi IV. törvénnyel.; Hegedűs András: Adalékok a tulajdonviszonyok szociológiai elemzéséhez. Magyar Filozófiai Szemle. Budapest, 1969. 6. sz. 1121. s köv. p.

„A zártkertnek az a rendeltetése, hogy az állampolgároknak személyes földtulajdona és földhasználata — a belterületen kívül — ott állandósuljon.” Ezen túlmenően a törvény számos részletrendelkezést tartalmaz, illetve más szabályokat is, különösen a földnyilvántartás kérdéseivel, ezek közül a földadó kataszterrel, a földkönyvvel, a telekkönyvvel stb.

A szocialista állam a termelési eszközök tulajdonviszonyait, s különösen a termékek elosztásának viszonyait, azaz az áruviszonyokat a polgári jogban szabályozza, melyek különböző formákban jelentkeznek,⁹⁴ így pl. a szállítási szerződés, a bérleti szerződés, kölcsön szerződés és az ajándékozási szerződés formáiban. Ilyen formán a polgári jog a vagyoni viszonyokat és azokkal összefüggő személyi viszonyokat szabályozza. A vagyoni viszonyok természetesen nem csupán az állampolgárok között jelentkeznek, ebből adódóan a szocialista állam szabályozza az állampolgárok és a különböző szervezetek közötti, valamint a szervezetek egymás közötti vagyoni viszonyokat is. Természetesen a vagyoni viszonyok szabályozása eltérő a fenti relációkat figyelembevéve, azaz különbség van az állami, a szövetkezeti és a személyi tulajdon szabályozását illetően. A polgári jogban kerül szabályozásra az állam által az állampolgárnak mint személynek viszonyai, valamint a vagyoni viszonyokhoz szorosan kapcsolódó felelősségi és öröklési viszonyok. A polgári jogban kerül szabályozásra pl. az ember becsületének, jó hírnevének védelme, valamint szellemi alkotásainak védelme is. A polgári jogon belül szabályozott vagyoni viszonyok három területre terjednek ki, nevezetesen a tulajdonjogra, a kötelmi jogra és az öröklési jogra. A Magyar Polgári Törvénykönyv, vagyis az 1969. évi IV. törvény is a fenti rendszert követi, s ennek megfelelően szabályozza a tulajdonjog című részben a tulajdon formáit, tárgyait, tartalmát, védelmét, megszerzésének formáit, valamint egy használati jogosultságokat, mint pl. a telki szolgálat, a haszonélvezet, a használat. A törvénykönyv a kötelmi jog című részben a szerződés megkötéséről, tartalmáról, módosításáról, biztosítékairól, a teljesítésről, a szerződésszegésről, a szerződés megszűnéséről, a felelősség eseteiről, a jogalap nélküli gazdagodásról, valamint a különböző szerződésfajtákról, pl. adásvétel, vállalkozás, fuvarozás, biztosítás kérdéseiről rendelkezik. Következésképpen a kötelmi jognak két csoportja van, az egyik része az ún. szerződési jog, amely a termékek elosztását szabályozza, a másik része az ún. kártérítési, vagy felelősségi jog, mely a jogellenes magatartásból származó problémákat rendezi. A Törvénykönyv továbbá az öröklési jog című részben szabályozza a törvényes öröklést, és a végintézkedéseken alapuló öröklést, valamint a köteles részt. Ez abból adódik, hogy az öröklési jog a legszorosabb összefüggésben van a tulajdonjoggal, mégpedig voltaképpen a személyi tulajdon átszállását szabályozza. A Polgári Törvénykönyvön kívül is vannak olyan normák, amelyek a vagyoni viszonyokkal, illetve a személyi viszonyokkal függenek össze, ezek a találmányi és újítói jogok. A Törvénykönyv az előbb ismertetett szabályok előtt foglalkozik a személyek című részben azzal a kérdéssel, hogy az állampolgár, illetve az állampolgárok egyes kollektívái, mint pl. a jogi személyek, illetve maga az állam milyen feltételek mellett szerezhetnek jogokat és vállalhatnak kötelezettségeket a vagyoni viszonyok területén, vagy milyen védelem illeti meg őket. A polgári jog szabályai tehát biztosítják egyrészt a központi tervezést, másrészt pedig a szabad piaci viszonyokat.

⁹⁴ Magyar Polgári Törvénykönyv. 1969. évi IV. törvény.; Kulcsár Kálmán: A jogismeret vizsgálata. Budapest, 1967. 21. p.; Eörsi Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Budapest, 1968.

A szocialista állam a termelési és az elosztási viszonyokkal összefüggő *pénzügyi rendszert*, illetve az azokkal kapcsolatos magatartásokat a pénzügyi jog keretében szabályozza.⁹⁵ A szocialista pénzügyi jog a költségvetést, ezen belül az állami költségvetést, a tanácsi költségvetés speciális szabályait, továbbá az alapszerű, vállalatyszerű és intézeti állami gazdálkodás szabályait rögzíti. Továbbá szabályozza az adójogot, ezen belül különösen a mezőgazdasági üzemek adóit, a lakosság adóit, az illetékeket, a díjakat. Jelentős szabályozási területei továbbá: a jövedelemszabályozás, a vállalati pénzalapok, a vállalati számvitel, a bank és hitelrendszer, a beruházások és a biztosítás, valamint a pénzügyi ellenőrzés rendszere. A pénzügyi jog keretében kerül szabályozásra a vámjog és a devizajog is. A pénzügyi rendszer intézményeit törvényerejű rendelet, zömében azonban Minisztertanácsi rendelet, valamint a Minisztertanácsi határozat és a pénzügyminiszteri rendelet, illetve utasítás szabályozza.

b) A politikai-ideológiai társadalmi viszonyok is összetett viszonyok, melyekben különböző emberi magatartások jelentkeznek. A politikai ideológiai viszonyok is miként a termelési viszonyok emberek közötti viszonyok, azaz önmagukban emberi magatartást jelentenek. A politikai ideológiai társadalmi viszonyokat a termelési viszonyok határozzák meg, de a társadalmi tudaton keresztül jönnek létre és változnak. Az ideológiai társadalmi viszonyokba a politikai viszonyokon kívül más viszonylatok is tartoznak mint pl. a családi viszonyok. A politikai viszonyokkal különösen három jogág függ össze, az államjog, az államigazgatási jog, és a büntetőjog. Természetesen a politikai viszonyok nem minden esetben kerülnek szabályozásra az állam által, ugyanis vannak olyan politikai viszonyok, amelyek a jogi szabályozás tárgyát nem képezik. Ebbe a körbe tartozik pl. a kommunista párt és a szocialista állam között jelentkező viszonylatok, magatartások. A politikai viszonyok körében azonban részletes szabályozást nyer az állami szervek mint politikai intézmények összetétele, tevékenysége, egymáshoz való viszonya, valamint az állami szerveknek az állampolgárokkal való kapcsolata.

A szocialista állam a szocialista társadalom *politikai rendszerének legfőbb elveit és alapvető intézményeit* rögzíti az alkotmányban, illetve az államjogban.⁹⁶ Az alkotmány, illetve az államjog természetesen nem csupán a politikai rendszer elemeit, hanem a gazdasági rendszer alapvető elemeit is szabályozza, noha korántsem olyan részletesen mint a politikai rendszer intézményeit. Az alkotmánynak ugyanis az a sajátossága, hogy a társadalom viszonyainak leglényegesebb elemeit magában foglalja. Az ember helyzetét meghatározó leglényegesebb elemek a következők: a tulajdonjogi viszonyok, a hatalom osztálytartalma, a legfontosabb állami szervek létrehozása, felépítése, illetve egymáshoz való viszonyuk. Továbbá a legfontosabb állami szervek egymáshoz és az állampolgárokhoz való kapcsolata. Ide kell sorolnunk még az állampolgárok egymáshoz való kapcsolatainak lényegét meghatározó normákat is. Az államjog a politikai rendszer intézményei közül különösen az államhatalmi, az államigazgatási és az igazságszolgáltatási szerveket szabályozza, felépítésük, ha-

⁹⁵ Vö. *Meznerics Iván*: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodás új rendszerében. Budapest, 1969.

⁹⁶ *Kovács István*: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Budapest, 1962. 149., 255., s. köv.; *Vö. Bihari Ottó*: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Budapest, 1969.; *Duverger M.*: Les régimes politiques. Paris. 1965.; *Chaumely J.* — *Huisman D.*: Les relations publiques. Paris, 1963.

táskörük, más szervekhez való viszonyuk és eljárásaik tekintetében. Jelentős részét képezi az államjognak az állampolgárok alapvető jogainak és köteleseégeinek, illetve a különböző szervezetek jogainak és kötelezettségeinek meghatározása. A különböző állampolgári jogok és kötelezettségek a szocialista társadalmi-gazdasági és politikai rendszerből elvileg következnek és szükségesegek ahhoz, hogy az állampolgárok és azok szervezetei kifejthessék képességeiket, sajátos igényeik szerint éljenek, tevékenykedjenek, részt vehessenek a társadalmi és állami életben és egyben hozzájáruljanak mindazok védelméhez. Következésképpen az alkotmány és az államjog tartalmilag a szocialista állam belső rendjének lényegét fejezi ki. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, az 1949. évi XX. törvény rögzíti a dolgozó nép hatalmát és körvonalazza a társadalmi fejlődés fő vonásait. Ha napjaink társadalmi fejlődését összevetjük az 1949-ben hozott Alkotmánnyal mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy azóta jelentős változások történtek hazánk társadalmi és osztályszerkezetében, de gazdasági rendjében is. Mindezek joggal vetik fel annak az igényét, hogy a politikai viszonyok szabályozása terén változásokat kell eszközölni. A politikai viszonyok szabályozása körében különösen fontos az alábbi területek újraszabályozása: az állam osztálytartalmával összefüggésben utalni kellene a szövetkezeti parasztság és értelmiség szerepére a szocialista állam tevékenységével összefüggésben; az országgyűléssel összefüggésben pl. rögzíteni kellene azokat a kérdésköröket, amelyekben az országgyűlésnek joga van koncepciók kialakítására; az Elnöki Tanáccsal kapcsolatban az összetételét bővíteni lehetne; a kormány tevékenységével kapcsolatban rögzíteni kellene azokat a változásokat, amelyek az új gazdasági mechanizmus következtében a kormányra hárulnak; indokolt volna pl., hogy a vállalatok, termelőszövetkezetek, de a kulturális intézmények is ajánlási joggal rendelkeznének; a községi, városi, járási, megyei tanácsi szervek tevékenységének fejlesztése is indokolt.

A szocialista állam a szocialista *társadalom politikai intézményeit az államigazgatási jogban*⁹⁷ is rendezi, a szocialista állam és polgárai közötti politikai jellegű viszonyokat ugyanis nem csupán az államjog szabályozza. Az azonban igaz, hogy a szocialista állam és az állampolgár közötti politikai viszonyokat a maga általánosságában az alkotmány és az államjog szabályozza. Természetesen az államigazgatási jog a politikai viszonyokat egyes vonatkozásokban szabályozza. Az államigazgatási jog egyrészt megállapítja az államigazgatás szerveinek összetételét, feladatát, működését, és az ezekkel kapcsolatos magatartásokat rögzíti. Az államigazgatás Marx szerint „az állam szervező tevékenysége”. E rendkívüli tömör meghatározás az államigazgatás leglényegesebb vonásaira mutat rá, de csak lényegét adja. Következésképpen az államigazgatás szélesebb körű fogalom. Az államigazgatás által megoldandó feladatok elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a szocialista állam osztálytartalmával, miként az egész államszervezet, így az államigazgatási szervezet is és annak tevékenysége egészében alá van rendelve azoknak a feladatoknak, amelyeket a szocialista államnak a munkásosztály hatalmának fenntartása érdekében teljesítenie kell. A szocialista államban az államigazgatási szervek tevékenysége az államhatalmi szervek aktusai által kijelölt feladatok konkrét és gyakorlati megvalósítására irá-

⁹⁷ Vö. Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Budapest, 1966.; továbbá Kulcsár Kálmán: A jogismeret vizsgálata. I. m. 24. p.

nyuló végrehajtó-rendelkező tevékenység. Az államigazgatási tevékenység végrehajtó jellege azt jelenti, hogy az államigazgatási szervek az államhatalmi szervek aktusainak gyakorlati megvalósítása során egyrészt konkrét szervező-ellenőrző munkát végeznek, egyedi ügyekben alkalmazzák az általános magatartási szabályokat. Az államigazgatási tevékenység rendelkező jellege viszont azt jelenti, hogy az államigazgatási szervek a hatalmi szervek aktusai-ban kijelölt feladatok végrehajtása érdekében azok további konkretizálásaként általános magatartási szabályokat, azaz újabb jogokat, illetve kötelezettségeket is meghatározhatnak. Vitathatatlan, hogy a Marx által jelzett szervező tevékenység az államigazgatási tevékenység végrehajtó és rendelkező oldalában is bennfoglaltatik. Az államigazgatási tevékenységet az államhatalmi szervek végrehajtó-rendelkező szervei gyakorolják, amelyek különböző típusúak. A legfőbb végrehajtó-rendelkező szerv hazánkban a Minisztertanács, s ennek alárendelten működnek a végrehajtó bizottságok. Az államigazgatási szervek tevékenységének menete, azok joghoz kötöttsége igen fontos. Hazánkban az 1957. évi IV. törvény szabályozza az államigazgatási szervek tevékenységének menetét. Az államigazgatási eljárási törvény azoknak a cselekvéseknek a rendszere, amelyeket az államigazgatási szervek különböző határozatok kibocsátása érdekében és annak során végeznek. Az államigazgatás működésének bizonyos jogi formák betartásához való kötése és ezeknek átfogó érvényű kódexbe való foglalása nélkülözhetetlen láncszemét alkotja a szocialista fejlődésnek, hiszen ez nagyban hozzájárul a szocialista törvényesség megszilárdításához és lehetőséget nyújt ahhoz, hogy az államigazgatási eljárásban az állampolgárok aktív tényezőkké váljanak, és egyben elősegíti az állampolgárok fokozottabb védelmét. Természetesen az államigazgatási eljárás keretei nem korlátozhatók csupán az államigazgatási szervek és az egyes állampolgárok között fennálló viszonyokra. Az államigazgatásnak ugyanis vannak belső aktusai is, vagyis nemcsak külső, azaz egyes állampolgárok irányába ható államigazgatási aktusok. Az államigazgatási eljárás több, egymással összefüggő és sorrendileg egymásra következő mozzanatokból tevődik össze. Ezek: az eljárás megindítása, a hatáskör és illetékesség megállapítása, a bizonyítás lefolytatása, a határozat meghozatala. Az államigazgatási szervek eljárásainak joghoz kötöttsége azért is fontos, mert az államigazgatási szervek hatósági jogkörüknél fogva olyan határozatokat is hoznak, amelyekhez a többi félnek a hozzájárulása nem szükséges. Ezek kötelezőek és végrehajthatók. Az államigazgatás szervezetére és tevékenységére vonatkozólag számos jogszabály rendelkezik. A jogszabályok továbbfejlesztése ezen a területen is indokolt. Az államigazgatási szervek szabályozása körében az alábbi területek újra szabályozása szükséges az államigazgatási munka hatékonyságának emelése érdekében: egyértelműen meg kell határozni azoknak az állampolgároknak a körét, amelyek államigazgatási munkát végeznek; pontosabban meg kell határozni az államigazgatási szervezetben dolgozók felelősségét. Az államigazgatási szervek tevékenysége fejlesztésének fő iránya kell hogy legyen az államigazgatási szervek csökkentése, a szakszerűség fokozása, általában kisebb létszámú, kvalifikáltabb apparátus kiépítése, a bürokrácia kiszorítása e területről.

A szocialista állam a szocialista társadalom *politikai viszonyait a büntető jogban is szabályozza.*⁹⁸ A büntetőjogi szabályozás alapjául is egységes társadalmi viszony szolgál. A szocialista társadalomban ugyanis az állam egyenlően

⁹⁸ Büntetőtörvénykönyv. 1961. évi IV. törvény; Kulcsár Kálmán: A jogismeret vizsgálata. I. m., a büntetőjog empirikus vizsgálatával kapcsolatos megállapításai.

szabályozza az állampolgárok alapvető politikai viszonyát az uralkodó osztályhoz. Ennek az alapvető politikai viszonyoknak azonban van pozitív és negatív vonatkozása. A politikai viszonyok pozitív oldalát a különböző állampolgári jogok, illetve jogosultságok adják, amelyek az alkotmányokon alapulnak és a különböző jogágakba tartozó szabályok bontanak részkötelezettségekké. A büntető jog tehát a más jogágakba tartozó jogintézmények védelmét is ellátja. Ebből a szempontból a büntetőjog nem más mint a társadalmi viszonyokat, ezen belül a termelési gazdasági viszonyokat és az ideológiai viszonyokat pozitív irányba szabályozó normák negatív tükörképe, összefügg a normáknak való engedelmség általános kötelezettségével, ebből adódóan a büntetőjog a maga általánosságában a politikai viszonyoknak az alapján jön létre, annak negatív vetülete, vagyis ezen keresztül a szocialista állam tiltó rendelkezéseket tartalmaz az elhajló magatartások megakadályozására, s másik oldalról pedig ezeknek a normáknak az állampolgár köteles engedelmeskedni. Ez az általános politikai viszony magában foglalja a különböző jogágakba tartozó szabályok tiszteletben tartását. Természetesen a büntetőjog olyan politikai viszonyokat is véd, amelyeknek nincs pozitív megfelelője a különböző jogágakban. Pl. az állampolgárok életét és testi épségét védő szabályoknak, vagy az állam elleni büntetteknek. Mi tehát a büntető jognak az alapja. Erre a kérdésre úgy válaszolhatunk, hogy a szocialista állam és a szocialista állampolgár közötti általános politikai viszony, függetlenül attól, hogy az állampolgár hivatalos személy-e vagy egyszerű állampolgár. A büntetőjog tehát az alkotmány tételeinek negatív megfelelője, alapja a legáltalánosabb értelemben vett politikai viszony, amely a szocialista állam és az állampolgár között áll fenn. Ebből az következtethető, hogy amennyiben megsértik a büntetőjogi norma valamelyikét, akkor az állam és a bűncselekményt elkövető között jön létre meghatározott viszony, kapcsolat, melyben az államnak joga és kötelessége a büntetőjogi felelősségre vonás. A büntetőjog tehát olyan magatartási szabályok összessége, amelyek meghatározzák, hogy milyen állampolgári magatartásokat kell bűncselekménynek tekinteni, illetve azok elkövetőire milyen büntetéseket kell kiszabni, s azt milyen módon kell az elítélteken végrehajtani. Valamennyi büntető törvénykönyv két részre tagozódik, nevezetesen az általános részre és a különös részre. Az általános részben azokat a szabályokat találjuk, amelyek a különböző bűncselekményekre vonatkoznak. Így pl. a bűncselekmény fogalmára vonatkozó tételeket, a büntethetőséget kizáró és megszüntető okokat, és a büntetési nemeket. Itt kerül szabályozásra a továbbiakban a rehabilitáció, valamint a fiatalokúakra és a katonákra vonatkozó különböző rendelkezés. A büntetőjog különös része az egyes bűncselekmények meghatározásait foglalja össze, s azok elkövetőire kiszabható büntetések nemére és mértékére vonatkozó rendelkezéseket rögzíti. Hazánkban az 1961. évi V. törvény foglalja össze a büntetőjog szabályait. Ez a törvény is két részre oszlik, egyrészt általános részre, másrészt különös részre. A törvény rögzíti feladatát, „védje a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét és jogait”. A törvénykönyv általános részében továbbá meghatározza, hogy mely társadalomra veszélyes cselekmények minősülnek bűncselekményeknek. Általában elmondható, hogy bűncselekménynek azok a magatartások tekinthetők, amelyek az uralkodó osztály érdekeivel, akaratával való szembehelyezkedést fejeznek ki. Következésképpen a szocialista állam azokat a magatartásokat, az állampolgároknak azokat a cselekményeit tekinti bűncselekményeknek, amelyek veszélyeztetik a szocia-

lista állam és társadalom érdekeit, azaz azok a cselekvések, amelyek a társadalom többségének érdekeit támadják. A bűncselekmény fogalma az említett törvénykönyv szerint így hangzik: „az a társadalomra veszélyes cselekmény, amelyre a törvény büntetés kiszabását rendeli és amelyet szándékosan, vagy — ha a törvény a gondatlan elkövetést is bünteti — gondatlanul követnek el.” Mint látható a bűncselekmény fogalmának a központjában a társadalomra veszélyesség áll. A társadalomra veszélyes cselekmény pedig az a cselekmény vagy mulasztás, amely a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi, vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét, vagy jogait sérti, illetve veszélyezteti. Azt is meg kell állapítani, hogy a társadalomra veszélyes cselekményeknek a mértékét a szocialista állam állapítja meg, azaz nem minden társadalomra veszélyes cselekmény bűncselekmény. A társadalmi veszélyesség azonban nem kizárólagos eleme a bűncselekménynek, hanem ahhoz szükséges a szándékosság, vagy a gondatlanság is, más szóval a bűnösség is. E vonatkozásban az említett törvénykönyv rögzíti, hogy „Szándékosan követi el a büntetett, aki magatartásának következményeit kívánva, vagy e következményekbe belenyugodva hajtja végre cselekményét.” „Gondatlanul követi el a büntetett, aki előre látja magatartásának következményeit, de könnyelműen bízik annak elmaradásában, úgy szintén az is, aki e következmények lehetőségét azért nem látja előre, mert a tőle elvárható figyelmet, vagy körültekintést elmulasztotta.” A bűnösség tehát nem más mint az elkövetőnek az általa véghezvitt társadalomra veszélyes cselekményhez fűződő — szándékosság, vagy gondatlanság formájában kifejeződő — lélektani viszonya, amelynél fogva az elkövetett cselekmény neki felróható. Természetesen a bűncselekményt meg lehet kísérelni, arra előkészületeket lehet tenni, illetve ténylegesen meg lehet valósítani. Továbbá a bűncselekményre fel lehet bűntani és annak elkövetéséhez szándékosan segítséget lehet nyújtani. A büntethetőségnek akadályai is lehetnek, amelyek kizárják azt. Ezek közül jelentősek a gyermekkor (14. életév be nem töltéséig), az elmebetegség, a gyengeelméjűség, a tévedés, a jogos védelem stb. Az említett törvény különös részében összefoglalja az állam elleni bűncselekményeket, összeesküvés, lázadás, kártevés, rombolás, merénylet, izgatás, hazárulás, az ellenség támogatása, kémkedés, feljelentési kötelezettség elmulasztása stb. Továbbá a béke és az emberiség elleni büntettek körében büntetik a háborús uszítást, a népek szabadsága elleni büntetett, a népiertást, a nemzeti, népi, vallási vagy faji csoport elleni büntetett, a háborús kegyetlenkedést, a háborús pusztítást, valamint a Vöröskezeszttel való visszaélést. A törvénykönyv az államigazgatás és az igazságszolgáltatás elleni büntettek körében, bünteti a választás rendje elleni büntetett, a hivatali büntetett, a hivatalos személy elleni büntetett, az államtitok és szolgálati titok megsértését, honvédelmi kötelezettség elleni büntetett, valamint az igazságszolgáltatás elleni büntetett. A törvénykönyv továbbá a közbiztonság és a közrend elleni büntettek körében büntetni rendeli a közveszély okozást, ittas járművezetést, kábítószerrel, illetve méreggel való visszaélést, a hazatérés megtagadását, a közveszélyes munkakerülést, a rémhírterjesztést, a garázdaságot, a köz- és a magánokirat hamisítást. A személy elleni büntettek körében bünteti az emberölést, az öngyilkosságban való közreműködést, a magzatelhajtást, a segítségnyújtás elmulasztását stb. A család, az ifjúság és a nemi erkölcs elleni büntettek körében pl. az ifjúság elleni büntetett, a természetelleni fajtalanságot, a vérfertőzést, az üzletszerű kéjelgést, a kitartottságot és a kerítést stb. rendeli büntetni. Jelentős területek még a társadalmi tulajdon elleni büntetett, valamint a sze-

mélyi javak elleni büntettek, a népgazdaság elleni büntettek és a katonai büntettek. Az első és másodikhoz tartozik a lopás, sikkasztás, csalás, hűtlen kezelés, illetve a zsarolás, a bitorlás, az uzsora, a harmadikhoz tartozik pl. a szökés, parancs iránti engedetlenség, alárendelt megsértése, visszaélés előjárói hatalommal, hadi követ elleni erőszak, fegyverszünet megszegése, durva bánásmód hadifogollyal szemben. Az előzőekben felsorolt törvényi tényállások bizonyítják, hogy a büntetőjog valóban azokat a normákat foglalja magában, amelyek pozitív politikai viszonyok negatív vetületei, amelyeknek egyrészt van pozitív megfelelőjük, illetve amelyeknek nincs. Az 1961. évi V. törvény továbbfejlesztése is indokolt, s különösen módosításra szorul a népgazdaság elleni büntettek köre, összefüggésben az új gazdasági mechanizmussal.

c) Említettük, hogy a nem anyagi-ideológiai társadalmi viszonyokba a családi⁹⁹ viszonyok is beletartoznak. A családi viszonyok közvetve fejezik ki a termelési-gazdasági viszonyokat. Az állampolgárok családi viszonyait a termelési viszonyok határozzák meg, de ez áttételesen érvényesül. Ezzel összefüggésben rá kell mutatni, hogy a családi viszonyok nem minden vonatkozását szabályozza a szocialista állam, az ugyanis összefügg a nem anyagi ideológiai, társadalmi viszonyok másik fajtájával az erkölcsi viszonyokkal is. Az erkölcsi viszonyok szintén a termelési-gazdasági viszonyok tükröződése, s pl. nem csupán a családi viszonyokat, hanem pl. a munkaviszonyokat is tükrözi. A munka végzése iránti kötelezettsége az állampolgároknak az állampolgárt az állammal hozza kapcsolatba és becsületbeli, illetőleg erkölcsi viszonyt eredményez. Az erkölcsi viszonyok a társadalmi viszonyok szélesebb körét öleli fel, mint a jogi viszonyok. Következésképpen az anyagi és az ideológiai társadalmi viszonyok vagy erkölcsi viszonyok, vagy jogviszonyok formáját is magukra ölthetik. E kettő között a lényeges különbség abból adódik, hogy a jogviszonyban az állampolgárok a szocialista állammal is kapcsolatba kerülnek, azaz e viszonyok alanyaitól az állam a kívánt magatartást kikényszerítheti. Általában azt lehet mondani, hogy a társadalmi viszonyoknak csak azok a részei fejeződnek ki jogviszonyokban, amelyet a munkásosztály saját uralma szempontjából lényegesnek ítél. A családi viszonyoknak tehát az a sajátossága, hogy jogviszonyokban, de erkölcsi viszonyokban is megjelenhet. A családjog tulajdonképpen a házasság keletkezését és megszűnését, a házassághoz fűződő személyi és vagyoni követelményeket, a családi kötelékben álló egymás közti viszonyát, a szülő és gyermek közti viszonyokat szabályozza. Hazánkban a családjogi törvény az 1952. évi IV. törvény. A szocialista felfogás szerint a család keretében a személyi elem nyomul előtérbe, s a vagyoni viszonyok másodlagosak. A családjogban szabályozásra kerül a házasság, a rokonság és a gyámság. A házasság nem más, mint különböző nemhez tartozó két természetes személy egyező akaratával létrejövő szövetség. A rokonság viszont általában és döntően a vér szerinti leszármazás biológiai tényén alapul. A gyámság hatósági intézkedéssel létesített kapcsolat. A házasság a két nem közötti egyenjogú kapcsolat. A házasságon kívüli viszony alapján a nőnek nem támad joga sem eltartásra, sem az együttélés alatt szerzett vagyonból való részesedésre. A család az egymással házassági kötelékben élő szülőpárt jelenti a közös gyermekekkel együtt. Családi kapcsolat létrejöhet örökbefogadás útján olyan személyek között is, akik egymással vérségi kapcsolatban nem állanak. Az örökbefogadás intéz-

⁹⁹ Az 1952. évi IV. törvény (Családjogi törvény); Vö. Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. I. m. 265. s. köv. p.

ménye a szocialista családjog rendszerében elsősorban arra szolgál, hogy biztosítja az olyan kiskorúak családi nevelését, akiknek szülei nem élnek, vagy akiket szülei nevelni nem képesek. A család a szocialista társadalomban is jelentős változáson ment keresztül. Hazánkban is a család átalakulóban van és szerepét az állampolgár és a társadalom között sok tekintetben új módon tölti be, régi funkciói módosulnak és újak keletkeznek. Ez azonban semmi esetre sem jelenti a család válságát, vagy bomlását. A család szerepének, funkcióinak változására kihatott a tulajdonviszonyok alakulása, ugyanis az ún. gazdasági mellékszempontok háttérbe szorultak és a házasságkötés központjába a szerelem került. A család helyzetére és funkciójára hatott a nagyméretű iparosítás is, amely a tömeges női munkavállalást vonta maga után. A női munkavállalás alakítja a monogám házasságot és eredményezi belső tartalmának lényeges megváltozását is. Azt lehetne mondani, hogy a női munkavállalás feszültséget teremtett a nők biológiai alkata és szerepe, valamint megváltozott társadalmi helyzete között. A nagyméretű iparosítás továbbá „a háztartás társadalmi iparrá” való átalakulását is eredményezi. Ebből adódóan módosul a női szerepkörre alkotott felfogás. Valamennyi tényező módosítja a család társadalmi funkcióit is. Napjainkban a családnak gazdálkodási funkciója, szexuális funkciója, a családtagok magatartását irányító és ellenőrző funkciója, a családtagok érzelmi-emotionális egyensúlyát biztosító funkciója, a családtagok társadalmi helyét meghatározó funkciója, s ezzel kapcsolatban szocializáló funkciója van. Azt is látni kell, hogy az iparosodás, a városiasodás, a racionális életszemlélet és életmód jelentős mértékben kihat a válásra, éppen ezért különböző töredéksaládok keletkeznek. Hazánkban a családi viszonyok változása nyilvánvalóan a jogi szabályozás módosulását is eredményezheti, ezzel számolni kell. A válásra vonatkozó szabályok már módosultak is az említett törvénykönyvhöz viszonyítva. A válás tulajdonképpen objektív társadalmi folyamat kifejezője, s jogi eszközökkel csak a túlzások, a torzulások ellen lehet felvenni a küzdelmet. A bontás jogi szigorítása a formai válást akadályozta meg, de nem a ténylegest, ebből pedig csupán nem kívánatos társadalmi jelenségek keletkeztek, hiszen a problémákat nem oldotta meg.

d) A fenti fejtegetések mutatják, hogy a termelési és ezeken alapuló más társadalmi viszonyok jogi formában jelennek meg és általános kifejezést nyernek a jogban. Mindebből természetesen az is következik, hogy az általánosítottan kifejeződő társadalmi viszonyok keretein belül az állampolgárok között egyedi kapcsolatok, egyedi viszonyok jönnek létre. Az állampolgárok közötti jogilag szabályozott egyedi viszonyok a jogszabályok alapján jönnek létre, változnak meg, illetve szűnnek meg. Ezek az egyedi, illetve egyéni állampolgári viszonyok a maguk összességében a termelési-gazdasági viszonyoknak megfelelően jönnek létre. Tulajdonképpen az állampolgárok viszonyainak szabályozása biztosítja a szocialista jog befolyásoló, szabályozó szerepét a társadalmi viszonyokban, illetve a jog megadja az állampolgárok közötti viszonyok jogi formáját. Természetesen nem minden jogszabály valósul meg egyedi jogi viszonyok útján, vannak ugyanis olyan viszonylatok, illetve vannak olyan jogszabályok, amelyek éppen akkor érvényesülnek, ha egyedi jogviszonyok nem jönnek létre. Ez utóbbi abból adódik, hogy az állampolgárok követik a különböző szabályokat, pl. a jog tiltó szabályait és emiatt nem kerül sor pl. egyedi büntető jogi viszonyok létesítésére. Következésképpen a jog az állampolgárok-

nak a jogkövető magatartásában is realizálódik, azaz nem egyedi állampolgári viszonyok létrejötte útján, hanem az által, hogy az állampolgárok a jogszabályoknak megfelelően járnak el, bizonyos cselekményektől tartózkodnak, nem szegik meg azokat. A szocialista jognak az állampolgárok egyedi magatartásában való realizálódása a szocialista viszonyok között egyre inkább jellemző az állampolgárok magatartására, ezen az úton tehát a jogszabályoknak megfelelő magatartás jön létre, vagyis a jog érvényesüléséhez nincs szükség az állampolgárok között egyedi viszonyok létrehozására és ilyenek nem is jönnek létre. Akkor amikor az állampolgárok követik a jog szabályait egy általános társadalmi viszony keretében teszik, vagyis annak a politikai viszonnak a keretében, amely őket a szocialista társadalomhoz, a szocialista államhoz fűzik. Természetesen e viszonnak vannak egyedi vonatkozásai is. Ebből adódóan azokat a viszonyokat, amelyekben a jogszabály azáltal realizálódik, hogy érvényesülésükhöz nincs szükség egyedi jogviszonyok léterhozására, általános-egyedi viszonyoknak nevezzük.¹⁰⁰ A jogi szabályozás társadalmi hatékonyságának a vizsgálatánál tehát az állampolgárok jogszerű magatartásának gyakorlatát is vizsgálni kell. Emellett természetesen a jogalkalmazás gyakorlatának a tanulmányozása és általánosítása is igen fontos, vagyis szükséges a jogalkalmazó szerv szerepének, jelentőségének a tanulmányozása is a jog megvalósulása szempontjából. Amennyiben a jog úgy realizálódik, hogy egyedi viszonyok jönnek létre az állampolgárok között, a realizálás sajátos formát ölt, vagyis a realizálás jogilag szabályozott egymást követő és egymással összefüggő tevékenység során megy végbe. A jogszabályok egyedi viszonyokban történő realizálása az erre a célra létrehozott állami szervek hatáskörébe tartozik. A jogalkalmazó állami szervek tevékenységük során megállapítják a tényeket, értelmezik a különböző jogszabályokat és határozatot, illetve ítéletet hoznak. A szocialista állam a jog egyedi viszonyokban történő realizálásának formáját az *eljárás jogszabályokban* foglalja össze.

A) A szocialista állam az állampolgárok „személyi és vagyoni jogaival, továbbá az állami és jogi személyek vagyoni jogaival kapcsolatban felmerült jogviták eldöntését” a bíróságok előtti eljárásban az ún. polgári perrendtartásról¹⁰¹ szóló törvényben, vagy más szóval a polgári eljárásban szabályozza. A polgári eljárásról szóló törvény hazánkban az 1952. évi III. törvény. Ez a törvény mindenekelőtt foglalkozik azzal, hogy a polgári eljárásban az állampolgárok milyen státuszban vesznek, illetve vehetnek részt. A polgári eljárásról szóló törvény továbbá meghatározza a polgári eljárásban különböző státuszokban fellépő állampolgárok jogait és kötelezettségeit, (a velük szembeni elvárásokat) s ezen keresztül biztosítja a jogszabályok, vagy konkrétebben a polgári jog, a családjog, a munkajog, a termelőszövetkezeti jog, az államjog, az államigazgatási jog, a pénzügyi jog normáinak realizálását. Ha megvizsgáljuk azt, hogy az állampolgár a polgári eljárásban milyen státuszokban vesz részt, illetőleg milyen státuszban lép, vagy léphet fel, akkor a következőket mondhatjuk. Az állampolgár a polgári eljárásban lehet hivatalos személy (bíró, ügyész, szakértő, tolmács), illetve ún. fél, vagyis ügyfél, (alperes, felperes, tanú). A polgári eljárásban résztvevő hivatalos személyek helyzetét, szerepét,

¹⁰⁰ Szabó Imre: A szocialista jog. I. m. 338. p.

¹⁰¹ 1952. évi III. törvény, a polgári eljárásról. Véleményünk szerint a sajátos jogi szerep is felosztható alapvető, általános és független szerepekre. Vö. Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. I. m. 181. p.

tevékenységét a törvénykönyv fő vonásaiban az alábbiakban szabályozza. A bíróságok két csoportra bonthatók, vannak ún. elsőfokú és másodfokú bíróságok. Az elsőfokú bíróságok melyekhez a járásbíróságok és a megyei bíróságok tartoznak, egy hivatásos bíróból mint elnökből és két népi ülnökből állanak. A másodfokú bíróságok melyekhez a megyei bíróság és a Legfelső Bíróság tartozik, három hivatásos bíróból áll. Jelentős az a szabály, mely megállapítja, hogy a hivatásos bírákat és a népi ülnököket ugyanazok a jogok illetik meg és ugyanazok a kötelezettségek terhelik. A bíró kifejezés tehát magában foglalja a hivatásos bírót és a népi ülnököt is. A törvény továbbá részletesen szabályozza azoknak az eseteknek a körét, amelyekben a bírák nem vehetnek részt. Itt tulajdonképpen a kizárási okok szabályozásáról van szó. A törvénykönyv rögzíti továbbá a hatáskör és illetékesség kérdéseit, vagyis azokat az ügycsoportokat, amelyekben a különböző bíróságok, illetve azokat a területeket, amelyeken különböző bíróságok eljárnak. Az ügyész helyzetét is szabályozza azzal, hogy az ügyész a polgári perben a törvényesség érdekében bármikor fellépni jogosult. Az említett törvénykönyv részletesen szabályozza az állampolgároknak mint feleknek, vagyis ügyfeleknek a státuszát is. Kimondja „fél az lehet (perbeli jogképesség), akit a polgári jog szabályai szerint jogok illetnek és kötelezettségek terhelnek.” A fél személyesen, vagy meghatalmazottja útján járhat el, mégpedig akkor, ha perbeli cselekvőképessége van. Amennyiben nem rendelkezik perbeli cselekvőképességgel, nevében törvényes képviselő járhat el. Továbbá a perbe az érdekelt magánszemély is beavatkozhat, valamelyik fél pernyertességének előmozdítása céljából. A perbe továbbá jogutód is léphet, vagy önként, vagy perbehívás útján, ami azt jelenti, hogy változás történhet a per során a felek személyében. Említettük, hogy a fél helyett meghatalmazott is eljárhat. A meghatalmazott lehet az adott fél hozzátartozója, az ügyvéd, vagy az ügyvédi munkaközösség, a vállalat jogi előadója, illetve tanácsstag, valamint vb-tag a tanácsot érintő perekben és a szakszervezet saját tagjának perében, szövetkezet alkalmazottja a szövetkezet pereiben és az alkalmazott a munkáltatójának kisipari tevékenységével kapcsolatban kezelt pereiben. Nem szükségtelen itt megállapítani, hogy az ügyvédi képviselet a polgári eljárásban nem kötelező. A polgári eljárásban jelentős szerepe van a tanúnak. A tanúval összefüggésben is különböző szabályok vannak. Így pl. a tanúvallomás megtagadásáról, a tanú és a titoktartási kötelezettség összefüggéséről, a tanúkihallgatás menetéről stb. Hasonlóan szabályozza a polgári eljárási törvénykönyv a szakértők és a tolmácsok szerepét is. A törvénykönyv a polgári eljárásjogban szereplő valamennyi állampolgári minőséghez meghatározott jogokat, illetve kötelezettségeket, vagyis elvárásokat fűz. Így pl. a bírónak alapvető joga a perben, de egyben kötelessége is; az igazság kiderítése, arról való gondoskodás, hogy a felek a perben jogukat helyesen gyakorolják és perbeli kötelezettségeinek eleget tegyenek. A bíró köteles a feleket a szükséges tájékoztatással ellátni és őket jogukra, illetőleg kötelezettségeikre figyelmeztetni. Ezen túlmenően számos részletjogosultságait és kötelezettségeit szabályozza a bíróságnak, így pl. a bíró tevékenységének menetét a tárgyalást előkészítő folyamatban, a tárgyalás folyamatában, a bizonyítás vonatkozásában, valamint a határozathozatal folyamatában és a fellebbezés, a perújítás, illetve a különleges eljárások során. Hasonlóképpen rendezi a törvénykönyv a felek alapvető jogait és kötelezettségeit a perben. Így pl. a felek kérelmet ter-

jeszhetnek elő a bíróságon, kötelesek perbeli jogaitak jóhiszeműen gyakorolni, a magyarul nem tudó felek az eljárás egész folyamán mind szóban, mind írásban anyanyelvüket használhatják, kötelesek perköltség fizetésére, illetve jogosultak költségmentességre meghatározott esetekben, különböző szabályok vonatkoznak rájuk a határidőkkel, a mulasztás igazolásával kapcsolatban. Továbbá a fél az eljárás szabálytalanságát a per folyamán bármikor kifogásolhatja. A feleknek keresetlevéllel kell megindítani a peres eljárást, amely irányulhat marasztalásra, vagy számadási kötelezettség megállapítására. A tárgyalás során ha a felperes mint fél elmulasztja az első tárgyalást és előzőleg nem kérte, hogy távollétében is tartsák meg azt, a bíróság az alperes kérelmére a pert megszünteti. Ha az alperes mulasztja el az első tárgyalást, a bíróság a felperes kérelmére megtarthatja azt. A törvénykönyv szabályozza a tárgyalás menetét, a keresetváltoztatás kérdéseit, a viszontkereset problémáit, az egyezség problémáit stb. Igen fontos a bizonyítással kapcsolatos szabályok betartása is. E tekintetben jelentős az a megállapítás, hogy eskünek a perben nincs helye. A bíróság határozatait a Népköztársaság nevében hozza meg, intézkedik annak kihirdetéséről, közléséről, jogerejéről, végrehajthatóságáról. Részletesen szabályozza továbbá a felek jogait a perorvoslatok eseteiben. Mint az előzőek is bizonyítják, az állampolgárok a polgári eljárások során különböző státuszokban, szerepekben lépnek fel, s ennek keretei között bonyolódik le a polgári eljárás.

B.) A szocialista állam az állampolgárok által elkövetett bűntettek „gyors és alapos felderítését, azok elkövetőinek felelősségre vonását” a büntető eljárás¹⁰² szabályozásával biztosítja. A büntető eljárásról az 1962. évi 8. számú törvényerejű rendelet intézkedik. Ez a norma szabályozza, hogy a büntető-eljárásban az állampolgárok milyen státuszban vesznek, vagy vehetnek részt, de egyben meghatározza a különböző státuszban fellépő állampolgárok jogait és kötelezettségeit, és ezen keresztül biztosítja az anyagi büntetőjogi normák szabályainak érvényesítését az egyedi állampolgári viszonyokban, melynek keretében tulajdonképpen az állampolgár a szocialista állammal kerül kapcsolatba. Ha megvizsgáljuk, hogy az állampolgár milyen státuszban vesz részt a büntető eljárásban, illetőleg milyen szerepben lép vagy léphet fel, akkor a következő a helyzet. Az állampolgár a büntető eljárásban is mint hivatalos személy (vagyis rendőr, ügyész, bíró, szakértő, tolmács), illetve mint magán-személy, (azaz magánvádoló, terhelt, magánfél, illetve sértett, egyéb érdekelt, illetve ezek képviselői és a védő) vesz, illetve vehet részt. A büntető eljárásban résztvevő hivatalos személy helyzetét, tevékenységét is részletesen szabályozza a törvény. A rendőrség és az ügyészség mint nyomozó hatóságok szerepelnek és intézkedéseket foganatosítanak a bűntettek felderítésére, azaz bűntettek esetére lefolytatják a nyomozást. Az ügyész kötelessége biztosítani a büntető eljárás megindítását, valamint azt is, hogy törvényellenesen senkit ne vonjanak büntetőjogi felelősségre, illetve ne fosszanak meg személyes szabadságától. Előírások vannak a tekintetben, hogy mikor kötelező az ügyész részvétele a tárgyaláson. A bírák elsőfokon és másodfokon ítélik meg. Elsőfokon ítélik meg a járásbíróság, a megyei bíróság és katonai bíróság. Másodfokon pedig a megyei bíróság és a Legfelsőbb Bíróság. A bíróságok tanácsban ítélik meg, s az elsőfokú tanács egy hivatásos bíróból mint elnökből és két népi ülnökből áll. Másodfokon a tanács három hivatásos bíróból áll. Itt is hasonló a helyzet

¹⁰² 1962. évi VIII. törvény a büntető eljárásról.

a polgári eljáráshoz abban, hogy a népi ülnök is bíró, így ezeket a hivatásos bírókkal azonos jogok illetik meg és ugyanazok a kötelezettségek terhelik. A törvény szabályozza a bírák kizárásának okait, így pl. bíróként nem vehet részt az ügy intézésében az, „akitől az ügynek tárgyilagos, vagy részrehajlás nélküli megítélése egyéb okból nem várható (elfogultság)”. A törvény rögzíti a fenti hivatalos személyek jogait és kötelezettségeit, valamint hatáskörüket és illetékességüket annak megfelelően, hogy milyen bíróságról van szó. Így pl. megállapítja, hogy a megyei bíróság hatáskörébe tartozik elsőfokon az eljárás az olyan bűntettek miatt, amelyekre a törvény halálbüntetés kiszabását is lehetővé teszi. Az illetékességgel összefüggésben jelentkező szabályozás, hogy „az eljárásra az a bíróság illetékes, amelynek területén a bűntettet elkövették, még akkor is, ha a bűntett eredménye máshol következett be.” Tulajdonképpen ez határozza meg az egyéb nyomozó szervek, így a rendőrség, ügyészség, hatáskörét, illetékességét is. A büntető eljárásról szóló tvr. továbbá szabályozza a szakértő és a tolmács helyzetét is, illetve jogait és kötelezettségeit. Említetük továbbá, hogy a büntető eljárásban az állampolgár magánszemélyként is részt vesz, illetve részt vehet. A büntető eljárásban résztvevő személyekkel összefüggésben igen fontos annak megértése, hogy ezek a különbözőségek, vagy különböző minőségek mit jelentenek. Magánvádlo tulajdonképpen nem más a büntető eljárásban mint a sértett állampolgár, aki a vádat képviseli. A magánvádlo csak meghatározott esetekben léphet fel, vagyis könnyű testi sértés, magánlaksértés, levéltitok megsértése, távközlési titok kifürkészése és a rágalmozás, valamint a becsületsértés eseteiben. A magánvádlo szerepkörére vonatkozóan megállapítást nyert, hogy az indítványokat, nyilatkozatokat tehet, elejtheti, módosíthatja a vádat. Az ügyész a magánvádlotól a vád képviselét bármikor átveheti. A magánvádlo állampolgár tehát mindig a sértett körét, illetékességét is. A büntető eljárásról szóló tvr. továbbá szabályozza állampolgár. Terheltnek tekinthető, illetve annak is tekintik azt az állampolgárt, akivel szemben a büntetőeljárást folytatják. A terhelt állampolgár azonban különböző minőségben jelenik meg az eljárás, illetve a büntető eljárás ideje alatt. Tulajdonképpen a nyomozás során gyanúsított-terhelt állampolgárokról beszélhetünk, a vádirat benyújtását követően vádlott állampolgárról és a jogerős büntetőítélet meghozatala után elítélt állampolgárokról beszélünk. A terheltnek meghatározott jogai és köteleiességei vannak, így jogosultságai közül kiemelhető az, hogy az „előterjesztéseket és észrevételeket, amelyeket védekezése érdekében szükségesnek tart, az eljárás bármely szakaszában megteheti”. Az ügy iratait a nyomozás befejezése után, illetve — ha ez az eljárás sikerét nem veszélyezteti — már a nyomozás során is megtekintheti. A büntető eljárás során a sértett nem csupán magánvádloi, hanem magánféli minőségben is fel léphet. A magánfél a büntető eljárásban „azt a polgári jogi igényét érvényesítheti, amely a bűntett folytán keletkezett”. A büntető eljárási törvény továbbá részletesen szabályozza a védő-állampolgár, tehát lényegében az ügyvéd helyzetét. Természetesen védő lehet a nagykorú hozzátartozó is, valamint meghatalmazás alapján más állampolgár is, akit a védelem ellátására külön jogszabály feljogosít. Valamennyi védőnek köteleiessége „a terheltet a védekezés törvényes eszközeiről felvilágosítani, törvényes jogaira kioktatni és a terheltet mentő, valamint a felelősségét enyhítő tények felderítésében a nyomozó hatóságnak, illetve a bíróságnak segítséget nyújtani; köteles továbbá a terhelt érdekében minden

törvényes védekezési eszközt és módot késedelem nélkül felhasználni.” A büntető eljárásban is jelentős szerepe van a tanúnak. A tanú-állampolgár „köteles kihallgatása végett megjelenni és — ha a törvény kivételt nem tesz — vallomást tenni”, ezen kívül számos részletes szabályok vonatkoznak a tanúra, így pl. tanúvallomását megtagadhatja az, „aki magát, vagy a Btk. 114. §-ában megjelölt hozzátartozóját büntett elkövetésével vádolná”. A törvénykönyv a szakértő és a tolmács helyzetét is szabályozza, s kimondja: „Rendszerint egy szakértőt kell alkalmazni; különösen fontos vagy bonyolult ügyben azonban több szakértő is közreműködhet.” A bírósági boncolásnál és a terhelt elmeállapotának vizsgálatánál két orvosszakértőt kell alkalmazni. A büntető eljárási törvény továbbá rögzíti valamennyi státuszhoz kapcsolódóan az elvárásokat. Ami a hivatalos személyeket illeti a büntető eljárásban jelentős az a megállapítás, hogy alakszerű bizonyítási szabályokhoz, a bizonyítás meghatározott módjához, vagy meghatározott bizonyítási eszközök alkalmazásához a büntető ügyekben eljáró hatóságok nincsenek kötve és szabadon felhasználhatnak minden olyan bizonyítékot, amely a tényállás kiderítéséhez alkalmas lehet. Igen jelentős az a szabályozás is, hogy „A terhelt beismerése egymagában egyéb bizonyítékok beszerzését feleslegessé nem teszi.” Továbbá a büntető eljárásban résztvevő hivatalos személyek kötelesek biztosítani, hogy a terhelt a törvényben meghatározott módon védekezhessen. Ezen túlmenően itt is számos részletjogosultságai és kötelezettségei vannak a hivatalos személy-állampolgároknak a tárgyalást előkészítő folyamatban, a nyomozás során, annak teljesítése és megtagadása tekintetében, a terheltté nyilvánításban, az előzetes letartóztatást illetően, a szemle és a házkutatás vonatkozásában, a nyomozás iratainak a megküldésében, a vádirat elkészítésében. A kötelezettségek és jogosultságok jelentkeznek továbbá a tárgyalás folyamatában, már a bíróság előtti tárgyalás folyamatában, az előkészítő ülésen, s magán a tárgyaláson. Így pl. igen fontosak a tárgyalás vezetésével és rendjével kapcsolatos jogosultságok és kötelezettségek, ezen belül a vádlott kihallgatása, a bizonyítás felvételének sorrendje, az okiratok felolvasása, a tárgyi bizonyítékok felmutatása, a perbeszédék és az ítélelhozatal, valamint az ítélet írásba foglalása, kihirdetése, illetve az ezekkel kapcsolatos egyéb problémák. A törvény a hivatalos személyekkel szemben rögzíti a vádlott illetve képviselői jogait és kötelezettségeit is, így pl. ha a vádlott a szabályszerű idézés ellenére nem jelenik meg és elmaradását alapos okból előzetesen ki nem menti, elővezetését lehet elrendelni, a vádlott és a védő a bírósági tárgyalás jegyzőkönyvét, valamint annak mellékleteit megtekinthetik és lemásolhatják, abból a célból, hogy annak kiegészítését, vagy kiigazítását kérik. Azt a határozatot azonban nem lehet lemásolni, amely a zárt ülésen kifejtett tanácskozássra és szavazásra vonatkozik, ugyanis egyhangúság hiányában a határozatot a szavazat többség dönti el. A szavazás sorrendje egyébként az, hogy a fiatalabb bíró az idősebbet megelőzően szavaz, a tanácselnök utolsónak adja le szavazatát, A törvénykönyv kimondja, hogy „a tudomására jutott büntett feljelentése minden állampolgár joga és erkölcsi kötelessége”. Jelentős az a szabályozás is, hogy: „büntetlen tettenért személyt bárki elfoghatja, köteles azonban a legközelebbi rendőri szervhez vagy ügyészhez kísérni, ha pedig ez nem áll módjában, erről az említettek valamelyikét nyomban értesíteni.” Feljelentést tehát egyrészt minden állampolgár tehet, sőt egyes esetekben kötelező is azt tenni, másrészt

a különböző hatóságok is kötelesek azokat a büntetteket, amelyekről hivatali hatáskörükben tudomást szereztek, az elkövető személyek megjelölésével feljelenteni. A vádlottnak nyilatkozni kell a tárgyaláson bűnösségét illetően és minden irat felolvasása után észrevételeket tehet. Az ítélet meghozatala után az elítélt állampolgár fellebbezhet. A fellebbezés során mind a hivatalos személyeket, mind pedig az elítélt állampolgárt és védőjét különböző jogosultságok illetik meg. Az ítélet ellen továbbá perújításnak, illetve törvényességi óvának van helye a törvényben meghatározott eseteket figyelembe véve. Végezetül megállapíthatjuk, hogy az állampolgárok a büntető eljárásokban különböző státuszokban lépnek fel, melyekhez meghatározott elvárások kapcsolódnak és ezek keretében bonyolódik le a büntető eljárás. Természetesen a büntető eljárási tvr. intézkedik még a különleges eljárásokról, a büntető határozatok végrehajtásáról, bűnügyi költségekről, a fiatalokról és katonákra vonatkozó büntető eljárás speciális vonatkozásairól is.

e) A nemzetközi viszonyok tulajdonképpen összetett és komplex társadalmi-gazdasági viszonyok, melyek összefüggenek az államok közötti kapcsolatokkal, illetve a nemzetek, népek, állampolgárok, vagy a társadalom meghatározott osztálya közötti kapcsolatokkal. Az államok között létrejövő kapcsolatok egyrészt politikai jellegűek, vagyis az államok közötti kapcsolatok egyik csoportja a belső politikai-ideológiai társadalmi viszonyok külső vonatkozásai. Az államok közötti kapcsolatok, továbbá jelentkeznek a termelési-gazdasági viszonyok, kapcsolatok meghosszabbításaképp, valamint a családi viszonyok, valamint az eljárási viszonyok vonatkozásában. Természetesen az államok közötti kapcsolatok különböző vonatkozásokban valósulnak meg, s ebből adódóan az államok között lehetnek ún. univerzális kapcsolatok, vagyis egy meghatározott kérdésben minden állam viszonyba, kapcsolatba kerül egymással, másrészt lehetnek partikulárisak is, s e tekintetben az államok csak egy meghatározott része működik együtt egymással. Ezen túlmenően két állam is együttműködhet egymással, illetve viszonyba, kapcsolatba kerülhet a fent említett társadalmi viszonylatok tekintetében. Ilyen értelemben az államok közötti kapcsolatok különbözőek lehetnek. Az államok és a különböző államok polgárai közötti kapcsolatokat két jelentős jogterület, nevezetesen a nemzetközi magánjog és a nemzetközi közjog szabályozza.

A) A szocialista állam a nemzetközi magánjogban¹⁰³ azokat a normákat foglalja össze, amelyek meghatározzák, hogy a magyar állampolgár és a külföldi állampolgárok között keletkezett ügyekben a viszonyok különböző szabályozásából adódó összeütközés esetén a bírónak melyik állam jogszabályait kell alkalmazni. A nemzetközi magánjogban tehát a magyar állampolgár és más állampolgárok kerülnek kapcsolatba egymással. A nemzetközi magánjogban a bírót kizárólag hazájának törvényei kötelezik. Természetesen ez egyben azt is jelenti, hogy a bíró külföldi jogot is alkalmazhat. Tehát amennyiben három különböző nemzetiségű állampolgár köt egymással pl. adás-vételi szerződést, elvileg mind a három nemzetiségű állampolgár joga alkalmazásra kerülhet. Így pl. ha a Magyarországon meghalt örökhagyónak Lengyelországban, Csehszlovákiában, vagy Jugoszláviában örökösei élnek, s ha véletlenül a három országban az öröklést azonos módon szabályozzák, akkor az örökösök szem-

¹⁰³ Vö. Récsei László: Nemzetközi magánjog. Budapest, 1955.

pontjából nem jelentős az a kérdés, hogy a hagyatékot melyik állam törvényei szerint adják át nekik. Abban az esetben azonban, ha az öröklést az említett három országban másként szabályozzák és ez az általános, akkor megindul a harc már az örökösök harca, hogy a hagyatéki bíró melyik törvény szerint adja át a hagyatékot. Ugyanis valamennyi különböző nemzetiségű állampolgár aszerint a jog szerint, illetve törvény szerint szeretné az öröklés jogi kérdéseit megoldani, amely reá nézve a legkedvezőbb, vagyis annak az államnak a jogáért, illetve annak figyelembevételéért és alkalmazásáért harcol, amely neki juttatná az örökséget. A különböző államok öröklési jogszabályai tehát összeütköznek és ily módon a bírónak kell eldönteni, hogy az összeütköző jogszabályok esetén a lengyel, a jugoszláv, a csehszlovák, vagy a magyar örökösödési törvényt fogja-e alkalmazni. A nemzetközi magánjog tehát a különböző államok állampolgárainak vagy szervezeteinek egymás közötti viszonyát szabályozza. A nemzetközi magánjog tulajdonképpen az államok polgárai közötti természetes gazdasági, valamint családi, illetve eljárási kapcsolatokat szabályozza, mégpedig úgy, hogy meghatározza a hazai jog érvényeinek határait. A különböző államok polgárainak személyi, vagyoni kapcsolatai jelentősek. Ezek közül természetesen elsődlegesek a vagyoni kapcsolatok, de emellett egyéb kapcsolatok is jelentősek. Maga az a körülmény, hogy az állampolgárok vagyoni, személyi, családi, valamint egyéb eljárási viszonyait az államok különböző módon szabályozzák, számos okra vezethető vissza. Mindenekelőtt a tulajdoni rendszer különbözősége, valamint a hagyományos intézményekhez való ragaszkodás. A nemzetközi magánjog tulajdonképpen nemzetközi vonatkozású munkaviszonyokra, családi viszonyokra, eljárási viszonyokra vonatkozik. Természetesen a tekintetben, hogy melyik állam jogát kell alkalmazni az állampolgárok személyi, vagyoni, munka és családi viszonyaiban, nemzetközi szerződés is jöhet létre, amelyben az államok megegyezhetnek e tekintetben, azaz ilyen értelemben a nemzetközi magánjogot sem mindig egyedül alakítja ki az állam, hanem az államok közötti akaratmegegyezés következtében is létrejön, két vagy többoldali nemzetközi szerződésekben. Így a kétoldalú kereskedelmi szerződések szabályozzák pl., hogy az egyik állam polgárait milyen jogok illetik a másik államban, hogy a kereskedelmi utazók milyen tevékenységet fejthetnek ki, a vitás kérdések milyen módon kerülnek eldöntésre, egyes ügyleteknél melyik állam jogát kell alkalmazni stb. Hasonló egyezményeket találunk a házasságra, a válásra stb.-re vonatkozóan. Idetartoznak a különböző jogsegély egyezmények is, ezeket azonban belső joggá kell tenni. A nemzetközi magánjogban természetesen az állam is megjelenhet, pl. egy épületet vásárol, de ebben az esetben mint vagyoni viszonyok hordozója lép fel.

B) A szocialista állam az állampolgárok helyzetének, szerepének, tevékenységének szabályozását a nemzetközi közjogon¹⁰⁴ keresztül is biztosítja. A nemzetközi közjogi viszonyokban az államok, így a szocialista állam is mint a hatalom kizárólagos birtokosa jelenik meg és javasol, kezdeményez, illetve elfogad olyan intézkedéseket, egyezményeket, szerződéseket, amelyek hatnak az állampolgárok helyzetére, szerepére az adott államon belül. Ebből a szem-

¹⁰⁴ Nemzetközi jog. Budapest, 1961. (Szerk.: Hajdú Gyula) Vö. továbbá *Renouvin P.*—*Duroselle J. B.*: Introduction to the History of International Relations. New York, Washington, London, 1967.; Theory and Reality in International Relations. (Ed Farrel JC.—Smith A. P.) New York—London, 1968.; Vö. továbbá *Bovin A.*: K posztanovke szociologicseszkih problem politiki. I. m. 75. p., ahol a külpolitika néhány szociológiai aspektusával foglalkozik.

pontból azt lehetne mondani, hogy a nemzetközi közjogban is vannak olyan rendelkezések, amelyek az állampolgárok mint egyének számára bizonyos jogokat állapítanak meg, illetve bizonyos kötelezettségeket írnak elő. Különösen jelentősek; az emberi jogok és szabadságjogok. Az alapvető emberi jogok és szabadságok tekintetében a nemzetközi jogi szabályozás viszonylag új keletű. Kezdetben az emberi jogoknak és szabadságoknak csupán kis részét rögzítette a nemzetközi egyezmény, így pl. megtiltotta a rabszolgaságot, továbbá szabályozta a nemzeti kisebbség jogait. Az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmányában írta elő az emberi jogok és szabadságok biztosítását. 1948. december 10-én az ENSZ Közgyűlése elfogadta az emberi jogok egyetemes deklarációját. A deklaráció után különböző nemzetközi egyezmények születtek az államok különböző csoportjai között, így 1950-ben az Európai Tanács 13 tagállama aláírt egy ilyen egyezményt. Érdekes, hogy egy szervet is hoz létre a végrehajtás biztosítására, melynek tagjait egyénenként választják és a különböző állampolgároknak egyénileg panaszjogot biztosítanak a bizottság előtt. Amennyiben az Európai Tanács ezen bizottsága nem tudja megoldani a panaszt, akkor ugyanennek a tanácsnak a miniszteri bizottsága a felekre nézve kötelező döntést hozhat. Természetesen e bizottság előtt az állampolgár mint magánszemély nem léphet fel. Az alapvető emberi jogok és szabadságok kérdésében további szabályozás is született. Az egyik ilyen megállapodás a gazdasági-szociális és kulturális jogokkal kapcsolatos, a másik megállapodás pedig a polgári és politikai jogokat foglalja magában. Addig míg az első megállapodás végrehajtásával az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa van megbízva, a másik egyezmény végrehajtásával az Emberi Jogok Bizottsága. Természetesen a fenti egyezmények ratifikálása szükséges. Érdekes, hogy az Emberi Jogok Bizottsága előtt panaszos félként az állampolgár is mint magánszemély felléphet, ha a belső jogorvoslati lehetőségek kimerültek. Tulajdonképpen az emberi jogok és szabadságok védelmét szolgálja a genocidium büntetőének megelőzésére vonatkozó egyezmény, valamint a nők politikai jogaira vonatkozó egyezmény. Ide tartoznak még az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának elnyomása tárgyában kötött egyezmény is. Jelen-tős a férfi és női munkaerő egyenlő díjazására vonatkozó szerződés is. Általában az emberi jogok védelmével összefüggésben megállapítható, hogy az azokat elfogadó állam köteles a különböző szerződésekbe foglalt jogokat belső jogalkotásában szabályozni. A különböző nemzetközi szerződések nemcsak jogszabályokat, hanem kötelezettségeket is rögzítenek és ebben a vonatkozásban is jelentős a belső jogszabály alkotása. Általában megállapítható, hogy az emberi jogokra és szabadságokra vonatkozó egyezmények mint az államok közötti akaratmeg egyezések szükségképpen transzformálódnak, vagyis átmennek a belső jogba, így válnak kötelezővé. A nemzetközi viszonyokban az állampolgárok különböző minőségekben vehetnek részt. Ezek közül legjelentősebb minőségek a követi-állampolgári hivatalos (hivatasos) személyi minőségek. A nemzetközi köz-jog részletesen szabályozza az idegen államok területén működő külképviseleteket. Igen érdekes, a követek rangsorára vonatkozó megállapítások, valamint az állam külképviselete személyzetének kategorizálása. A diplomáciai személyzethez tartoznak a diplomáciai képviselő vezetője, helyettese és a beosztott diplomaták, továbbá a szakattasék. A diplomáciai személyzet különleges jogi védelemben részesül, amelyet diplomáciai mentességnek nevezünk, vagyis ki van véve teljesen a fogadó állam hatalma alól, azaz ellenük büntető eljárást indítani nem lehet.

Mentesek pl.: az adók és illetékek fizetése alól, mentesek a vámvizsgálatról családtagjaikkal együtt stb. A külképviseleti szervek közül továbbá a konzulokat kell kiemelni, vagyis az állampolgárok mint konzulok is tevékenykedhetnek. A konzuli érdekvédelem nem azonos a diplomáciai érdekvédelemmel, eltérően a külképviselettől, a konzul mindig annak az állampolgárnak a nevében és ahelyett jár el, akit a külföldi állam szervei részéről sérelem ér. A diplomácia védelem esetén az állam magára vállalja az állampolgár sérelmét, vagyis az állam nevében lép fel. A nemzetközi viszonyokban éppen a nemzetközi jog által szabályozottan hivatalos minőségben, vagy a saját állam érdekeiben, vagy pedig különböző nemzetközi szervezetek képviselőként az állampolgár részt vehet különböző szervezetekben, elismert és nem elismert szervezetekben. Így pl. dolgozhat az ENSZ különböző bizottságaiban, illetve tagja lehet a nem tényleges kormányoknak, avagy ellenállási szervezeteknek, avagy speciális diplomáciai misszióknak, illetve nemcsak követként, hanem különböző nemzetközi szervezetekhez akkreditált állami képviselőként is tevékenykedhet. A fentiek is bizonyítják, hogy az állampolgár a nemzetközi viszonyokban is különböző státuszokban vesz részt, amelyekhez speciális elvárások kapcsolódhatnak. Ezen túlmenően a nemzetközi viszonyokban az állampolgár több állampolgári minőséget is kaphat és ennek alapján beszélhetünk többes állampolgárságról, illetve állampolgárság-nélküliségről. Napjainkban az államok közötti együttműködés kollektivizálódott, e vonatkozásban legfontosabb szervezet az Egyesült Nemzetek Szervezete. Az Egyesült Nemzetek Szervezetén keresztül is megvalósulnak az államok közötti kapcsolatok a különböző politikai-gazdasági stb. kérdésekben azon elveknek alapján, melyeket az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya elfogadott, vagyis az állami szuverenitás és az egyenlőség elve, a be nem avatkozás elve, a meg nem támadás és a viszályok békés elintézésének elve, valamint a békés egymás mellett élés elve. Mindez természetesen, miként azt az Alapokmány is megfogalmazza, kizárja a háborút, ez ugyanis napjainkban, különösen az atomkorszakban igen jelentős, mert az atomháború az egész emberiség létét veszélyezteti.

5. A szocialista állam szabályozó tevékenységével kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy ez a szabályozás milyen viszonylatban van az állampolgár személyiségével.¹⁰⁵ A kérdés kettős: egyrészt egészséges-e, vagy torzítóan hat-e az állampolgár személyiségének fejlődésére ez a szabályozás. Vannak olyan álláspontok, hogy általában valamennyi szervezet, s ezek között az állam is az állampolgárok személyiségének deformálódására, eltorzítására vezetnek. Ez pontosan azt jelentené, hogy az államszervezet tevékenységével megfosztja az állampolgárt szabad kifejlődésétől, velük szemben olyan követelményeket állít fel, amelyek negatívan hatnak az állampolgár személyisége teljes kifejlődésére, vagyis eltorzítják az egyén tudatát és magatartását. Következésképpen véleményünk szerint az államszervezet tevékenységével nyomasztóan hat az emberre, illetve az állampolgárra, elősegíti az ember önelidegenedését. E megállapítás szervesen összefügg az etatizmus, illetve a teljes és részleges deetatizálás problémakörével. Mielőtt erre a helyes választ megadnánk, foglalkoznunk kell ezzel a problémakörrel részletesebben. Tapasztalatilag igazolt az a tény, hogy a szocialista állam is jelentős mértékben megerősítette tevékenységét és a szocialista állam eszközjellegéből adódóan erre a tevékenységre a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején szükség van. A szocialis-

¹⁰⁵ Vö. Whyte, W. H.: *The Organization Man*. New York. 1956.; továbbá Heller Ágnes: A mindennapi érintkezés. Magyar Filozófiai Szemle. 1969. 5. sz. 876., s. köv. p.

ta állam tehát jelentős társadalmi erő, melynek működésétől függ az egész társadalmi élet. Ez más szóval azt jelenti, hogy a szocialista állam olyan központi csomópont, melytől függenek a legfontosabb társadalmi folyamatok. Általában igaz az, hogy az állam amikor fejleszti tevékenységét, csökkenti és korlátozza az állampolgárok, de az egyéb szervezetek ún. szabad tevékenységét is. Ez azonban semmi esetre sem vezethet egy olyan megállapításhoz, mely szerint szükséges az, hogy az állampolgár teljes mértékben alá legyen rendelve az államnak, vagy más szóval egyáltalán nem jelentheti azt, hogy a szocialista állam tevékenysége ne volna korlátozott, hogy ne lenne az állampolgárnak, illetve szervezeteinek szabad tevékenységi köre. Számos tényező természetesen a szocialista állam megerősítése iránti igényt erősíti. Ami a szocialista állam szerepének a megerősödését illeti, összefügg annak alapvető tevékenységével, nevezetesen a szocializmus felépítésével. Közismert, hogy a marxista—leninista ideológia hirdeti az állam elhalását, így alapjaiban e folyamat kifejlődését segíti elő, vannak azonban olyan erők is, amelyek ezt akadályozzák. Az ismert marxista—leninista tanítás, mely szerint a szocialista állam elhal, összefügg az állam negatív oldalaival is általában. Abban az esetben, ha az állami tevékenység túlzott,¹⁰⁶ problémák jelentkeznek, s ezek a következők: abból adódóan, hogy az állam rendkívül nagy szervezet, az állampolgárok nem mindig értik eléggé annak tevékenységét, illetve nehezen tudnak eligazodni annak tevékenységében. Esetenként nehezen felfogható tevékenység az egyszerű állampolgár számára az állam tevékenysége, mert távol esik tőle; abból adódóan továbbá, hogy a szocialista állam kényszert is alkalmaz és egyes esetekben akkor is, amikor megélhetne nélkülül, az egyes állampolgárok negatívan is viszonyulhatnak hozzá, mert ezzel akkor is korlátozhatja szabadságukat, amikor arra nincs szükség; abból adódóan, hogy a szocialista állam igen széles körű tevékenységet fejt ki, egyre nagyobb számú szakképzett embert is alkalmaz, ez a szakemberek, vagyis az igazgatási szerv megerősödését idézheti elő az államhatalmi szerv tekintetében, a hatalmi szerv az igazgatási szerv alá rendelődhet, mindebből következik, hogy az állampolgároknak a demokrácia vagyis az igazgatási szervek ellenőrzése mint lehetetlen dolog jelenik meg; abból adódóan pedig, hogy az állami tevékenység széles körű, ez az állam hatékonyságára negatívan hathat ki, s így kevésbé válik hatékonnyá, vagyis ha sok ügyet kell neki végezni; előfordulhat, hogy azt nem intézik el, s az ügyek elintézése feletti belső felügyelet csökkénhet, amely az állami tevékenységben az összhang hiányát eredményezheti, s mindezek az állampolgárban bizalmatlanságot szülhetnek az állami tevékenységgel kapcsolatban. Felvetődik tehát a szocialista állam tevékenysége, korlátozottságának a kérdése, vagyis az, hogy szükséges-e az összes társadalmi tevékenységet az állam kezében összpontosítani, s ez a felvetés annál jobban erősödik, minél jobban emelkedik az állampolgárok politikai tudata és szabad ideje. Ez ugyanis megteremti a lehetőséget arra, hogy az állampolgárok szélesebb körben tudjanak résztvenni a társadalmi ügyek intézésében, hogy valóban mint ahogy Lenin mondotta be legyenek vonva az állampolgárok „mind egy szálig” az állami ügyek intézésébe.¹⁰⁷ Ez a problémakör összefügg azzal, hogy a különböző társadalmi szervezetek milyen állami feladatokat tudnának átvenni, és önállóan megoldani.

¹⁰⁶ Lukity R.: Politityka teorija drzave. I. m. 221., s köv. p.; Kulcsár Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. I. m. 58—65. p.

¹⁰⁷ Lenin Összes Művei. 33. 236. p.

Mindez természetesen a szocialista állam, illetve tevékenysége nagyobb alárendeltségét is biztosítja.

Visszatérve az általunk felvetett kérdésre, nevezetesen arra, hogy a szocialista állam szabályozó tevékenységével deformálja-e az állampolgárt mint személyiséget, vagy sem, a válaszuk erre az lehet, hogy esetenként ez igaz lehet, de ezen eseti jellegből a szocialista állami szervezet szabályozó tevékenységének jelentőségét nem lehet negatív módon megítélni. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy az államszervezet tevékenysége döntően pozitív, mert az állampolgár számos képességének a kibontakoztatása nem képzelhető el enélkül. Ebből a szempontból tehát semmi esetre sem lehet azt állítani, hogy az államszervezet tevékenysége csupán negatív, sem azt, hogy minden intézkedése kizárólag pozitív. Mindkét vonás egyaránt megtalálható benne.

III.

AZ ÁLLAMPOLGÁR, A PÁRT, A TÁRSADALMI SZERVEK ÉS AZ ÁLLAMSZERVEZET TEVÉKENYSÉGE

1. Az állampolgár az állami szervek tevékenységében nem csupán mint hivatalos személy vesz részt, hanem mint egyszerű állampolgár is.

Az állampolgárt azonban az állami szerveken túl a különböző pártszervek és egyéb társadalmi szervek is bekapcsolják az állami tevékenység vitelébe, illetve az állami döntések meghozatalába és végrehajtásába. Következésképpen a pártszervek és az egyéb társadalmi szervek az állam tevékenységben való közvetett állampolgári részvételnek a csatornái.¹⁰⁸

A szocialista társadalomban a feladatok megoldása szempontjából az állami szervek, a különböző pártszervek, illetve a társadalmi szervek funkcionálisan egységet képeznek, vagyis a fenti szerveket megvalósító emberi magatartások (s az azokat szabályozó normák) szorosan kapcsolódnak egymáshoz, noha különbségek is jelentkeznek közöttük. A pártszerveken és egyéb társadalmi szervezeteken keresztül megvalósuló állampolgári részvétel az állami tevékenységben nem egyszerűen a nem hivatásos állampolgár lehetősége, hanem ezeken keresztül az állami szervek tevékenységében való közvetett részvételre lehetőségük van a hivatásos személyeknek is. Erre a körülményre annál is inkább rá kell mutatnunk, mert a döntések különböző államszervezeti szinteken jönnek létre, s jóllehet a hivatalos személy egyik szinten közvetlen részt vesz a döntések meghozatalában, más szinten azonban — tekintettel az állami szervezet hierarchikus felépítésére és szabályozottságára — csak közvetve vehet részt.

A párt és a társadalmi szervek tehát igen jelentősek a politikai folyamatoknak a szervezeti keretekbe történő terelése szempontjából. Napjainkban ugyanis az állami tevékenységbe való egyéni állampolgári részvételt sok tényező korlátozza annak ellenére, hogy a jogszabály azt lehetővé teszi. Mindezekelőtt az a körülmény, illetve tényező, hogy a társadalmi viszonyok bonyolultabbakká váltak éppen az egyre fokozódó industrializáció és az ehhez kapcsolódó tudományos és technikai forradalom következtében. Továbbá igen jelentős az a körülmény is — amit már Lenin a 20-as évek elején felismert —, hogy az állami döntéseknél alapvető jelentőségű a szakértelem.¹⁰⁹ Következés-

¹⁰⁸ Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. I. m.; Bovin A.: K posztanovke szociologiceszkih problem politiki. I. m. 69. p.; Vö. továbbá Molnár László: A politikai magatartás szociológiai vizsgálatáról. Pártélet. 1970. 2. 29. p.; Molnár László: A szociológia szerepe a politikai vezetésben. Pártélet. 1969. 6. sz. 26. p.; Balogh József: A szociológia és a politikai irányítás. Pártélet. 1969. 5. sz. 12. p.; Kulcsár Kálmán—Farkas János: A politika mint tudomány. Pártélet. 1969. 7. sz. 36. p.

¹⁰⁹ Lenin Művei 27. Budapest, 1952. 237—243. p. Lenin ezt írta: „A tudomány, a technika, a tapasztalat különböző ágaiban jártas szakemberek vezetése nélkül lehetetlen az átmenet a szocializmusba.”

képpen a szakértelem hiánya nehezíti az állami tevékenységben való állampolgári részvételt, mert ebből adódóan a felvetődő állami problémák különösen az átlagos (egyszerű) állampolgárok számára korlátozottan válnak megközelíthetővé.

Ily módon az állam tevékenységben való állampolgári részvétel szempontjából a különböző párt és társadalmi szervezetek igen jelentősek, mert

a) növelik az állami tevékenység hatékonyságát, felismeréseikkel, értékeléseikkel, javaslaataikkal,

b) alakítják, befolyásolják az állampolgárok véleményét meghatározott állami ügyekről,

c) elősegítik az állampolgári részvétel „kell” oldalának (pl. jogi normákba foglalt lehetőségeinek) „van”-ná, azaz valósággá, élővé tételét — a politikai aktivitást,¹¹⁰ különösen az azt alakító tényezők formálásával.

2. Valamennyi szocialista társadalomban, így hazánkban is az állampolgárok aktív részvételét a szocialista állam tevékenységében a marxista—leninista pártok vezető szerepe is biztosítja emellett, hogy egyéb társadalmi szervezetek is összekapcsolják az állampolgárokat a szocialista állam tevékenységével. A szocialista országokban működő kommunista pártok osztályjellegűek, elsősorban olyan csatornák, amelyek a munkásosztályt kötik össze a szocialista állam tevékenységével. A kommunista pártok osztályjellegét bizonyítja programja és tevékenysége, s nem elsősorban tagságának összetétele. A kommunista pártok osztályjellegéből folyóan alapvető eszközül szolgálnak a munkásosztály politikai érdekeinek és akaratainak realizálására, s egyben a munkásosztályon belüli integráció kifejezésre juttatói is. A kommunista pártok határozataiban tehát a munkásosztály érdekei és akarata fejeződnek ki elsősorban, vagyis azok érdekeit, akaratait képviselik és azokban fejezi ki a parasztság és az értelmiség akaratait, illetve érdekeit is. Ezeket az érdekeket és akaratosokat, illetve célokat közvetíti a kommunista párt a szocialista állam felé. A kommunista pártban a tagok többsége a munkásosztályhoz tartozik, de a munkásosztálynak nem minden tagja egyben párttag is, ugyanis más osztályba tartozók is tagjai a kommunista pártoknak. A párttagság az állampolgárok összlétszámához képest nem nagy, de a munkásosztályhoz viszonyítva sem.

A kommunista párt is egy meghatározott szervezet, s mint ilyen hierarchikusan épül fel, olyan szervezet, melynek célja irányítani, befolyásolni a szocialista állam mint politikai hatalom felépítését, vezetését, működését. A kommunista párt a marxista—leninista eszmék alapján tudatos, azaz politikai, vagyis a szocialista állammal, illetve a szocialista társadalom osztályaival, rétegeivel kapcsolatos tevékenységet fejt ki. A kommunista párt arra törekszik, hogy tagjai fegyelmezettek, ideológiailag megbízhatók legyenek, s lelkesedéssel végezzék pártkötelezettségeiket, sikeres legyen tevékenységük. Ebből világos, hogy az állampolgárok belépése a pártba éppen ezért feltételekhez van kötve. A párttagság ilyen értelemben differenciálja az állampolgárokat, párttag és pártunkívüli állampolgárookra. Ebből adódóan igen fontos — figyelemmel a szocialista demokrácia érvényesülésére — a kommunista párttal szimpatizáló állampolgároknak a léte, illetve annak szélesítése, más szóval a marxista—leni-

¹¹⁰ Vö. Molnár László: A politikai magatartás szociológiai vizsgálatáról. I. m. 29. s. köv. p.

nista ideológia elfogadtatása azokkal, a párttag állampolgárok által. Az állampolgároknak ezt a rétegét a párttal szimpatizáló állampolgároknak nevezhetjük. A szocialista országokban hatalmon levő kommunista pártok programjukban a marxista—leninista politikai ideológiát fejezik ki, ennek propagálásával törekednek az állampolgárokat megnyerni. A marxista—leninista politikai ideológia azzal a sajátossággal bír, hogy a munkásosztály érdekeit fejezi ki, amely egyben magában foglalja a dolgozó tömegek; a parasztság és az értelmiség érdekeit is. Tekintettel arra, hogy a kommunista pártok az összes állampolgárokra hatnak, igen fontos az ún. közömbös állampolgárokhoz való viszonyuk, amely közömbösség nem konkrétan a kommunista párt iránt, hanem általában a párt iránt jelentkezik. Ezek megnyerése is alapvető jelentőségű.

A kommunista párton belül különböző szervezeti szintek vannak. A kommunista párt tagjai is feloszthatók egyrészt egyszerű tagokra, másrészt különböző választott szervek tagjaira, továbbá hivatalos és nem hivatalos (ezen belül hivatásos és nem hivatásos), valamint választott és nem választott funkcionáriusokra. A kommunista pártokon belül a demokratikus centralizmus elve érvényesül. A párton belüli demokrácia részvételt biztosít a különböző párthatározatok meghozatalában azzal, hogy a felsőbb pártszervek határozatai az alsóbb szervekre kötelező, de azzal is, hogy szabad viták, a saját vélemény kifejeződését is lehetővé teszik, de ebben az esetben a kisebbség köteles alávetni magát a többségnek. Következésképpen a kommunista pártokon belül mód és lehetőség van megtanulni a demokráciát, amit később át lehet vinni a szervezeti élet más területére is.

A kommunista pártokban a különböző választott testületek élén különböző vezetők állnak. A vezetői státusz a párthoz is igen jelentős. A vezető személyek rendszerint a legkiemelkedőbbek, sajátos illetve olyan személyi tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek tekintélyt adnak és vonzzák az állampolgárokat a párthoz. Már Lenin hangsúlyozta, hogy a pártokat „általános szabályképpen a legtekintélyesebb, legbefolyásosabb, legtapasztaltabb, legfelelősségteljesebb tisztségekre megválasztott egyének, ún. vezérek többé- vagy kevésbé állandó csoportjai vezetik”.¹¹¹ A vezetők kiválasztásánál az adott szituációt is mindig figyelembe kell venni, mert a különböző szituációk különböző személyi tulajdonságokkal rendelkező vezetőket követelnek. Így pl. egyik szituációban a közvetlen, a kedélyes vezető a megfelelő, másik szituációban pedig a jellemző, a bátor, a kiemelkedő vezetői készséggel rendelkező, illetve magas fokú intelligenciával rendelkező vezető szükséges. A vezető személyiségének tehát a párthoz is szerepe és jelentősége van, hasonlóan az államszervezethez. Lenin megjegyezte, hogy „a pártok és osztályok képviselői, mint egyes személyek tévedhetnek, de amikor a nyilvánosság előtt, az egész lakosság előtt lépnek fel, akkor az egyes tévedéseket a harcban érdekelt megfelelő csoportok, vagy osztályok okvetlenül helyreigazítják”. Kifejtette azt is, hogy „osztályok nem tévednek: nagyjában és egészében a harci feltételeknek és a társadalmi fejlődés feltételeinek megfelelően jelölik meg érdekeiket és politikai feladataikat”.¹¹² Általában megállapítható, hogy a vezetőnél szükséges jellemző vonás, az erős egyéniség, ami az átlagállampolgárok fölé emeli. A kiemelkedő vezető elsősorban a központi választott testületek élén szükséges, persze ezen kívül számos vezető van még a különböző választott testületi szervek élén, s egy adott veze-

¹¹¹ Lenin Művei 31. 27—29. p.

¹¹² Lenin Művei 13. 376. p.

tési szinten is, sőt nem formális vezető is van a pártban a különböző szinteken. Egy meghatározott személy mint vezető körül különböző vezetőségek vannak, amelyeknek tagjai egyenrangúak az adott vezetővel, illetve biztosítják a vezetés kollektivitását a pártban. A vezetők a pártban mint nem állami-társadalmi-politikai szervezetekben a szervezet nevében tevékenykednek, vagyis a vezető személyek teszik azt, amit a szervezetek tesznek. A kommunista pártok vezető személyiségei és a szocialista államszervezet vezető személyei között számos különbség van. Ez a különbség összefügg azzal, hogy az államszervezetben a vezetők nagyobb feyelemnek vannak alávetve, tevékenységük szigorúbban meg van határozva, hierarchikusan nagyobb felügyelet alatt állnak, így szabadságuk kevesebb funkciójuk gyakorlása során, a kommunista pártokban tevékenykedő vezetőkhez képest. Következésképpen a kommunista pártokban tevékenykedő vezetők az állami szervezetben működő vezetőhöz képest nagyobb szabadságot élveznek, tevékenységük kevésbé meghatározott és a hierarchikus felügyelet is kisebb. Mindebből az is következik, hogy a kommunista pártokban működő vezetők személyi hatása nagyobb a párt tevékenységére. Vitathatatlan, hogy a kommunista pártokban működő vezetők vonatkozásában is meg kell különböztetni azt a tevékenységet, amelyet mint hivatalos személy tesz, attól a tevékenységtől, amelyet mint egyszerű állampolgárok végeznek, sőt az is megállapítható, s e tekintetben a szocialista államszervezet sem kivétel, hogy a két tevékenységi kör nem mindig van összhangban, mert van rá eset, amikor az állampolgár mint hivatalos személy nem ért egyet azzal a tevékenységgel amit végez, illetve amit végeznie kell.

A kommunista pártokban a választott testületek mellett kialakult az igazgatási apparátus, amely hivatásos, fizetett párttagokból tevődik össze. Ez az apparátus a választott testületi szervek irányítása alatt áll, s a párt szervezeti hierarchiájának megfelelően tagozódik, alapvető feladata a különböző párt döntések előkészítése és végrehajtása. Ilyen értelemben az igazgatási apparátusnak alárendelt szerepe van a választott szervekhez képest a pártban is.

A szocialista országokban, így hazánkban is a kommunista párt, nevezetesen az MSZMP, a megszerzett államhatalom megtartására és gyakorlására szolgáló stabilan szervezett emberscsoport, vagyis az állampolgárok meghatározott részének összessége. A kommunista párt közvetítő szerepet tölt be a szocialista állam és az állampolgárok között, ugyanis megszervezte az állampolgárok, a párttag és a pártonkívüli állampolgárok tevékenységét is, lehetővé teszi számukra az effektív hatást a szocialista állam tevékenységére. A párt és az állam közötti helyes viszony megértése szempontjából látni kell, hogy népi demokratikus szocialista államunknak privilegizált lehetősége van az eltérő érdekű osztályok, rétegek társadalmi viszonyainak rendezésére. Az MSZMP politikai tevékenységében a társadalom hatása jelentkezik a szocialista állam felé, ebből adódóan az MSZMP is olyan szervezet, amely közvetít az állampolgárok, a társadalom meghatározott osztályai és rétegei és a szocialista állam, mint privilegizált hatalmi eszközökkel rendelkező szervezet között. Az MSZMP-nek ez a hatása a szocialista államra a követendő politikára vonatkozó döntésein keresztül fejeződik ki, melyek a szocialista állam döntésein keresztül jutnak el a konkrét életviszonyokig. Az MSZMP-nek jellemző vonása, hogy az általa hozott döntések két csoportra oszthatók; egyrészük a párt belső életével, másrészük éppen a párt vezető-irányító szerepe folytán más szervek tevékenységével, működésével kapcsolatosak. Az MSZMP-ben a különböző döntések differenciálódnak a szervezet hierarchiájának megfelelően, vagyis a döntési jogkör és felelősség

megosztott. A kommunista pártok tagjai azonos ideológiával rendelkeznek, céljuk azok terjesztése, általánossá tétele, az összes állampolgárok megnyerése. Ezen belül különösen fontos a közömbös állampolgárok megnyerése is.

A kommunista pártok szervezett politikai tevékenységet végeznek és a hatalmat úgy gyakorolják, hogy határozatot hoznak, s tekintettel arra, hogy a párt tagjai állami hivatalos (hivatásos és nem hivatásos) személyekként is tevékenykednek, különösen a kulcspozíciókban, s ebben a minőségükben olyan állami határozatokat hoznak, amelyek kapcsolatosak a párthatározatokkal, amit egyébként is demokratikusan hoznak meg. A szocialista állam tehát olyan szervezet, amelyet az állampolgárok a kommunista pártokon keresztül is működtetnek, azon keresztül határozzák meg, hogy mit kell tennie. A szocialista államhatalmat a kommunista párt tehát oly módon gyakorolja, hogy igyekszik a szocialista államszervezetekben a kulcspozíciókra tagjait állítani, akik ezekre a helyekre választás útján, tehát demokratikusan kerülnek a jogszabályokban előírt módon. Ebben a vonatkozásban tehát a kommunista pártok jelölési joggal rendelkeznek, és a többség, nevezetesen a választói többség biztosításával a jelölt megválasztására törekszenek. Ezt a párt azzal éri el, hogy a választó állampolgárok többségét maga köré tömöríti, hogy megtartsa az államhatalmat. Ebből a szempontból a közömbös állampolgárok megnyerése is fontos, hiszen a választások során ők is rendelkeznek szavazati joggal, így befolyásuk jelentős. Következésképpen a szocialista országokban működő kommunista pártok tevékenysége szorosan összefügg a szocialista demokrácia rendszerével, azzal, hogy a fő állami szerveket választások útján hozzák létre, ahol többséget kell szerezni, s ezt a többséget agitációs és propaganda munkával kell biztosítani, s ezt a jelölt egyénileg nem tudná lebonyolítani figyelemmel arra is, hogy a jelöltek számára nem csak a munkásosztály, illetve a párttag állampolgárok szavazatait, hanem a pártonkívüliek szavazatát is meg kell szerezni.¹¹³

A kommunista pártban, így az MSZMP-ben is a döntések, amelyek különböző szinteken születnek meg, szorosan kapcsolódnak a pártdemokráciához.¹¹⁴ A demokrácia lényege a pártban is a döntésekben való részvétel. A döntés és a demokrácia a pártban összetett és sok tényező által befolyásolt. A döntési szint és a demokrácia közötti viszonylatot lehet vizsgálni egyrészt az alapszervezetekben, másrészt viszont a felsőbb vezető szervek vonatkozásában. A pártdemokrácia problémája alapszervezeti szinten a taggyűléseken és alapszervezeti vezetőségekben jelentkezik. A pártdemokrácia alapszervezeti szinten összefügg a párttagok jogosultságaival és az ezeknek megfelelő kötelezettségekkel, hiszen ezek azok, amelyek biztosítják a tagok részvételét a különböző döntések, hatá-

¹¹³ Bauman Z.: Általános szociológia. I. m. 436. p. Megállapítja, hogy minden pártban négy részvételi szintet különböztetünk meg. Ezek: a pártra szavazó választók; a párttagok; a pártaktívák; a vezetők együttese; Vö. továbbá Kulcsár Kálmán: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. Társadalmi Szemle 1969. 12. sz. 38–39. p. E vonatkozásban kifejti, hogy a marxista párt tevékenységében való részvételnek három módja van: tagsági viszony alapján; az állandó pártapparátus különböző posztján végzett munka alapján; nem tagsági viszony alapján közvetve, illetve támogatva tevékenységét. A választásokkal összefüggésben széles körű polgári szociológiai irodalom van. Pl. Lipset M. S.—Rokkan S.: Party Systems and Voter Alignments. New York—London, 1967. 1., 64. p.; Berelson R. B.—Lazarsfeld P. F.—McPhee W. N.: Voting. Chicago—London, 1966. 227., s. köv. p. Vö. továbbá Parsons T.: General Theory in Sociology. I. m. 90., s. köv. p.

¹¹⁴ Lenin: A pártélet normáiról. Budapest, 1963. Különösen 48., 49., 182., 183., 454., 455., stb.; Vö. továbbá az MSZMP Szervezeti Szabályzata. Budapest, 1966.

rozatok előkészítésében, meghozatalában, végrehajtásában és ellenőrzésében. A demokrácia jelenti a pártban az ellentétes vélemények kifejezését, a vitát, melynek az a célja, hogy a párttagságban egy meghatározott döntés helyességét illetően erős meggyőződés alakuljon ki, amely az ellen hasson, hogy a kialakult álláspontokat feladják, hogy mindent megtegyenek megvalósításukért. Alapszervezeti szinten igen fontos a pártfórum előtti pártszerű bírálat. Fontos továbbá, hogy a határozati javaslat során kifejtett ellentétes vélemény a döntés után ne érvényesüljön, azaz azoknak kötelességük a határozat végrehajtása, akik nem értettek egyet azzal, de kisebbségbe kerültek. Igen fontos a pártfegyelem betartása e tekintetben. A pártfegyelem és a pártdemokrácia tehát szoros kapcsolatban van egymással, s azt is jelenti, hogy bizonyos kiscsoportkapcsolatoktól függően nem enged illetéktelen közléseket. Az illetéktelen közlések ugyanis zavarják a demokrácia érvényesülését a pártban, akadályozzák, a nyílt és őszinte álláspontok kifejtését, valamint a munkában észlelt fogyatékoságok személyre tekintet nélküli feltárását. Természetes, hogy a pártdemokrácia érvényesülése szorosan összefügg a pártélet rendszerességével, folyamatosságával. A pártdemokrácia érvényesülését segíti elő az, ha taggyűléseken tartalmas és építő vita alakulhat ki és tartalmas eredmények születnek meghatározott kérdésekben. A pártdemokráciával összefüggő jogosultságok gyakorlása és érvényesülése feltételezi a pártszerűség, elvtársiasság és a népszerűség szinkronját. E jelenségek nem helyes viszonyai ugyanis negatívan hatnak a pártdemokrácia érvényesülésére. Hazánkban az alapszervezeteknek azon joga, miszerint beszámoltatják a vezetőket, nagyban növelte a pártdemokrácia érvényesülését, valamint az a kötelezettség is, miszerint a párttagnak cselekvően részt kell venni a társadalmi életben, s nem csupán a munkahelyén. A párttagnak ugyanis nem csupán a munkahelyen kell dolgozni, tevékenykedni. Az olyan szemlélet, amely kizárólag ezt tartja szem előtt, a párttagokat szűk körbe zárja, s erősíti a bezárkózást egy meghatározott munkaszervezetbe, s azt eredményezheti, hogy a párttagok szűkös érdekek, sajátos munkahelyi érdekek képviselőivé válhatnak, ami oda vezet, hogy a tagok tevékenysége elszegényesedik, s elvesztik áttekinthető készségüket a társadalmi folyamatok egészéről. A párttagság véleményének figyelembevétele alapszervezeti szinten biztosított. A döntés és a demokrácia viszonyait vizsgálva a felsőbb választott szervek vonatkozásában mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a párttag többfokú képviseltségén keresztül jut abba a helyzetbe, hogy a felsőbb szervek tevékenységére irányító befolyást gyakorolhasson. Ez egyben felveti a centralizmus kérdéseit is. Megállapítható, hogy a demokrácia és a centralizmus helyes, az adott feltételeknek megfelelő aránya igen fontos. Itt elsősorban az érvek fontosak az alsóbb és a felsőbb választott szervek viszonyában különösen. A párton belüli demokrácia tehát a párttagok széles köreinek részvételét biztosítja a párt különböző döntéseinek, határozatainak meghozatalában. Ebből a szempontból igen jelentős a különböző választott funkciókban tevékenykedő személyek cseréje is. Így pl. a választott szervezetekben egészséges arányt kell biztosítani a hivatásos politikai funkcionáriusok és a társadalmi-politikai funkcionáriusok között. A fentiekben elmondottak megakadályozzák a negatív jelenségek kifejlődését és a pártdemokrácia kibontakozásának irányába hatnának. Így pl. a fentiekben jelzett egészséges arálynak a biztosítása hozzájárulhat annak a tendenciaként jelentkező problémának a megoldásához, mely szerint tulajdonképpen mindent a hivatásos politikai funkcionáriusok és azok hivatali jellegű apparátusai döntenek el. A párttagság, valamint a választott szervek közötti viszonyok sok-

rétűek. A tagság javaslatot tehet a felsőbb választott szervek felé, másrészt azok kötelesek beszámolni munkájukról. Következésképpen a párttagságnak, illetve az alsóbb fórumnak befolyása van a felsőbb pártfórumra. Ezt különböző értekezletek, aktívák, valamint a különböző bizottságokban való részvétel biztosítja. Ezek lehetőséget biztosítanak a párt tagjainak megfelelő változó összetételben arra, hogy idejében befolyásolják a központi pártszervek döntéseit, vagyis lehetőséget adnak arra, hogy a párt tagjai közreműködjenek a felsőbb pártszervek döntéseinek kialakításában, a központi pártakarat kiképzésében, kimunkálásában, változó összetételben.

Nem hallgatjuk el azonban, hogy a kommunista pártokon belül is, elsősorban azokon belül, amelyek hatalmon vannak, számos olyan tényező van, amelyek negatívan hathatnak a pártdemokrácia érvényesülésére.¹¹⁵ Mindenekelőtt hatnak a párton belül is a demokrácián keresztül különböző csoportjelenségek, különösen a döntésekkel összefüggésben. A kommunista pártokban is jelentkeznek ezen csoportok küzdelmei egymással, s közöttük kompromisszumok jöhetnek létre, amelyek hatnak a párt politikájának kialakítására és végrehajtására. Ebből az adódik, hogy a párt munkájának vizsgálatánál figyelembe kell venni e csoportviszonyokat, a vezetés és a különböző csoportok kapcsolatát. A különböző csoportok ugyanis az esetek többségében a párt keretei között próbálják befolyásukat érvényre juttatni. Természetesen a kommunista párt osztályjellegéből folyóan a pártdemokrácia során a munkáosztály érdekeinek kell kifejeződnie és megfogalmazódnia elsősorban, hiszen a kommunista párt a munkáosztály érdekeinek megfelelő eszméket kell, hogy belevigyen az állami tevékenységbe.

A szocialista állam tevékenysége és a pártdemokrácia között ily módon rendkívül szoros összefüggés van, figyelemmel a centralizmusra is. A párton belül érvényesülő demokratikus centralizmus elve kihat a szocialista állam szervezetében és működésében érvényesülő demokratikus centralizmusra. E kettő közötti viszony abban van, hogyha a pártban töretlenül érvényesül a demokratikus centralizmus, akkor az állami szervek szervezetében és tevékenységében is érvényesül. A személyi kultusz időszakában a párton belül túlzottan centralizálták a vezetést, s ez magával hozta az államon belül is a centralizmus előtérbe állítását, illetve a demokratizmus háttérbe szorult.¹¹⁶

Az előzőekben említettük, hogy a pártdemokrácia érvényesülésére számos tényező hat a párton belül is. Az utóbbi időben felvetik, hogy a kommunista pártokon belül kialakult igazgatási apparátus járhat-e káros következményekkel, illetve negatívan hathat-e a párton belül? Abból indulnak ki e nézetek felvetői, hogy az igazgatási apparátus a párttagok széles tömegeit háttérbe szoríthatja és önállóan hathat a választott szervek döntéseire is. Olyan véleményeket is kifejtene, hogy az igazgatási apparátus háttérbe szoríthatja a választott szerveket, s a párt ezeken keresztül uralkodhat, sőt mi több, az igazgatási apparátus a szükséges adottságokkal rendelkező vezetőket, — vagyis az olyan vezetőket, akik rendelkeznek a tömegekkel való bánásmód művészetével, akik hatékony, megnyerő és az embereket akcióba vonó képességgel is rendelkeznek — háttérbe szoríthatják és csupán a szervező munkára alkalmas sze-

¹¹⁵ Kulcsár Kálmán: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 1966. 129. p.; Vö. A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Budapest, 1959.; Vö. továbbá Michel R.: Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. I. m. 502. p.; Handbook of Organizations. Chicago. 1965. 764. p.; MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956—1962. Budapest, 1964. 80., 267. p.

¹¹⁶ Vö. MSZMP határozatai és dokumentumai. 1956—1962. I. m. 554. p.

mélyeknek engednek teret, s mindez oda vezethet, hogy a széles néptömegek akarata a párton keresztül nem fejeződik ki, s általában eltávolodás következhet be a széles néptömegektől, mivel azok, vagyis az igazgatási apparátus képviselői nem a tömegek, hanem az elit körében mozognak. El kell ismerni, hogy a fenti jelenségekkel tendenciaként számolni kell, de az nem feltétlenül valósul meg, illetve különböző feltételektől függően, azaz bizonyos speciális körülmények, különösen pl. az ún. személyi kultusz következtében. A személyi kultusz időszakában ugyanis az igazgatási szervezetnek a párttagság tömege helyett jelentős befolyása volt. Ma már olyan intézkedések történtek, amelyek a tagság nagyobb befolyását igyekeznek elősegíteni abból a célból, hogy a fenti tendenciákat kiküszöböljék.¹¹⁷

Az utóbbi időben felvetődő további nézet megkérdőjelezi a párt vezető szerepét olyan formában, hogy helyes-e az, miszerint a szocialista állam polgárainak a szocialista állam tevékenységére való döntő ráhatása csak a kommunista párton keresztül nyilvánulhat meg.¹¹⁸ Úgy vélik, hogy ez a jelenség korlátozza a szocialista állam polgárainak kezdeményezését, az állampolgárok szabadságát. Ezzel összefüggésben kifejtik: az a helyes, ha az egyéni állampolgári akarat közvetlenül fejeződik ki az állami szervek tevékenységével kapcsolatban. Kifejtik azt is, hogy általában nem helyes az a célkitűzés, miszerint a kommunisták maguk elé tűzik azt, hogy a szocialista államon keresztül igazsák a szocialista társadalmat a dolgozó ember nevében. Ez a koncepció azzal függ össze, hogy a kommunista párt nem foglalja magában az összes állampolgárokat, csak a leghaladóbb, legtudatosabb elemeit. Ilyen formán a nép széles tömegei azon kívül maradnak. Ez a jelenség ily módon odavezet — húzzák alá —, hogy a szocialista demokrácia nem az összes állampolgárok politikai aktivitásán alapul, pedig az volna a helyes, hogy az állampolgároknak nem a pártokon keresztül, hanem közvetlenül kellene tevékenykednie az állami tevékenységgel kapcsolatban, minden állampolgárt olyan aktívvá kellene tenni, mint amilyenek a párttag állampolgárok általában. Ez esetben a közvetlen demokrácia tulajdonképpen párt nélküli szocialista demokrácia volna. A magunk részéről ezt a koncepciót nem fogadjuk el, alapvetően azért, mert ez a koncepció a kommunista pártnak csupán a negatív vonatkozásait látja és a párt pozitív vonatkozásait, illetve egyéb más oldalait figyelmen kívül hagyja. Különösen figyelmen kívül hagyja az egyéni állampolgári részvétel korlátait, s a pártszerveken keresztül való egyéni állampolgári részvétel előnyeit, pl. a hatékonyságot. Erre az álláspontra jelentős mértékben hat — álláspontunk szerint — a Parteinstaatról szóló burzsoá koncepció, illetve az állampolgárok akaratának a pártok általi „mediatizálásáról” szóló felfogás,¹¹⁹ mely szerint az állampolgárok eltűnnek a politikai élet arénáiból és helyükbe a pártok lépnek, noha a pártok nem képviselik a népet, illetve a népek nincs befolyásuk rájuk. A fenti koncepciót nem fogadhatjuk el továbbá azért sem, mert álláspontunk szerint az összes állampolgárok, illetve a nem párttag állampolgárok közvetlenül is részt vehetnek az állami tevékenységben, az ugyanis nem zárja ki a kommunista párt vezető szerepét, sőt egyenesen elősegíti azt, vagyis a párt nem mono-

¹¹⁷ SZKP XXII. Kongresszusának anyaga. Budapest, 1961. 478., s köv. p.; MSZMP VIII., ill. IX. Kongresszusának jegyzőkönyvei. Budapest, 1963., 1966.

¹¹⁸ Lukity R. D.: Politityka teorija drzave. I. m. 85. p. Djordjevitj J.: Politityki sistem. I. m. 809. p.; Vö. Kosztyn P.: Goszudarsztvennaja vlasztj i szamoupravlenie pri szocializme. SZGP. 1969. 2. 34. p.

¹¹⁹ Vö. Bihari Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Budapest, 1963. 71. p.

polizálja e tekintetben a részvételt az állami szervek tevékenységében, illetve a döntések meghozatalában és végrehajtásában. Éppen ezért az általános akarat, amely az állami döntésekben jelentkezik, nem csupán pártakarat, hanem az a pártonkívüliek akarata is, vagyis az összes állampolgárok igényeinek és a kommunista párt által feltárt igényeknek az állandó egymásrahatásából alakul ki. Ilyen módon a párt irányító tevékenysége az egész nép akarata közvetítésének a legtermészetesebb és legszilárdabb módja. A fenti koncepció ugyanis a munkásosztály pártjának irányítását háttérbe szorítja, úgy véli, hogy a munkásosztály pártjának vezetése nélkül is működhet a szocialista állam.¹²⁰ A párt vezető szerepe azonban szükséges. Ugyanis az állampolgárok nem mindig ismerik fel azonnal a végbemenő társadalmi folyamatok lényegét, s ilyen folyamatokat kevésbé tudnak kezdeményezni, másrészt viszont párt nélkül az atomizált állampolgári érdek és akarat fejeződne ki¹²¹ s a sokrétű differenciált állampolgári érdek közös objektív vonala háttérbe szorulhatna, nem fejeződhetne ki, így a negatív tendenciák a társadalomban széleskörűen kibontakoznának, éppen a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek háttérébe szorításával, az egyéni érdek előtérbe kerülésével. Egyébként is az állampolgároknak az állami tevékenységben való részvétele a kommunista pártokon keresztül is megnyilvánul, s ezt is figyelembe véve az állampolgári kezdeményezés és a szabadság hiánya nem forog fenn, noha a közös érdek elsődlegessége az állampolgárok egyéni érdekét és akaratát — azt, amely nincs összhangban a szocialista építéssel — szükségképpen korlátozza. Ehhez azt is látni kell, hogy a vélemények pártok nélkül is korlátozhatók, nemcsak a párt, hanem egyéb szerv is formálhat jogot arra, hogy tagjai nevében beszéljen. Egyébként a pártban is kifejeződik, illetve kifejeződhet az állampolgári akarat, mint egyéni akarat, s így lehetővé van téve, hogy az állampolgár önállóan, vagy ha akarja mint párttag, a párton keresztül, ha nem akarja a párton kívül hasonló a szocialista állam tevékenységére. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy az állampolgárok különböző osztályok tagjai, mint osztályoknak osztályérdekeik is vannak. Ez az osztályérdek pedig az átlag állampolgári érdek és ennek kell kifejeződni elsősorban a szocialista állam döntéseiben, vagyis csak így tudja a kommunista párt is összekapcsolni az osztályuralmat az állami tevékenységgel, a döntésekkel, és azok végrehajtásával. Egyébként a kommunista párt is amellet, hogy bizonyos dezintegráló funkciót is betölt, egyben akkomodáló, azaz elesimítő mechanizmus is. A kommunista párt mint dezintegráló tényező élesen elválasztja a munkásosztály érdekeit a nem munkás érdekektől, a munkásosztály érdekeit, vagyis az egész nép érdekeit szemelőtt tartva, mint integráló mechanizmus pedig integrálja a társadalmon belül kifejeződő különböző érdekeket, s ezen belül megoldja a munkásosztály, illetve a munkásosztály és szövetségesei közötti érdekkonfliktusokat,¹²² azaz elsimítja azokat. Ez rendkívül fontos, mert ezen az úton akadályozza meg a szocialista

¹²⁰ I. m. 130. p.

¹²¹ *Szecső Tamás*: Politika: elmélet és gyakorlat. Valóság. 1967. 6. 98. p. Törént felvétel Pécsen és Szegeden a társadalmi részvétellel összefüggésben a tekintetben, hogy a megkérdézettek hogyan befolyásolják a helyi ügyek alakulását. A vizsgálatból világosan kitűnik, hogy egyénileg a megkérdézetteknek döntő többségben nincs befolyása az ügyek intézésére. A nemzetközi összehasonlító adatok ennél jobb képet mutatnak. Mi úgy véljük ezt a kísérleti vizsgálatot a továbbiakban ki kell egészíteni a különböző szervezeteken keresztül jelentkező befolyással.

¹²² *Bauman Z.*: Általános szociológia. I. m. 439. p., ahol részletesen elemzi a politikai pártoknak a politikai életben betöltött funkcióit. Vö. továbbá *Szecső Tamás* a konfliktus kutatásról kifejtett gondolataival (Valóság 1967. 1. sz. 59—66. p.).

rendszer megingását. Minden érdekellentét, amelyet nem oldanak meg idejében, vagy amelyet nem a tényleges erőviszonyoknak megfelelően oldanak meg, könnyen problémát okozhatnak. A kommunista párt egyébként az állampolgárok véleményének hatását is figyelembe veszi, de egyben azt befolyásolja is.

Visszatérve az állampolgár és a párt viszonyára vonatkozó nem marxista koncepcióra, e koncepció képviselői is elismerik, hogy a kommunistáknak döntő hatásuk van az állami döntésekre és ettől függ a szocialista rendszer stabilitása, s ez biztosítja a társadalom szocialista irányú fejlődését. Egyébként is a párt vezető, irányító szerepe nem jelenti azt, hogy csupán a párttagok igazgatják a társadalmat a dolgozók nevében, mert hiszen egyrészt a párttagok maguk is dolgozók, másrészt viszont a párttagok egyben nevelik is a nem párttag dolgozókat, hogy azok maguk tudjanak részt venni a szocialista demokrácia mechanizmusán keresztül — de szocialista módon — a szocialista társadalom igazgatásában. A valóság azonban az, hogy van bizonyos különbség a párttag és a pártönkívüli állampolgárok között az állami tevékenységben való részvételt illetően. Sőt a pártönk belül is van különbség az egyes párttagokat figyelembe véve az állami döntésekben való részvételt illetően.

A párt irányító és vezető szerepe a szocialista társadalomban tehát szükséges, mert nélkül nem lehet megvalósítani a munkásosztály történeti feladatait, a szocializmus és a kommunizmus építését, ehhez azonban szükséges az állampolgárok többségének a megnyerése. A pártirányítás semmiesetre sem jelentheti azt, hogy a párt helyettesítheti az államot,¹²³ ugyanis a pártfórumok a döntésekből nem rekeszthetik ki az állami szerveket. A párt és az állam céljai azonosak. Egyébként is a vezetőszerop a munkásosztály vezető szerepét jelenti, s ez a vezetőszerop megnyilvánul azáltal, hogy a párt szabja meg a cselekvési programot a szocialista állam számára, a párt ellenőrzi az állami szervek tevékenységét és a vezető állami tisztségekbe a választási rendszer alapján beküldi legjobb tagjait. Ez igen fontos. A párt azért küldi legjobb embereit a vezetői tisztségekbe, hogy realizálni tudja a munkásosztály és szövetségesei általános érdekeit, s az ellenőrzést is az állampolgárok egészével valósítja meg. A cselekvési program megszabása pedig azzal függ össze, hogy a párt képes a történelmi szükségszerűség, a társadalmi élet szükségleteinek idejében történő felismerésére, az állampolgárok összességével szoros egységben és képes szervezni az állampolgárokat a történelmi szükségszerűségből fakadó feladatok megoldására. A kommunista párt vezető szerepe nem áll ellentétben azzal, hogy a szocialista állam a fő eszköz, a társadalom szocialista irányú fejlesztésében. Amíg ugyanis a párt a munkásosztály élcsapata, addig a szocialista állam az egész dolgozó nép szervezete, s szükséges azt a pártnak irányítani és mozgósítani. A kommunista párt örökdi annak az alapelvnek a megvalósításán is, hogy az államvezetésben részt kell venni az állampolgároknak is. Ez abból a tényből következik, hogy a szocialista állam nem hajthatja végre feladatait az állampolgároknak az állami tevékenységben való széleskörű részvétele nélkül. A szocialista állam tevékenységében való részvétele a pártnak nem merül ki csupán az állami tevékenység fő irányainak meghatározásában, hanem közreműködik az általános politikai irányvonal helyes végrehajtásában is, vagyis együttműködést jelent a mindennapi munkában a két szerv között.

A kommunista párt vezető szerepe nem jelent pártidiktatúrát, a vezető szerep ugyanis olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyek kizárják a fenti állítást. E vonás mindenekelőtt jelentkezik abban, hogy a kommunista párt ak-

¹²³ Antalffy György: Állam és demokrácia. I. m. 385—386. p.

kor, amikor irányító útmutatásait kialakítja, bevonja abba az irányítottakat, vagyis azokat, akik az irányítást kapják. Ilyen értelemben bevonják abba a szocialista államszervezetben dolgozó hivatalos személyeket is. Az irányítottak bevonása elősegíti a szocialista társadalmi valóság sokoldalú elemzését, felmérését és értékelését. Ez természetesen csak a szocialista társadalomban lehetséges, s ilyen értelemben az állami szervezetekben dolgozók is befolyásolják a párt állásfoglalását. A kommunista párt irányító útmutatásaival összefüggésben megállapítható, hogy a személyi kultusz torzulásai következtében a konkrét parancsokkal való vezetése a szocialista állami tevékenységnek előfordult, de ez nem a pártirányítás lényegéből, hanem a hatalommal való visszaélésből fakadt. Továbbá a kommunista pártok vezető irányító szerepe abban van, hogy a párt jogilag nincs az állami szervek fölött, szervezeti alá- és fölérendeltség nincs a kettőjük között, s ilyen értelemben a párt vezető szerepe a jogi szabályozás nélkül érvényesül, vagyis a párt irányító határozatainak érvényesülését nem a szocialista állam kényszere, hanem a meggyőzés biztosítja. Továbbá a szocialista államok vonatkozásában a kommunista pártok a vezető-irányító tevékenység gyakorlása során figyelembe veszik az állampolgárok véleményét is, ösztönzik azokat különböző kezdeményezésekre.

A társadalmi fejlődés során a kommunista párt átalakul össznépi jellegűvé, vagyis az egész nép pártjává.¹²⁴ Ebben az időszakban tekintettel arra, hogy a munkásosztály vezető szerepe továbbra is fennmarad, a párt szerepe fokozódik, vagy más szóval továbbra is alapfeltétele a kommunizmus felépítésének és az állampolgárok képességei mindenirányú kibontakoztatásához szükséges anyagi és szellemi előfeltételek megteremtésének. Ebben az időszakban fokozódik a pártonkívüli állampolgárok tömegeinek a bevonása az irányító munkába, s egyre fokozottabban jelentkezik a tudományosan megalapozott program kidolgozása. A kommunista párt az állami és társadalmi munka legfontosabb posztjaira ebben az időszakban is saját soraiból, de a pártonkívüli állampolgárok közül is állít jelölteket, azonban továbbra is ellenőrzi a szocialista állam mint össznépi állam tevékenységét, de nem helyettesíti azt. A kommunista párt csak akkor hal el, ha megszűnnek azok a feltételek, amelyek szükségessé teszik, vagyis ha létrejön a kommunista társadalom.

3. A szocialista állam polgárai öntevékenység céljából, önkéntesen különböző társadalmi szervezeteket hoznak létre, mint pl. a szakszervezeteket, szövetkezeti képviselői szerveket, ifjúsági szervezeteket, stb. és ezeken keresztül részt vesznek a szocialista állam döntéseinek kialakításában és végrehajtásában. A különböző társadalmi szervezeteknek az állami tevékenységben való közreműködése hozzájárul a szocialista állam és az állampolgárok közötti nem antagonisztikus ellentmondások feloldásához, azaz az állampolgári egyéni érdek és az osztálytársadalmi érdek összhangjának biztosításához.¹²⁵

A szocialista társadalomban a társadalmi szervek tagjaik érdekeit igyekeznek kielégíteni, így érdekszervezetek, vagy befolyásoló szervek, de van olyan társadalmi szervezet is, amely nemcsak tagjainak, hanem azon kívüliek ér-

¹²⁴ Vö. SZKP XXII. Kongresszusának anyaga. Budapest, 1961. 477., 478. p.

¹²⁵ Jampolskaja C. A.: Les Organisations sociales et le développement de la socialisation de L'État. Paris. 1968. 55. p.; Vö. továbbá Beluh A. K.: Politikaszakja organizacija obscesztva i szocialiszticeszkoe upravlenije. Leningrad, 1961. 7., s. köv. p. 54., s. köv. p.

¹²⁶ Bauman Z.: Általános szociológia. I. m. 445–446. p.

dekeit is igyekszik kielégíteni. A társadalmi szervezetek mint érdekszervezetek, illetve nyomást kifejtő szervezetek, általában az adott szervezeti kereteken kívül elégitik ki tagjainak érdekeit, azaz eszköz, illetve instrumentális jellegűek,¹²⁶ természetesen egyben belsőleg is kielégíthetnek különböző érdekeket. A szocialista társadalomban működő társadalmi szervek eszközjellege abban van, hogy védik tagjaikat más szervezetek tevékenységével kapcsolatban, s törekednek olyan állami döntések elérésére, amelyek saját tagjaik érdekei szempontjából előnyösek. A szocialista társadalomban működő társadalmi szervezetek tagjaik érdekében nyomást fejtenek ki az állami döntésekre, másrészt a döntések végrehajtására, azaz ellenőrzik a hozott döntések realizálását. Megállapítható, hogy a társadalmi szervezetek részérdekeket¹²⁷ képviselnek, s általában céljuk a termelt javak elosztásának fenntartása, illetve újrafelosztása a fennálló viszonyok között. A társadalmi szervek ugyanis szervezett erők, s így nagyobb lehetőségekkel rendelkeznek a részérdekek elérésére. A társadalmi szervezetek érdekszervezetek, de ez a kifejezés nem alkalmazható pl. a pártra, hiszen a párt nem részérdekeket, hanem olyan érdek megvalósításáért küzd, amely a társadalmi élet valamennyi területére terjed ki. Természetesen vannak a párt mellett olyan társadalmi szervezetek is, amelyek szélesebbkörű érdekek, azaz nem csupán részérdekek megvalósítására törekcszenek.

A szocialista társadalomban működő érdekképviselői szervezetek mint társadalmi szervezetek, így a szakszervezetek, a szövetkezetek szövetségesei, az ifjúsági szervezetek és részben a különböző egyesületek hierarchikusan épülnek fel az alapszervezettől a központi vezetésig és számos közös vonással rendelkeznek. Így pl. érvényesül bennük a demokratikus centralizmus elve.

Felvetődik a kérdés, hogyan, miként jelentkecszenek az érdekképviselői társadalmi szervek a szocialista állami döntések meghozatala és végrehajtása vonatkozásában. Ahhoz, hogy ezt megértsük, szükséges áttekinteni az állami döntések meghozatalának és végrehajtásának folyamatát.¹²⁸

A) A szocialista állam döntéseinek meghozatala bonyolult folyamat. Bonyolult éppen azért, mert benne pszichológiai tényezők vagyis tudati és akarat elemek hatnak. Bonyolult továbbá azért, mert benne nagyszámú tényező vesz részt. E tényezőket illetően különbséget kell tenni állami szervek és nem állami társadalmi szervek között. Ami az állami szervek hatását illeti az állami döntésekre, tulajdonképpen a különböző állami szervek viszonyának a problémáját veti fel. A szocialista állami szerv áll az állami döntés központjában. Általában elmondhatjuk, hogy az állami döntés meghozatalában az összes állami szervek a hatáskörüknek megfelelően vesznek részt. Ebbe bele kell érteni a végrehajtó szerveket is, legalábbis olyan formában, hogy a végrehajtó szerveknek kezdeményezésük van és a körülményekhez képest részben a végrehajtás során megváltoztathatják a határozatot. Ez semmiesetre sem jelenti a döntések meghozatalát biztosító állami szervek és a végrehajtó tevékenységet megvalósító állami szervek közötti különbség felszámolását. A szocialista állam döntéseinek meghozatalában számos állami szerv vesz részt: a hatalmi szervek és az igazgatási-szakmai szervek. Az államhatalmi szervek a legfőbb állami döntéseket hozzák és határozzák meg az állami politika fő irányait.¹²⁹ Az igazgatási-szakmai szervek bár elsődlegesen az előző szervek

¹²⁷ Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Budapest, 1966. 48. p.

¹²⁸ Lukity R. D.: Politityka teorija drzave. I. m. 124., 153., s köv. p.

¹²⁹ Kállai Gyula: Szocialista állami életünk fejlődésének néhány időszerű kérdése. Állam és Igazgatás. 1969. 6. 488., s köv. p. 494., s köv. p.

döntéseit hajtják végre, de maguk is hoznak állami döntéseket. Az államhatalmi szervek elsősorban olyan állampolgárokból állanak, akiknek az állami ügyek intézésére speciális szakképzettségük nincsen. Ezek egyszerű állampolgárok, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség tagjai és rendes foglalkozásuk van az állami hivatalos személyi minőségükön kívül. Az igazgatási szakmai szervek pedig olyan állampolgárokból tevődnek össze, akik egyben szakképzettséggel rendelkeznek és az állami tevékenységet rendes foglalkozásként végzik. Az államhatalmi szervek általában olyan állami döntéseket hoznak, amelyek a társadalom szocialista irányba való vezetését biztosítják. Az igazgatási-szakmai szervek határozatait pedig bizonyos tudomány vagy szakterület szabályait veszik figyelembe. Természetesen ez az elválasztás relatív, hiszen az államhatalmi szervek is hoznak éppen az igazgatási-szakmai szervek által előkészített valamely tudomány vagy szakterület szabályainak megfelelő határozatokat.¹³⁰ Általában azonban politikai döntéseket hoznak és ennek a döntésnek megfelelő szakmai döntést is. Politikai határozat pl. az, hogy az államhatalmi szervekbe történő választásokat listák alapján, nem pedig egyénileg kell megtartani. az igazgatási szakmai határozat a szavazás technikailag legösszegezőbb módját dönti el. Megállapítható, hogy a szocialista államhatalmi szervek politikai határozata szoros kapcsolatban áll a párt vezető-irányító szerepével, s így elsősorban a politikai határozatok a pártban születnek meg, vagyis az érdekek összeegyeztetése a munkásosztály érdekeinek figyelembe vételével ott valósul meg elsősorban, s a kompromisszum is ott születik. Előfordulhat természetesen az, hogy az ún. igazgatási szakmai szervek politikai jellegű határozatokat is hoznak. A szocialista állam szervei, amelyek résztvesznek a szocialista állam döntéseinek meghozatalában, hierarchikusan épülnek fel. Ebből adódóan a határozatok, a döntések meghozatalával összefüggésben a különböző állami szervek nem egyenjogúak egymással és nem függetlenek egymástól. Valamennyi állami szerv végső soron alá van rendelve a szuverén államhatalmi szervnek, hazánkban az országgyűlésnek. A hierarchia elve alapvetően az, hogy a különböző szinteken az igazgatási szakmai szervek alá vannak rendelve az államhatalmi politikai szerveknek. Természetesen az államhatalmi politikai szervek, illetve az igazgatási szakmai szervek is tovább differenciálódnak. Ténylegesen az is jelentkezik, hogy az igazgatási-szakmai szervek az államhatalmi szervek fölébe kerülnek, vagyis nem csupán befolyásolják az államhatalmi-képviselői szervek döntéseit, hanem azok helyett döntenek. Ez természetesen felveti, az államhatalmi képviselői szervekben dolgozók politikai ismereteinek kérdéseit, s ebből adódóan szükségessé teszi az államhatalmi képviselői szervek dolgozóinak képzését abból a célból, hogy hű tolmácsolói legyenek a dolgozó nép alapvető érdekeinek. Az igazgatási szakmai szervek jelentős hatást gyakorolnak a képviselői hatalmi szervekre, hiszen különböző tanácsokat adnak az állami döntések meghozatalánál, s ennek során fennáll annak a lehetősége, hogy ezekbe a tanácsokba beleviszik sajátos politikai nézeteiket. Éppen ezért igen fontos a vélemény ellenőrzése is, vagyis az adott tanácsok ellenőrzése. Továbbá fennáll az a veszély is, hogy az igazgatási szakmai szervek sajátos szervezeti érdekeit is beleviszik a tanácsadásba, illetve beleviszik, vagy belevihetik rétegérdekeiket is.¹³¹ A szocialista állami szervek döntéseiben tehát különböző állami szervek vesznek részt, ebből következik, hogy a különböző szerveknek különböző nézeteik vannak a vonatkozó dönté-

¹³⁰ I. m. 490., s köv. p.

¹³¹ Kulcsár Kálmán: Bevezetés a szociológiába. I. m. 120. p.

sek tartalmáról, sőt szükségességéről is. Ez abból adódik, hogy az egész államszervezet sohasem egységes egészen, részletek tekintetében nézeteik eltérőek lehetnek. Továbbá különböző államon kívüli szervezeteknek a hatása alatt állhatnak, illetve állanak, amelyek hatnak az állami szervek tevékenységére, hogy ilyen vagy olyan irányban tevékenykedjenek. A dolog természetéből adódik, hogy a különböző társadalmi szervezetek nem léphetnek egyforma kapcsolatba az összes állami szervekkel és nem hathatnak mindegyikre egyformán. A lényeg az, hogy magának az állami szervezetnek a keretein belül is vélemény-összeütközések lehetnek, megfigyelhető a nagy felelősséget maga után vonó határozatok meghozatalától való húzódozás, illetve az előírt szabályoktól eltérések jöhetnek létre. Így előfordulhat annak ellenére, hogy a demokrácia elő van írva, annak teljes háttérbe szorítása is. Harc folyik tehát az államhatalmi-képviselési és az igazgatási szervek között, s a harc kimenetele különböző lehet.

A szocialista állam döntéseket hozó tevékenységének rövid áttekintése után megvizsgáljuk az érdekképviselési társadalmi szervek szerepét a szocialista állam döntéseinek meghozatalában. Abból kell alapvetően kiindulni, hogy ezekre a döntésekre elsősorban a szocialista államot irányító kommunista párt hat, mely a társadalom valamennyi területére kiterjedő érdekek megvalósításáért küzd. Tekintettel azonban arra, hogy a társadalomban részérdekek is vannak a szocialista állam döntéseinek meghozatala tekintetében, ezek elsősorban a különböző érdekképviselési társadalmi szerveken keresztül fejeződnek ki. Felvetődik tehát a kérdés, hogy a társadalmi szervezetek az állami döntésekkel összefüggésben milyen szerepet játszanak. Abból a szempontból kell ezt vizsgálni, hogy a különböző érdekképviselési társadalmi szervezetek milyen tevékenységet fejtenek ki az állami döntések vonatkozásában, hogyan befolyásolják azokat. Már előre jelezzük azt, hogy a társadalmi szervek bekapcsolódása az állami döntésekbe differenciált, tekintettel arra, hogy maguk a társadalmi szervezetek is hierarchikusan vannak felépítve. Általában elmondható, hogy az állampolgárok összességének bevonása az állami döntések meghozatalába nagy fontosságú a szocialista demokrácia fejlesztése szempontjából. Ez a bevonás erősíti és fokozza a demokratizálási folyamatot. A szocialista állam döntési alapját képező társadalmi viszonyok helyzetének, állapotának és fejlődésének feltárásában a tömegének tapasztalatát, aktív, alkotó hozzájárulását is szükséges felhasználni. Lenin írja: „csak a milliók tapasztalata adhat ebben a tekintetben döntő útmutatást, éppen azért, mert a mi ügyünkhöz a szocializmus építéséhez nem elegendő azon felső rétegek százainak és százazezreinek tapasztalata, akik a történelmet eddig csinálták... Mi közös tapasztalatra, a dolgozók millióinak tapasztalatára számítunk.”¹³² Szükséges tehát a lakosság legszélesebb tömegeit bevonni az állami döntések meghozatalába. Ezt biztosítja a társadalmi szervezetek léte és tevékenysége is. A társadalmi szervezetek ugyanis főleg a társadalmi élet meghatározott területein vannak olyan helyzetben és rendelkeznek olyan lehetőségekkel, hogy hozzájárulhassanak az állami szervek döntéseéhez szükséges konkrét viszonyok és problémák felméréséhez és megállapításához. A különböző társadalmi szervezetek ugyanis az állampolgárok meghatározott részét, rétegeit, életkoruktól, nemüktől, foglalkozásuktól, érdeklődési körüktől és egyéb szempontoktól függően tömörítik és vonják be a munkába. Az egyes társadalmi szervezetek többnyire az élet meghatározott, speciális területén bő és alapos tapasztalatokkal, illetve ismeretek-

¹³² Lenin Művei 27. Budapest, 1952. 417. p.

kel rendelkeznek, s így a társadalmi életből képesek a döntésre váró, illetve megoldandó problémákat kiemelni és meghatározni. Az érdekképviselői társadalmi szervezetek közül kétségtelenül a szakszervezetek¹³³ azok, amelyek a problémák felmérése és elemzése szempontjából közvetlen és alapos tapasztalatokkal rendelkeznek, amelyek az állami döntési tevékenységet legjobban befolyásolják. A szakszervezetek a termelés területén különböző és gazdag tapasztalatokra és ismeretekre tehetnek szert, összefüggésben a dolgozók munkaviszonyaival, egészségügyi viszonyaival. Nem véletlen tehát, hogy a Szakszervezetek Országos Tanácsa az, amelyen keresztül elsősorban jelentkezik az állami döntések befolyásolása a fenti kérdésekben. Ehhez hasonló a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa is, mint a termelőszövetkezetek képviselői szervezete, s ide tartoznak az ifjúsági szervezetek, de a nők szervezetei is, valamint a kulturális és tudományos egyesületek. Vitathatatlan, hogy a parasztság, az ifjúság, a nők rétegérdekeit, illetve részérdekeit e szervek legközvetlenebbül ismerik, mégpedig elsődleges és közvetlen tapasztalatokból, s így nagymértékben módjuk van arra, hogy a társadalom életének általuk felölelt részében a döntést igénylő problémákat feltárják és jelezzék, vagyis segítsék az állami szerveket az objektív társadalmi viszonyok megismerésében és a konkrét viszonyokból eredő, s döntést igénylő feladatok feltárásában. Következésképpen a társadalmi szervek elősegítik, hogy az állam döntése megfeleljen az adott gazdasági-társadalmi viszonyoknak, összhangban legyen a társadalom szükségleteivel és fejlődési irányával.

A különböző társadalmi szervezetek az állami döntések meghozatalában különböző módszerekkel és formákban vesznek részt. Ezek között fontos a jelentős társadalmi viszonyok körében felmerülő fő kérdések és problémák megtárgyalása és megvilágítása. A társadalmi szervezetek látva működési területükön jelentkező ellentmondásokat, különböző tendenciákat és feladatokat tagjaik körében vagy még szélesebb tömegek előtt megvitatva feltárják azok objektív okait és ezáltal ráirányítják az állami szervek figyelmét a különböző problémákra. A társadalmi szervek által szervezett viták a kérdéses területen felszínre hozzák a különböző körülményeket és ezáltal lehetővé teszik számukra, hogy a társadalmi fejlődés általános irányának megfelelően a kérdéses folyamatra befolyást gyakoroljanak. Ily módon a társadalmi szervezetek segítik az állami szerveket az objektív körülmények feltárásában és megismerésében. A társadalmi szervezeteknek ez a tevékenysége többirányú, egyrészt kezdeményező, másrészt szignalizáló jellegű. A társadalmi szervezeteknek lehetőségük van arra, hogy ha működési területükön olyan társadalmi jelenségekre bukkannak, amelyek megítélésük szerint döntést igényelnek, közvetlenül az illetékes szervekhez forduljanak, erre a figyelmet felhívják és döntést kezdeményezzenek. A társadalmi szervezetek nemcsak akkor léphetnek fel, ha szabályozott társadalmi viszonyokról van szó, hanem akkor is, ha adott szabályozás nem volt megfelelő, vagy ha a szóbanforgó döntés éppen a társadalmi viszonyok fejlődése során kinőtte a szabályozás kereteit és ellentmondás keletkezett a módosult társadalmi viszony és a reá vonatkozó döntés között. A szocialista társadalmi viszonyok közepette a társadalom fejlődése a történelem során eddig még soha nem tapasztalható tempóban megy végbe, s az állami döntésekkel szemben felmerülő egyik legfontosabb követelmény az, hogy az állami dön-

¹³³ A Szovjetunió szakszervezeti mozgalmának története. Budapest, 1963.; Vö. továbbá Hegedűs András: A „szakszervezeti vita” időszzerűségéről. Új Írás. 1968. 12. 77—87. p.

tés együtt haladjon a rohamosan változó és alakuló társadalmi viszonyokkal. A társadalmi szervezetek tehát az állami szervek döntését megkönnyítik, meggyorsítják egyrészt a kezdeményező, másrészt szignalizációs szerepükkel. A társadalmi szervezetek kezdeményező és szignalizációs szerepének szabályozása éppen ezért igen fontos. Természetesen a társadalmi szervezeteknek az objektív társadalmi viszonyok fejlődésével és alakulásával kapcsolatos észrevételei, jelzései és kezdeményezései az állami szervek döntést hozó tevékenységében további kidolgozásra, elemzésre és általánosításra kerülnek. Az állami szervek ugyanis olyan eszközökkel rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik számukra a kapott jelzéseknek az értékelését a szocialista társadalom fejlődése szempontjából. Rá kell mutatni arra is, hogy a társadalmi szervezeteknek saját működési területükön észlelt, s az új jelenségekkel, összefüggésekkel kapcsolatosan tett megállapításai, kezdeményezései és jelzései nem szükségszerűen helyesen¹³⁴ fejezik ki az objektív valóságot, s így nem biztos, hogy a döntés igénye minden esetben indokolt és megalapozott. A társadalmi szervezetek ugyanis többnyire a társadalmi életnek meghatározott részleteiből, saját működési területükből indulnak ki és megállapításuk, illetve jelzéseik megtételénél a társadalmi viszonyoknak szűkebb körét tartják szem előtt. Ezzel szemben az állami szervek átfogó, általánosabb szintről ítélik meg a társadalmi szervezetek kezdeményezéseit, vagyis a társadalmi viszonyok totalitása, vagy nagyobb összefüggései szemszögéből tekintik át a jelzett konkrétabb problémát, vagy területet. Ebből az adódik, hogy az állami szervek a részt az egészben elhelyezve közelítik meg, figyelembe véve a különböző összefüggéseket, kapcsolatokat, s így hozzák meg döntéseiket.

A szocialista állam döntései az uralkodó osztály, vagyis a munkásosztály akarátát fejezik ki. A társadalmi szervezetek a munkásosztály akarata állam-akaratként való kifejeződésében is jelentős szerepet töltenek be. Ismeretes, hogy az állami döntésekben a munkásosztály és a dolgozó nép általános akarata fejeződik ki. Ennek az akaratnak a kialakítása összetett és sokoldalú folyamat. A szocialista állam akarata nem individuális állampolgári akarat, sem az uralkodó osztály egyes tagjai akaratának matematikai összege, hanem az egyes akaratokban, az uralkodó osztály egyes tagjainak akaratában fellelhető általános osztályakarat, melyet ennek az osztálynak közös érdekei határoznak meg. Az állami döntés folyamatában tehát az általános osztályakarat megformálása a munkásosztály és a szövetséges osztályok egyes tagjai akaratának számbavétele alapján történik. Természetesen ez nem jelenti azt sem, hogy az állami döntésekben kifejeződő osztályakarat a munkásosztály egyes tagjai akaratának összessége lesz. Ily módon az osztályakarat nem az egyes állampolgári akaratok mechanikus összessége, azt az osztály társadalmi létfeltételei határozzák meg, s így általános akarat. Az általános osztályakarat kialakulása, megszervezése, szervezeteken belül¹³⁵ megy végbe, hiszen csakis így határozható meg a nagyszámú állampolgárok akarata. Természetesen a munkásosztály akaratának megállapítása és megformálása nem egyedül és kizárólag az állami szervek feladata. Azaz a szocialista társadalomban a különböző társadalmi szervezeteknek igen nagy szerepük és jelentőségük van az állami döntésekben kifejeződő osztályakarat, vagyis az állami akarat kialakításában. Következésképpen a tár-

¹³⁴ Beckl Sándor: A dolgozók bevonása a vállalatok vezetésébe. Budapest, 1967., különösen a 71. p.

¹³⁵ Lenin Művei 19. Budapest, 1955. 407—408. p.

sadalmi szervezetek jelentősek az állami döntésekben kifejeződő osztályakarát kiképzésében, egyrészt az osztály általános akarata megállapításán keresztül, másrészt az osztályakarát állami akaratként való megjelenésében is. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy az osztályakarát megállapításában a kommunista pártnak van kiemelkedő szerepe, az objektív társadalmi törvényszerűségek ismeretét figyelembe véve. A pártnak a munkásosztály általános akarátát tartalmazó határozatai, megállapításai és javaslatai tehát rendkívül nagy jelentőségűek az állami döntések számára. A munkásosztály és a széles dolgozó tömegek akarátának felderítésében azonban nagy szerepük van a szakszervezeteknek, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek képviseleti szerveinek, valamint az ifjúság és nők szervezeteinek, de az egyesületeknek is. Ez a tevékenységük összefügg a társadalmi szervek azon tevékenységével, amelyet az objektív társadalmi viszonyok és törvényszerűségek feltárásában végeznek, vagyis a társadalmi szervezetek, az általános osztályakarát megállapításának folyamatában is felhasználják a viták rendezésének módszerét, melyeknek során kifejezésre juthat az osztály, vagy bizonyos rétegeinek akarata. A társadalmi szervezetek javaslatai, kezdeményezései és jelzései a különböző társadalmi rétegek akarátát tükrözik. A társadalmi szervezetek által megállapított, vagy jelzett osztályakarát a társadalom és az osztály csak bizonyos részének vagy rétegének akarátát fejezik ki, s annak általánosságát az állami szerveknek kell megállapítani. Vitathatatlan, hogy az osztály egyes tagjainak akarata, sem az osztály bizonyos rétegének akarátát tükröző társadalmi szervezetek akarata, illetve azok mechanikus összessége, nem jelenti az osztály általános akarátát. Ilyen értelemben a társadalmi szervek akarata is csak alapanyag,¹³⁶ amelyből az általános osztályakarát képezhető. Ez is mutatja azonban, hogy milyen fontos és jelentős a társadalmi szervezeteknek az a tevékenysége, amellyel a széles dolgozó tömegek egyes részeinek és rétegeinek bizonyos kérdésekkel kapcsolatos akarátát az állami szervek felé közvetítik, ezzel az állami döntést elősegítik. A társadalmi szervezetek továbbá segítik az állami szerveket azáltal is, hogy közrehatnak az általános osztályakarátnak állami akaratként való megformálásában.

A társadalmi szervezeteknek a részvétele az általános osztályakarátnak állami akarattá történő megformálásában jelentkezik a különböző konkrét döntéstervezetek széleskörű megvitatásának szervezésében. A döntéstervezetekkel kapcsolatos viták jelentős részét a különböző társadalmi szervezetek rendezik. Ezekben a vitákban a társadalmi szervezetek tagjai megismerkedhetnek a készülő döntéstervezetek tartalmával, másrészt kifejthetik a kapcsolatos észrevételeiket, véleményüket és javaslatokat tehetnek a végleges megfogalmazáshoz. A különböző döntéstervezeteknek a széles tömegek részéről történő megvitatása a szocialista demokrácia fejlesztése szempontjából alapvető. A döntéstervezetek vitáinak száma évről évre növekszik. Ezeknek a vitáknak a tapasztalatai azt mutatják, hogy szervezésük rendkívül hasznos és eredményes az egyre fejlődő és tökéletesedő demokrácia szempontjából. A különböző vitákon számos hasznos és megszívlelendő javaslat, kezdeményezés született, melyeket a döntést hozó állami szervek figyelembe is vettek. A különböző viták a népakarát megnyilatkozásai, melyeken mint a dolgozó nép okos gyülekezetein számos bölcs észrevétel hangzik el. A társadalmi szervezetek azáltal is közremű-

¹³⁶ Beckl Sándor: A dolgozók bevonása a vállalatok vezetésébe. I. m. 77., s köv. p.

ködnék az osztályakarát állami akarattá történő formálásában, hogy együttesen, azaz közösen hoznak az állami szervekkel döntéseket. Az együttes döntést hozó tevékenység tehát több az állami szervek döntést hozó tevékenységét segítő és támogató tevékenységtől. A döntések együttes meghozatala azt jelenti, hogy a társadalmi szervezetek résztvesznek a döntés meghozatalának abban a végső, lezáró, általánosító és érvényesítő szakaszában, mégpedig az állami szervekkel egyenlő félként. Ebben az esetben tehát a társadalmi szervezetek a döntési folyamatnak abban a mozzanatában is résztvesznek, amelyek egyébként kizárólag az állami szervek hatáskörébe tartoznak. A társadalmi szervezetek és az állami szervek együttes döntése egyrészt azt jelenti, hogy a létrehozott döntés tartalma a társadalmi szervezet tevékenységének következményeként jelentkezik, de ugyanakkor jellegénél fogva az állami kényszerrel való fenyegetettség elemét sem nélkülözi. Az együttesen hozott döntések jelentősége abban van, hogy ezeknek mozgósító propaganda szerepük jelentősebb, mint a kizárólag állami szervek által hozott döntéseké. A társadalmi szervek továbbá önállóan is alkotnak döntéseket, nem csupán tagjaikra vonatkozólag. Ezek a döntések sajátosak, mert őket, illetve terveiket a társadalmi szervezet dolgozza ki, s később kapnak állami szankciót. Továbbá a társadalmi szervek meghatározott kérdésekben előzetes állami szankcionálás alapján is hoznak létre döntéseket. (Pl. a dolgozók betegségi biztosításával kapcsolatban.)

Említettük, hogy a társadalmi szervezetek nem csupán az állami döntések meghozatalában vesznek részt, hanem részt vesznek az állami döntések végrehajtásában is. Ez az állami döntések realizálódási oldalában, a döntések maradéktalan megvalósításában való részvételt jelent.

B) A szocialista állam döntéseinek végrehajtása is összetett folyamat. Összetett, mert benne a döntések meghozatalához hasonlóan különböző tényezők hatnak és ezek között hatnak a társadalmi szervezetek is. Ilyen formán az állami határozatok végrehajtását¹³⁷ önállóan is elemezni kell. Az állami határozatok mindig emberi tevékenységeket határoznak meg. A kialakult állami döntésekben megvan határozva, hogy az állampolgároknak mit kell tenni, mégpedig általános következmények fenyegetése mellett. Mindez már önmagában felveti a kérdést, hogy az állami döntések megvalósulhatnak egészben, részben, vagy egyáltalán nem realizálódnak. A fentiek összefüggenek azzal, hogy az emberek, illetve az állampolgárok, akiknek tevékenységét az állami döntés megszabja, viszonylagos választási szabadsággal¹³⁸ rendelkeznek. Éppen ezért megtehetik, hogy nem hajtják végre az állami döntéseket annak ellenére, hogy az hátrányos következményeket vonhat maga után. Természetesen a határozatok végrehajtását akadályozhatják bizonyos objektív és egyéb szubjektív tényezők is. Az állami döntések végrehajtásával kapcsolatosan általában meg kell említeni, hogy a szocialista állam sem támaszkodik kizárólag az állampolgárok jóindulatára, tudatára, öntudatára, a döntések önkéntes követésére. Ebből a adódik, hogy a szocialista állam is mindig megjelöli valamely szervét, amelynek kötelessége gondoskodni az állami döntések végrehajtásáról. A megjelölt szervnek, vagy hivatalos személynek mint állampolgárnak a feladata befolyásolni az állampolgárt abban az irányban, hogy végrehajtsa a döntést. A különböző állami döntések végrehajtására tehát végső soron mindig egy külön megjelölt állami szerv gyakorol hatást. Az állami döntések végrehajtása igen fontos.

¹³⁷ Lukity R. D.: Politityka teorija drzave. I. m. 153., s. köv. p.

¹³⁸ Heller Ágnes: A szándéktól a következményig. I. m. 74., s. köv. p.

Amennyiben az állami tevékenység hatékony akar lenni, mindig szükséges az állampolgáron (amennyiben állami szerv kötelezett, az adott állami szerven) kívül más állami szervet is megjelölni, ez ugyanis az állami döntés végrehajtásának egyik lényeges feltétele, noha ezzel még a döntés végrehajtása nem biztosított. Az állami döntések végrehajtásával összefüggésben kijelölt állami szerv egyrészt felügyeletet gyakorol a végrehajtás során, megvizsgálja azt, hogy annak, akinek végre kell hajtania a döntést, végrehajtja-e, másrészt tanácsadással, meggyőzéssel, szankciók alkalmazásával hatást gyakorol az állampolgárra, vagy szervezetre, illetve gondoskodik a szankció alkalmazásáról. Továbbá amennyiben az adott állampolgár vagy szerv nem hajtja végre a döntést, más állampolgárt vagy szervet jelöl ki, azaz felcseréli a címzettet és amennyiben a határozat, illetve az állami döntés nem realizálható, ezt a döntést javasolja hatályon kívül helyezni. Az állami döntés végrehajtásával megbízott állami szervnek a végrehajtás során van bizonyos minimális szabadsága, de ez nem vezethet a döntés megváltoztatásához, noha kiegészítheti azt. A végrehajtó állami szerv szabadsága az állami döntésnek a valósággal való jobb összeegyeztetését célozza, noha ez a döntések közötti összhang hiányát is eredményezheti. Az állami döntések végrehajtására ható tényezők azonosak az állami döntés meghozatalánál ható tényezőkkel, és azt lehet mondani, hogy azok egyrészt elősegítik az állami döntés realizálását, illetve nehezítik a döntés realizálását, megkísérelhetik megakadályozni az állami döntések végrehajtását. Vitathatatlan azonban, hogy azok a tényezők, amelyek az állami döntés meghozatalát ellenezték, nem tudják azt úgy végrehajtani, mint akik mellette voltak, sőt az is megállapítható, hogy az állami döntést ellenzők továbbra is harcolhatnak az állami döntés végrehajtása ellen, de bele is nyugodhatnak. Látni kell azonban, hogy a végrehajtás során harc lehet a döntést akarók és nem akarók között, noha ebben a folyamatban végső soron az állam győz, hiszen a döntés végrehajtása nélkül az állam feladatát nem tudná teljesíteni. A szocialista állam döntéseinek végrehajtásában hatnak az állami szervek, egyrészt a nem fegyveres szervek, másrészt pedig a fegyveres, azaz az állami kényszert közvetlenül alkalmazó állami szervek is. Ami a nem fegyveres állami szerveket illeti, megállapítható, hogy azok között is az állami döntésekkel kapcsolatban különbségek jelentkezhetnek tekintetben, hogy igenlik, illetve ellenzik a döntést. Mindez persze belső harcot eredményez. A szocialista állam döntéseinek végrehajtására az állami kényszer, vagyis fenyegetés, illetve a fenyegetés közvetlen alkalmazása is hat. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a szocialista állam döntéseinek realizálásánál elsősorban a meggyőzés¹³⁹ kerül alkalmazásra. S ezzel összefüggésben nem szükségtelen rámutatni arra, hogy a szocialista állam által gyakorolt kényszer — mint általában a kényszer — nem mindenható. Az állam által alkalmazott kényszer azért nem mindenható, mert a belső meggyőződést nem alakítja ki, csupán pótolja a kényszer nélküli realizálás hiányosságait, tehát nem a realizálást. Továbbá az állami kényszer amennyiben az állampolgárok nagy többségére kiterjed negatív, hiszen az államnak elsősorban a támogatáson¹⁴⁰ kell nyugodnia. Továbbá az állami kényszer negatív érzelmeket is ébreszthet az állampolgároknak az állammal szemben. Ezt mutatják azok a jelenségek, hogy indokolt esetben történő kényszeralkalmazás is ellenállást vált ki az állampolgárokból. Ter-

¹³⁹ Szamosczenko I. Sz.: Szoderzsanyija ubezsgyenyija i prinuzsgyenyija v szocialisticeszkom goszudarsztve. SzGP. 1967. 2. 11—19. p.

¹⁴⁰ Lenin Művei. 26. 255. p.

mészletesen az olyan állam, amely nem alkalmaz kényszert azok ellen, akik kerszesztezik döntéseit, elveszti minden tekintélyét alattvalóival szemben. Maga az a körülmény, hogy az állami kényszer nem mindenható összefügg azzal is, hogy ahelyett egyéb eszközöket is alkalmaz az állam a határozatok, illetve döntések végrehajtásánál, vagyis különböző eszközökkel manipulálhatja¹⁴¹ őket. Természetesen vannak olyan állami döntések, amelyeket nem lehet végrehajtani. Éppen ezért a végrehajtás gondos elemzése rendkívül fontos. A szocialista állam tevékenysége az állam előtt álló célokat, feladatokat döntéseivel, illetve döntéseinek végrehajtásával igyekszik megvalósítani. Ez általában lehetséges, de előfordulhat, hogy az állami döntés teljes megvalósításával sem lehet az állami célokat, illetve feladatokat egészében realizálni. Lehetnek tehát megvalósíthatatlan döntések, s ilyen előfordulhat abból adódóan, hogy az állam is tévedhet.¹⁴²

A szocialista állam döntést végrehajtó tevékenységének áttekintése után szükséges megvizsgálni az érdekképviselési, de a nem érdekképviselési társadalmi szervek szerepét is a szocialista állam döntéseinek végrehajtásában. A probléma vizsgálatánál abból kell kiindulnunk, hogy valamennyi társadalmi szervezet hat a végrehajtó tevékenységben, alapvetően a hozott döntések végrehajtásának ellenőrzésében, vagyis a végrehajtó szervek társadalmi függésének¹⁴³ biztosításában. Az állami döntések végrehajtását is különböző igazgatási szakmai szervek biztosítják. E különböző igazgatási szervek viszonylagos önállósággal rendelkező szervek, amelyek sajátos belső mozgással rendelkeznek. Vitathatatlan, hogy a fenti sajátosságok oda vezethetnek, hogy az állami döntések végrehajtása másként valósulhat meg, mint ahogy azt tervezték, s különböző torzulások következhetnek be. A társadalmi szervezetek alkalmasak az ellenőrző munka során a torz jelenségek feltárására, a negatív hatások leküzdésére. Ebből a szempontból a szélesebb érdekek horizontján a kommunista párt lép fel mint az állami döntések végrehajtásának ellenőrzője, de emellett a szakszervezeteknek, az ifjúsági szervezeteknek, s egyéb más speciális szervezeteknek, mint pl. a népi ellenőrzés intézményének is jelentős szerepe van a végrehajtó apparátusok társadalmi ellenőrzésének, függésének megteremtésében. Természetesen a társadalmi szerveknek a szerepe a társadalmi függőség megteremtésében a végrehajtás folyamatában is számos körülménytől függ. Így különösen hat rá, illetve hathat rá az összefonódás mértéke. A társadalmi szervezetek nem csupán az állami szervezetre hatnak az állami határozatok végrehajtása során, illetve folyamatában, hanem az állampolgárokra is. Ha a fenti két oldalt figyelembe vesszük, akkor megállapítható, hogy a társadalmi szervezetek az állami döntések végrehajtásában különböző módszerekkel és formákban vesznek részt. Ezek között első helyen kell említeni éppen az állampolgárok vonatkozásában a társadalmi szervezeteknek azon tevékenységét, hogy közreműködnek az állami döntések helyes értelmezésében azáltal, hogy különböző fórumokon magyarázzák a létrejött állami döntést. Az állami döntések értelmezése és magyarázata tulajdonképpen az állami döntések önkéntes követésére való felhívás. Az értelmezés során különösen fontos annak megértése,

¹⁴¹ Bauman Z.: Általános szociológia. I. m. 88—89. p. Vö. továbbá: Manipuláció. Budapest, 1969. 13., 137., s köv. p.

¹⁴² Kulcsár Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. I. m. 55—56. p.

¹⁴³ Hegedűs András: Gazdasági irányítás és társadalmi függőség. I. m. 860., s köv. p.

hogy az adott állami döntés miként fejezi ki az adott társadalmi szervezet részérdekeit és az a részérdek miként helyezkedik el, vagy hogyan helyezkedik el a munkásosztály, illetve szövetségesei akarataiban, illetve azon akaratnak az általánossága miatt az, és nem más, a döntést lezáró végső és érvényesítő szakaszban. A társadalmi szervezeteknek az állami döntések végrehajtásával kapcsolatos egyéb tevékenysége az a közreműködés is, amelyet végez az általános állami döntések egyedi ügyekben való alkalmazása során. A társadalmi szervezetnek ilyen tevékenysége különösen a szakszervezetekkel kapcsolatos, vagyis a szakszervezet rendelkezik olyan jogosultságokkal, amelyek biztosítják a részvételt az általános állami döntések egyedi ügyekben történő realizálása során. A szakszervezet, mint ismeretes rendelkezik véleményezési joggal, vagyis az állami szervek meghatározott esetekben kötelesek kikérni az illetékes szakszervezeti szervek véleményét, ami azt jelenti, hogy a szakszervezeti szervezetnek joguk van állástfoglalni a tervezett döntésekkel kapcsolatban. Továbbá a szakszervezet rendelkezik egyetértési jogosultsággal is. E vonatkozásban is meghatározott ügyek jönnek figyelembe. Az állami és a szakszervezeti vezetés együttműködésével összefüggésben vetődnek fel a fenti jogosultságok és e vonatkozásban szükséges az alábbiak érvényesülése. Mindenekelőtt állami oldalról alapvető kötelesség, hogy a készülő döntéstervezetekről minden tájékoztatást, információt megadjanak a szakszervezetek illetékes szerveinek. A szakszervezetek ugyanis csak az összes, ún. felsőbb információk birtokában tudják megfelelő hatékonysággal gyakorolni véleményező és egyetértési jogosultságaikat, vagyis a szükséges információk birtokában tudnak megalapozott álláspontot kifejteni. Szükséges továbbá annak lehetővé tétele az állami szervek részéről, hogy a szakszervezetek időben és kellő mértékben megismerkedjenek a különböző döntési variációkkal. Ez szükséges azért, hogy a szakszervezet a dolgozók véleményét felszínre tudja hozni, ugyanis ha ez nincs biztosítva, akkor nem a szakszervezet általánosan, hanem legfeljebb a szakszervezet valamely tagjának a bevonásáról van szó az állami döntések végrehajtásában. A szakszervezeti tagság bevonása az állami döntések végrehajtásába előkészítést, szervezést, felkészülést, de szakismeretet is igényel. A szakszervezetek csakis így tudják a különböző ellentmondásokat és a szakszervezeti tagok különböző rétegeinek érdekeit feltárni és képviselni. Csakis az ellentmondások ismeretében lehet a véleményezési és az együttes döntési jogosultsággal élni és ezáltal lehet a dolgozókat nevelni az egyéni és a társadalmi érdek összhangjának a biztosítására. Az állami döntések végrehajtása során ugyanis nem lehet tagadni a különböző ellentmondásokat. Ellentmondás keletkezhet pl. abból, ha a vezető a végrehajtást biztosító döntések során szem elől téveszti az egy-egy dolgozóra, vagy azok meghatározott csoportjára háruló terheket, ha nem tekinti át előre a végrehajtást biztosító döntések következményeit.¹⁴⁴ Továbbá szubjektív tényezőkből és bürokratikus munkastílusból is adódhatnak ellentmondások. Nézeteltérés és ellentét ily módon lehetséges, melyeknek feloldásában a szakszervezetek a fenti jogosultságaikon keresztül közreműködhetnek. Ilyen értelemben a szakszervezetek részvétele az állami döntések végrehajtásában a különböző lehetséges konfliktusok felszínre hozását eredményezheti. De egyben azok megoldását is. Az említett fenti két szakszervezeti jogosultságon túlmenően az állami döntések végrehajtásával összefüggésben jelentkezik a kifogásolási jog, az ellenőrzési jog, a munkaügyi

¹⁴⁴ Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. I. m. 255. p.

döntőbizottságokban való részvételi jog. A kifogásolási jog tulajdonképpen az ellenőrzési jogosultságból kiemelt jogosultság. Jelenti, hogy a szakszervezetnek joga van az általános állami döntéssel ellentétes döntés miatt felelni a szavát. Így ez a jogosultság a társadalmi ellenőrzés, illetve függés eszköze. Fennáll ugyanis annak a lehetősége, hogy a végrehajtást biztosító döntések nincsenek teljesen összhangban az általános állami döntésekkel, s éppen ezért a szakszervezetek feliépése a kifogásolt intézkedés útját állhatja. A társadalmi szervezetek az általános állami döntések végrehajtásával összefüggésben önálló döntési joggal is rendelkeznek. Így pl. a szakszervezetnek joga van ilyen önálló döntésre, azzal, hogy döntése előtt ki kell kérnie az állami szervek véleményét. Igen fontos továbbá meghatározni, hogy milyen szakszervezeti szervek gyakorolják a fenti jogosultságokat és milyen fórumokon. A kommunista ifjúsági szövetségnek, vagyis a KISZ-nek mint érdekvédelmi szervezeteknek is jelentős jogosultságuk van a döntések végrehajtásával kapcsolatban, hiszen segítik, támogatják az állami szervek munkáját. Hasonló a helyzet a szövetkezetek képviselői szerveivel kapcsolatban is. A különböző egyesületek is segítik, támogatják az állami döntések végrehajtását. A szocialista állam döntéseinek végrehajtásával kapcsolatban külön kell szólnunk a népi ellenőrzés intézményéről. A népi ellenőrzés intézménye csak részben társadalmi jellegű szervezet, részben ugyanis állami szervezet. Tekintettel azonban arra, hogy a társadalmi élet irányításának egyik előfeltétele a döntés végrehajtásáról való gondoskodás, annak ellenőrzése szempontjából igen fontos a többi ellenőrzési szervezeti formák között a népi ellenőrzés intézménye. Az állami döntések végrehajtásával kapcsolatos hiányosságok, hibák, illetve lehetőségek feltárása hozzájárul az irányítás hatékonyságához. A népi ellenőrzés intézménye jelentős azért, mert biztosítja az állampolgárok bevonását az állami döntések végrehajtásának ellenőrzésébe, s így lehetővé teszi a legszélesebbkörű tapasztalatok összegyűjtését a végrehajtással kapcsolatban. A népi ellenőrzés szervezete, elemezve a különböző végrehajtó szervek működését, megállapítva és rögzítve a releváns tényeket, bizonyos következtetéseket vonhat le, illetve intézkedések megtételét kezdeményezheti, vagy javaslatot tehet az általa feltárt hiányosságok kijavításának különböző módozataira, illetőleg a hibák kiküszöbölésére. A népi ellenőrzés intézménye társadalmi szervezeti jellegére utal az, hogy a társadalmi erőket, az állampolgárokat díjazás nélküli munkavégzésbe vonja be. Ezek az állampolgárok különböző foglalkozású és érdeklődésű személyek, s részvételükkel az állami döntések végrehajtásának ellenőrzésében nagyban hozzájárulnak a szocialista demokrácia kibontakoztatásához.

A fentiekben láttuk, hogy az állami hivatalos személy döntéseire és a döntések végrehajtására számos tényező hat. Ezek között hatnak a különböző állami szervek (a különböző testületi és egyszemélyi állami szervek), s ezen belül a hivatalos személy sajátos vonásai. Az állampolgár ugyanis személyiség és mint személyiségnek különböző vonásai vannak, így véleményét kisebb vagy nagyobb mértékben meghatározza ideológiai képzettsége, a társadalmi osztály- vagy rétegstruktúrában elfoglalt helye. A hivatalos személynek továbbá az állami döntéseket meghozó, illetve végrehajtó tevékenységére különböző objektív tényezők hatnak, s azokkal összhangban kell meghozni, illetve végrehajtani az állami döntést. Az objektív tényezők jelentőségének és hatásának értékelése

igen fontos, mert ha ez nem történik meg, az állami döntés hatástalanabb és eredménytelenebb lesz. Mint láttuk továbbá az állami szervek döntéseket hozó és végrehajtó tevékenységére jelentős hatást gyakorol a kommunista párt és a különböző társadalmi szervezetek is. Valamennyi tényező, így különösen a társadalmi szervezetek hatásának értékeléséhez, az állami döntés és azok végrehajtására gyakorolt hatásuk összehangolásához az illetékes állami hivatalos személynek nagy szakértelemmel és képességgel kell rendelkeznie. Az állami hivatalos személynek tudni kell értékelni azt, hogy milyen lesz a különböző társadalmi szervezetek reakciója határozatával szemben, hogy azokat végre lehet-e hajtani, illetve a kitűzött feladatot, célt el lehet-e vele érni. Mindebből következik, hogy az állami hivatalos személynek szakképzettséggel kell rendelkeznie, de képzettnak kell lennie politikailag is és rendelkeznie kell vezetői, szervezői készségekkel. Természetesen azt, hogy az állami döntések meghozatalában és végrehajtásában a fenti tényezők hatásai milyen mértékűek, ezt minden konkrét esetben elemezni kell. A különböző tényezők hatásának mértéke eltérő, egyszer az egyik, máskor a másik tényező hat, erősebben az állami döntések meghozatalában, illetőleg az állami döntések végrehajtásában. Azt is látni kell továbbá, hogy a különböző társadalmi szervezetek a hatása az államra, az állami tevékenységre nem feltétlen azonosak, a hatások ellentétesek is lehetnek.¹⁴⁵ Ilyen értelemben harc folyik közöttük, azaz egyik jelentősebben, másik kevésbé jelentősen hat az állami tevékenységre. Azok a kapcsolatok, amelyeket a különböző társadalmi szervezetek létesítenek az állammal, valamint azok a módok és eszközök, amelyekkel hatnak az államra, nagyon sokfélék. A különböző társadalmi szervek hol közvetlenül érintkeznek az állami szervekkel, hol pedig olyan tényezőkre gyakorolnak hatást, amelyekkel az állami szervezeteknek számolniuk kell döntéseik meghozatalánál és végrehajtásánál. Előfordul az is, hogy a társadalmi szervek olykor a legfelsőbb állami szervekhez fordulnak, máskor pedig az alsóbbakhoz. Amikor a társadalmi szervek a felsőbb állami szervekhez fordulnak, követeléseiket mindig általánosnak tüntetik fel. Amikor pedig alsóbb szervekhez fordulnak, inkább a közvetlen hatás eszközeit veszik figyelembe, illetve igénybe. Általában elmondható, hogy az állami szervek és a társadalmi szervek közötti kapcsolat összefügg azzal is, hogy az állami szervek egyes esetekben el akarják kerülni a felelősséget,¹⁴⁶ amely esetleg másik oldalról kapcsolatos azzal is, hogy társadalmi szervek olyan döntést szeretnének, amely csupán tagjaik nézeteinek és érdekeinek felel meg. Az előbbi esetben a kapcsolatot az állami szerv kezdeményezi, a második esetben pedig a társadalmi szerv kezdeményezi. A legfontosabb állami döntések, de azok végrehajtása is vitákat eredményez és mozgásba hozza a társadalmi szervezeteket is. Így az állami és társadalmi szervezetek között különböző összejövetelek vannak, amelyeken különböző indítványokat, előterjesztéseket vitatnak meg. Mindenestre megállapítható, hogy a különböző társadalmi szervezetek nagy hatást gyakorolnak az állami szervekre, így az állami szervek és a társadalmi szervek között a kölcsönhatások, az együttműködés, az összeütközések folyamata megy végbe, amely azt eredményezi, hogy a szocialista állam is alá van rendelve a társadalmi szervezeteken keresztül is az állampolgároknak, persze az állam bizonyos ellenállást is fejthet ki, ami összefügg az állam viszonylagos önállóságával. Tekintettel azonban arra, hogy a különböző társadalmi szervezetekben,

¹⁴⁵ Bauman Z.: Általános szociológia. I. m. 426. p.

¹⁴⁶ Kulcsár Kálmán: Bevezetés a szociológiába. I. m. 113., s köv. p.; Szamel Lajos: Jog és felelősség. I. m.

igazgatási apparátusok is működnek, ebből adódóan a társadalmi szervek által kifejezett akarat leszűkülhet, illetve benne háttérbe szorulhat az össztagság akarata. Erre a jelenségre figyelemmel kell lenni.

A munka azt a célt szolgálja, hogy elméleti keretet adjon az állampolgár és az államszervezet viszonyának, további empirikus szociológiai megközelítéséhez.

the first of these is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The second is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The third is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The fourth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The fifth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The sixth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The seventh is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The eighth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The ninth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The tenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The eleventh is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The twelfth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The thirteenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The fourteenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The fifteenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The sixteenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The seventeenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The eighteenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The nineteenth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

The twentieth is the fact that the system is not in equilibrium with the environment.

IGNÁC PAPP

SOCIOLOGICAL APPROACH TO THE RELATION BETWEEN THE CITIZEN AND THE STATE ORGANIZATION.

(Summary)

The topic of the monograph is to let known *some sociological problems of the relation between the citizen and the state organization.*

In the *Introduction* the author is summing up the most important special literature and the starting-points for approaching the theme. He is led to the conclusion that the theme is generally approached by Marxist and non-Marxist authors in three dimensions: 1 a definite group of citizens display activity in the state organization as members of it; 2 the citizens are indirect and direct subjects of the state organization through democracy; 3 the citizen is an object of the organizational activity of state organs. The author is establishing that the ways of approximation by Marxist and non-Marxist authors are formally identical but as to their contents they differ considerably from each other. In respect of the theme, the essence of the Marxist approximation is to investigate the concrete problem in its connection with the social classes. The author is, therefore, approaching the topic similarly on the above-mentioned three panels, taking into consideration the notions and detailed theories of the general Marxist sociology — on the level of applied sociology — as well as the body of knowledge on a general level of the political and legal sciences concerning State and Law.

I. *Chapter I.* is investigating the citizen as a functionary in the structure of the state organization. 1. Its starting-point is that functionaries may be divided into two groups: professional and non-professional ones. The professional person, as distinguished from the non-professional one, has some expert knowledge, while the latter one is a social office-bearer. The author establishes that the two groups of functionaries mentioned above are in a different situation within the state organization, viz., the professional and non-professional functionaries appear in diverse ratio in the various kinds of state organs. He is referring to, as well, that the functionaries are chosen not only from among the members of the class in power and, in case of the socialist States, not only from among the members of the state organization. The functionaries always represent the State as a whole, owing to doing their activity in an hierarchical order. 2 A state functionary disposes of several personality marks. From among these personality marks, however, there are necessary only some definite parts (segments) to perform the state activity. In other words, the functionaries have to perform their activity but with a part of their personality, that is to say not with their complete personality in the socialist state organization, either. That part forms the state organization, and that part of their activity is called, in principle, the state activity. The question is raised, anyway, if other personality marks of the functionary exert any influence, respectively how they exert it, on the activity of the state organization. Taking into consideration, the various not desirable effects in the state organization, we may establish that the functionary — apart from taking along other effects, as well — draws also other segments of his personality into the state organization, exerting an influence in that way, too, upon the — maybe not very important — course, form, speed of the formulation and execution of decisions. That is one of the sources of some phenomena manifested in the state organization like, e. g., the struggle for influence between the various parts, etc. 3 It is referred to in the paper that the possibility of a self-alienation of the state functionary can appear in the state organization, as well. This is, with other words, the subject matter of the functionary getting the character of a thing. The possibility of a self-alienation of a functionary is related to the connection between the socialist state organization and the citizen as the party to a case because the party is dealt with on a general level.

II. In *Chapter II:* the citizen is investigated as a subject and object of the

activity of state organization. 1 It is starting from that the citizen in the society establishes contact with the State by belonging to definite social classes, layers, groups, even in the socialist society. To understand that is fundamental from the point of view of the influence of a citizen on the State and of the influence of the State on the citizens. The influence of a citizen on the State is decisively connected with his belonging to a social class. That is namely fundamentally expressed in his activity, determining interest and will of the citizen, although not always in the strongest way since, within a class, the citizen may belong to various layers, as well, being influenced, of course, also by his layer-interests. It is to be taken into consideration, too, that the citizen can undergo a regrouping, as well, that is forming, changing his interest and will. In this relation, the paper is treating of the connections between interest and will, class-interest and class-will, as well as citizen-interest and citizen-will. The author is making clear that it is not right either to detach the class-will from the will of the individual as citizen or to identify them with each other. He comes to the conclusion that the will of citizens belonging to the ruling class, in the highest degree of awareness of class interests and will, as influenced also by the will of citizens belonging to the allied classes. The will of the socialist State is, therefore, not the will of state functionaries, however great role they had in developing the state will. He is establishing the following peculiarities of the will of the socialist State: generally compulsory will; that will is ensured by an organized compulsion, expressing also the general interest and will of the allied classes, layers. 2 He establishes that the citizens, whether or not they have the quality of a functionary, are subjects of the activity of the socialist State by exercising their democratic rights. The participation of citizens in the activity of state organs manifests itself in the relation between functionaries, realized decisively through the social organizations. The development of socialist democracy in connection with the state organs is shown by the quality of the connection of functionaries with private persons. It is emphasized by the author, as well, that the state organizations have at least three characteristics exerting an influence on the participation of citizens in the activity of state organs: (a) the state organs are constructed hierarchically; (b) the activity of state organs is regulated by norms; (c) the professional quality in state organization demands professional qualifications and training. All these — and other inner organizational phenomena, as well — may exert various effects in the citizens, e. g., indifferentism, etc. There is raised also the problem by the above-mentioned facts, whether or not the citizens are able — with regard to the facts discussed — to take part in the activity of the state organization, even if on the control level. As a rule, they are able, through various organizational forms, although the activity of the state organization can be withdrawn from the supervision of citizens temporarily even under socialist conditions. That is, anyway, not necessary. We have nevertheless to take energetic measures even against the tendencies because they can upset the faith of population in the state organization. These phenomena are in an organic connection with the possibility of the alienation of State. (3) The author is analyzing also the opinion of citizens, its peculiarities, and the influence of that opinion on the activity of state organization. He is emphasising that beyond public opinion other factors, as well, e. g. culture or civilization, and even the international situation, may exert an influence upon the activity of the state organization. (4) He is accentuating that the state organization generally regulates the activity, interactions of citizens, resp. those of their groups. It regulates, at any rate, also the activity of citizens exercising some particular activity. The regulating activity of the socialist State covers several social conditions of the citizen. The state regulation takes place by establishing entitlements and obligations, making use of the norms of the socialist law within the branches of the socialist order of law that are dealing with the more or less homogeneous conditions of citizens. In the course of regulation, the citizens are placed by the State generally, and even by the socialist State, in a definite status-position (like e. g. possessor, witness, perpetrator). Entitlements and obligations manifest themselves in their relation as expectations after their getting in the pre-established legal status-position. And if their behaviour is corresponding to those, they are meaning a role for them. Then the author is analysing the legal statuses and the legal expectations connected with them and fulfilled by the citizen in the conditions of production (law of labour, civil law, land law, financial law, law of agricultural cooperatives), of politics (constitutional law,

administrative law, and criminal law of family (family law, partly civil law) of procedure (law of civil and criminal procedure), and in international relations (international public and private law). (5) The paper raises the question in connection with the state regulation if it results any negative effects, apart from the doubtless existing positive ones. It criticizes the opinion according to which the state regulation of the activity of citizens had only a negative side. It is establishing that that negative effect may exist for the personality of citizens in some cases but on that basis the activity of the socialist State cannot be generally evaluated in a negative way. The regulative activity of the socialist state organization is namely decisively positive, without what the development of several faculties of citizens cannot be imagined. As it is shown by the historical experiences, as well, the socialist State is a fundamental and decisive instrument for constructing a socialist society.

III. In *Chapter III*. there are investigated the problems of the relation between the activities of citizen, party, social organs, and state organization. Here is investigated also the question of how the citizens take part in the activity of state organs through the non-state-political organizations. (1) It makes clear that nowadays the individual participation of citizens in the political processes is impeded by several factors, however allowed by legal rules. There can be recited among these factors, in a socialist society, too, industrialization, urbanization, the scientific-technical revolution, and the specialized knowledge required more and more in state guidance. Taking into consideration all these, the participation of citizens in the activity of state organs is promoted by the non-state-political organs partly by forwarding the realizations, evaluations, proposals of citizens towards the state organs, partly by influencing and in that way promoting and developing the opinions of their members, resp. of the citizens (functionaries and non-official persons) concerning some definite state affairs. They are promoting fundamentally the development of the political activity of citizens. In the socialist society, the state- and non-state-political organs form a functional unit. (2) In the socialist society, the participation of citizens in the activity of state organs develops through the leading part of the Marxist-Leninist Party, as well. That is a channel connecting the citizens with state activity quite apart from the fact if these citizens belong to the working class, peasantry or the intelligentsia. The author is treating of the Communist Party as an organization, as well, and of its various levels. He is analysing, for instance, the status-positions within the Party, the status of leaders, the different features of leadership in Party and State, the administrative apparatus, Party democracy, Party discipline, the informal groups developed within the Party, centralism. He is criticizing the opinion that queries the leading role of Party by denying its mediating part between citizens and the socialist State. He is dealing, further on, with the Party as a desintegrating, integrating, and accomodating mechanism, emphasising the importance of the two latter qualities under the conditions of the socialist society, in connection with underlining the necessity of the leading role of the Party. (3) Starting from the social organisms that are functioning on a large scale in the socialist society (e. g., trade union, cooperative representative organ, youth organ, etc.), he is analysing their part in making the state decisions is realized, in the author's opinion, partly by taking decisions in a socialist State is a complicated duty in which several factors are cooperating. For instance, in the decisions of the organs of state power the various organs of state administration do play a considerable part, although the latter ones make themselves, too, independent state decisions. That role is connected with that the decisions of the organs of state power are prepared by the organs of state administration and, therefore, their proposals for the decisions may reflect their own opinions, and even their layer-opinions. Both in the decisions of the organs of state power and in those of the organs of state administration, do participate also the corporate-social organs, i. e. the non-state-political organizations. Their participation in making the state decisions is realized, in the author's opinion, partly by taking part in determining the problems to be decided by analyzing the concrete conditions, that is to say in revealing and indicating the problems claiming a decision, partly by transforming the problems to be decided into state decisions. These can take place, of course, by applying various methods and forms. One of them may be, for instance, to arrange various discussions about some definite topics, for drawing the attention of the state organs to the given problem. They are authorized, as well, to initiate some decisions. Moreover, the social organs take part also in discussing the programmes

and drafts of the state decisions and in making the common decision, etc. The paper is emphasising, anyway, that the will of the social organs is only a primary material as, at any rate, the state decisions cannot be based only on layer-interests. The will of the working class and that of the whole people ought to be reflected in them. In this sense, therefore, it is necessary to reinterpret the opinions of social organs by the functionaries working in the state organization. To be sure, the intermediate part of the social organs towards the state organs is extremely important before making the state decisions. B) It is emphasised by the paper that also the execution of the decisions of the socialist State is a complicated process. It is establishing that the state decisions made determine what the citizens ought to do. On the other hand, taking into consideration that the citizens have a comparatively wide possibility of choosing, consequently the state decision cannot always be realized entirely, and even there are cases where they cannot be realized in any parts, either. That can be promoted, of course, by several objective and subjective factors, as well. It is consequently always necessary to designate a person in charge, namely a state organ, who supervises the execution of the decisions made, urging on applying sanctions with disadvantageous consequences if necessary. The paper is clarifying that at executing the decisions of the socialist state, conviction plays an important role as even the compulsion is not omnipotent, and there may be some errors in the decisions, as well. In the execution of the various state decisions, as well. In the execution of the various state decisions also the non-state-political organs, resp. the social corporate organs take part. Their participation in executing the state decisions is realized partly through their control rights ensuring the social dependence of state organs by the help of the social organs; and partly through their various concrete rights, to wit through their rights of reporting on, of agreeing with, and of making objections to the decisions. Overmore, some social organs take part in applying the state decision to individual classes, they promote the correct interpretation of a state decision, and call the attention to render an unenforced obedience to these decisions.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	3
I. Az állampolgár az államszervezet struktúrájában	21
II. Az állampolgár mint az államszervezet tevékenységének alanya és tárgya	37
III. Az állampolgár, a párt, a társadalmi szervek és az államszervezet tevékenysége	74